

Kirikulugu.

Käsiraamat

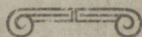
juhlat. keskmistele koolidele ja kirikuloo armastajatele.

Toimetanud

A. Mohrfeldt,

Tallinna Pauluse koguduse õpetaja.

Teine parandatud trükk.

Tallinnas, 1908.

August Busch'i raamatukaupluse kirjastus.

A-9562 III

57
U-776

Kirikulugu.

Käkiraamat

juhatuseks keskmistele koolidele ja kirikuloo armastajatele.

Toimetanud

A. Mohrfeldt,

Tallinna Pauluse koguduse õpetaja.

Teine parandatud trükk.

TARTU ÜLKOOL
KIRJASTUS
SEKRETÄRI KAMBRAS

Tallis. 15 v. 1909 a.
№ 4791

Tallinnas, 1908.

August Buš'i raamatukaupluse kirjastus.

Trükitud M. Antje trüfifojas, Tallinnas.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

122174

Wana kirikulugu.

I. Apostliteaeg.

§ 1. Ristifoguduse asutamine.

1. Nelipühi päew. Nelipühi päew on Kristuse foguduse sündimispäew. Wäikene wainne salgake Jeesuse järelkäijaid Jeruusalemma linnas, warjul inimeste eest, aga oma taewase kuninga läbi suurele ülesandele kutsutud, sai sel päewal, 50 päewa pärast Kristuse ülestõusmist, 10 päewa pärast tema taewaminemist pühaks ristifoguduseks seatud ja sisse õnnistatud. Järsku ja ootamata, nelipühi päewa wara hommikul, astusiwad laiali pillatud Kristuse järelkäijad awalikult ette, imewäega ehitatud.

2. Peetruse jutlus. Kõik imestasiwad ja hüüdsiwad: Mis see küll peaks olema? Peetrus, kui esimene jutluse pidaja noores foguduses, tõusis ja seletas arusaadawalt kõigile seda, mis oli sündinud. Tema jutluse siju oli ülestõusnud Jeesus: „Selle Jeesuse, keda teie olete risti lõõnud, on Jumal surmast üles äratanud, ja on tema Issandaks ja Kristuseks teinud.“ Ehmatas tungis kuuljate südamedesse: „Wenad, mis peame meie tegema?“ Peetrus näitas neile teed, kuidas nad, kui nad meelt parandasiwad ja ennast ristida lasiwad, ristimise läbi Püha Waimu osaliseks ja seega Kristuse foguduse liikmeks mõtsiwad saada. Kes nüüd heal meelel Peetruse sõna wastu mõtsiwad, neid ristiti ja sel päewal foguti nende juure ligi 3000 hinge.

Nelipühi päew näitab meile esimest päewa kristlikus foguduse elus, esimest lehte tema ajaloo, tema esimest wõidupidu.

3. Noor fogudus Jeruusalemmas. Selle noore ristifoguduse elust teadustatakse meile weel, et ta liikmed: 1) apostlite õpetusesse on kõikumata kindlaks jäänud, 2) kaunimas osajaamises oma warandust üheteise wahel on jaganud, seda mööda tuda kellegile tarwis läks, 3) koos rõõmsasti leiba on murdnud kui üks perekond, 4) Jumalat igapäew teenides on kiitnud. Alatine eesmärk ristifogudusele.

§ 2. Apostlid.

1. Apostlite eesotjas seisab Peetrus, Joona poeg, Petsaidast pärit. Selle elawa loomuga, aga hakatuses kindluseta mehe kaswatas Jeesus „kaljusk“ oma kiriku alla. Tema nelipühijutlus kogus 3000 hinge Kristuse fogudusesse. Templi ukse ees tegi ta Johanneese kaasas jalutama mehe terweks ja kostis wägewal sõnal

suure elamusjega ja kindlusjega Kristuse ewangeliumi eest suure kohtu ees Jeruusalemmas (Ap. teg. 4); ta edendas Saamarias ristiusu wäljalautamist, tegi Sidas Genea termeks, äratas Joppes Tabita furnust ja awas Keisarea linnas Korneeliuse ristimisega paganatele tee ristikogudusesse. Keisareast läks Peetrus tagasi Jeruusalemma, kus Herodes Agrippa I. (Herodesse pojapoeg) ta wangihooesse heitis; aga ingli läbi wabastatud, läks ta ära teise paika. Apostlite koosolekul (a. 45) on ta jälle Jeruusalemmas ja seisab Jaakobusega selle eest, et paganate käest ristiusku heitmisel mitte Moosese terwe käsü täitmist ei pea nõutama. Kaalatia raamatus kõneleb Paulus, et Peetrus ka Antiokias on olnud. Kirikuisjade kirjjade järele on Peetrus Rooma linnas aastal 67 või 68 weretunnistaja surma (risti peal pea alaspidi) furnud. Esimene Rooma piiskop pole Peetrus mitte olnud. Kõige wanemad tunnistused ütlemad ühest juust, et Siinus see on olnud. Seega pole see mitte õige, mis katoliku mehed piiskopist ja paawstist Peetrusest kõnelewad.

2. **Andreas**, Peetruse wend, esmalt ristija Johannesega, siis Jeesuse jünger. Tema see oli, kes oma wenna Peetruse Jeesuse juure tõi. Kiriklikkude sõnumite järele olla ta Skitiias (Iõunapoolsel Wenemaal) ewangeliumi kuulutanud ja Patrase linnas Kreeka-maal weretunnistaja surma furnud.*)

3. **Jaakobus** sai oma wenna Johannesega wõrkude kuima-tamiselt Kaalilea mere ääres jüngriks kutsutud. Jeesus andis neile nime boanerges (pilfe lapsed). Jaakobus on esimene weretunnistaja, ta langes Herodes Agrippa käsü peale aastal 44 tapakirwe all. Seda karikast kuulutas talle Issand omal ajal ette.

4. **Johannes**, Jaakobuse wend, on see „jünger, keda Jeesus armastas.“ Ta oli jüngrite seast ainuke Kolgata mäel Jeesuse risti all. Jeesus andis oma ema tema hoole alla. Kõneldasse, ta jäänud Jeesuse ema surmani Juudamaale ja läinud siit Wäike-Aasiasse, kus ta mõned kogudused asutanud ja Gewesuse linnas elanud. Keisri Domitianuse ajal saadeti ta Patmuse saarele ära. Seal kirjutas ta Ilmutamise raamatu. Keisri Nerwa all saanud ta jälle wabaks, asunud uuesti Gewesuse linna ja furnud seal aastal 100. Eusebius kõneleb Johannesest armsa loo, kuda ta ühe noore mehe, kes esmalt wagaсти kaswaiatud, pärast halbade seltsiliste läbi hukka läinud ja rööwlite pealikuks saanud, kõrbest rööwlite auqust tagasi toonud ja jälle jumalakartlikuks inimeseks teinud.

5. **Wiiilippus** Petsaidast sai Issandast enesest jüngriks kutsutud ja jäi kohe wahetpidamata Jeesuse juure.

6. **Partolomeus** on muidu weel Naatanaeli nime all Uues Testamendis leida. Ta sai Issanda poolt kauni tunnistuse oma kutsumise ajal: Tõsine Iisraeli mees, kelle sees ei ole kawalust. Partolomeus olla India- ja Armeniamaal ewangeliumi kuulutanud ja ristifurma furnud.

*) Wana jutu järele olnud ta rist ladina tähe X moodi, seda ristikuju hüütatse praegu Andrea ristiks. — Andrea ordutäht on Wenemaal kõige ülem.

7. **Mattews** on seesama, kes ewangeliumi on kirjutanud. Ta tööpõld olnud Aafrikas Aitiopiamaal (Mooramaal).

8. **Thomas** käinud India- ja Perfiamaale armuõpetuse kuulutust wiimas ja saanud wiimasel maal odadega furnuks pistetud.

9. **Jaakobus**, liianimega Dige ja Wäikene, Issandaga ligidalt sugulane, pidas enamasti Jeruusalemma linnas elupaika. Seal leiame ta nimelt apostlite koosolekul aastal 50. Gegesippus kõneleb temast, et ta ülema preestri käsul peale templi harjalt olla pidanud Jeestust ära salgama; aga kui ta selle asemel Jeestust tunnistama hakanud, tõuganud vihased ülemad ja wariseerid ta alla. Kuffudes pole ta mitte surma saanud ja üks kalewivanutaja löönud ta wanutamise nuiaga maha.

10. **Siimon** olla esmalt idas, pärast läänes ewangeliumi kuulutanud, ka Britannias (Inglismaal) käinud.

11. **Juudas**, esimese Jaakobuse wend, Alweuse poeg, olla wiimati Peršias Kristust auustanud.

12. **Mattia** tööst pole teadusi.

§ 3. Apostel Paulus ja esimesed armukuulutajad.

1. **Pauluse** pöörmisega algab uus järk kirikuloos. Enne wariseerina kange ristiusu waenlane, sai temast hiljemalt jõudsam Issanda tööriist. Oma missonitöö keskpaigaks määras ta selleaegse tähtsa kaubalinna Antiochia Siiriamaal. Kolm suuremat missoniteekonda käis ta ära.

Esimesel teekonnal (aastal 45) käis ta Parnabaga koos Kipruse saarel ja Wäike-Aasias.

Teisel teekonnal (50—54) jõudis ta Wäike-Aasiamaalt läbi Europasse Makedonia maakonda. Ta ajutas Europamaal esimese ristikoguduse Wiilippi linnas, teise Tessalonikas. Korintuse linna jäi Paulus poolteists aastaks paigale ja kirjutas mõlemad raamatud Tessalonika rahwale.

Kolmandal teekonnal (54—58) käis ta endisid kogudusi Kaalatia maakonnas waatamas, elas siis pikema aja (2—3 aastat) Sewesuse linnas ja saatis sealt raamatu Kaalatia rahwale ja 1. raamatu Korintuse rahwale. Temeetrius määramise pärast läks ta ära Makedoniasse ja kirjutas sealt 2. raamatu Korintuse rahwale. Warsti tuli ta ka ise Korintuse linna ja walmistas seal raamatu Rooma rahwale.

Aastal 59 läks Paulus Jeruusalemma linna, kuhu ta süda igatset, ühtlasi oli tal sinna kingitus wiia. Templis mõeti ta wangi, seati juure kohtu ette ja saadeti Rooma pealiku Liisia käsul peale Keisarea linna. Seal jäi kaebtusasti üle kuulatud, ja et Paulus soovis oma asja teisri hooletaks anda, siis saadeti ta laewaga Rooma linna. Tee peal läks laew Malta saare all rikki, inimesed peasesiwad eluga. Talwel 61/2 jõudis Paulus Rooma linna

ja elas 2 aastat oma üdritud majas politsei ülewaatamise all. Seal kirjutas ta raamatud Willemonile, Kolossuse, Gewesuse ja Wiilippi rahwale. Aastal 64 mõisteti Paulus süüft wabaks ja lasti lahti. Aastal 65 käis ta Kreeta saarel ja jättis Tiituse sinna; kirjutas 1. raamatu Timoteusele ja hiljemalt Tiitusele; siis sai ta uuesti wangi wõetud ja Rooma wiidud. Suufas oli ta kaafas. Rooma linnas tapeti see töökam mees mõõgaga ära aastal 67 wõi 68.

2. Armuwuulutajad. Apostlite kõrwal oli ka waratselt teiji mehi, kes mõjuga ja agarusega ristiusku laiali laotasiwad, nõnda **T e h w a n u s** (Stefanus), kes oma tunnistust surmaga finnitas, tema kõrwal **Wiilippus**, kelle töö Saamaria maal rohket wilja kandis. Wiilippus ristis ka Kaatsa tee ääres Mooramaa (Aitopia) mehe ja kuulutas armuõpetust Asdodist Reisarra linnani.

§ 4. Neero. † 68 a.

1. Ristifogudus Rooma riigis. Rooma riik kubes ususeltjdest. Nende pagana ususeltjide seffa asus ristifogudus. Gjalgul ei pandud wäikesi fogudusi tähelegi. Riigivalitsuse poolt puutumata ja takistamata tekkisiwad apostlite ja armuwuulutajate (ewangelistide) hoolekandmisel mitmes paigas fogudused elama. Nii kaua kui weel mõningad apostlid Jeruusalemma foguduse eesotsas seisiwad, oli see linn ristiusu süda ja keskpaik. Sealt saiwad kõige pealt ümberkaudne Juuda- ja lähine Saamariamaa ewangeliumi walguse. Peale Juuda- ja Saamariamaa olivad esimese aastafaja keskelt fogudused Siirias, Wäike-Aasias, Makedonias ja Kreekamaal ja mõlemas tähtsamas ja perekamas linnas Roomas ja Aleksandrias asutatud.

2. Rooma põlemine. Wõikuse kuul aastal 64 läks suures tširkuses Rooma linnas tuli tahti. Wali tuul kandis tulelondid igale poole laiali, õhutas ja süttitas leeki. Pühikese ajaga oli määraru linn otse suur tulemeri. Kuus päewa ja seitse ööd põles linn. Palastid, templid, auusambad, rikaste uhked lossid ja waeste urtsitud langejiwad tule roaks; tuht ja waremed nunnistasiwad nende aset. Glanikkude häda ja hirm oli otse ärarääkimata. Wäetid lapsed, jõuetud wanad, hulgad armetud haiged, ehmatanud naisterahwad, täitjiwad hädalijaga hooned, uulitsad ja vaigad. Õnnetus oli kole; terme linn täis hirmsat segadust ja ahastust; laenetawas tules koledam surm ahnelt ohwrid wõtmas. Wiimati polnud tulel enam rooga, aegamööda rauges ja kustus ta. Aga nüüd tõusis küsimine: Kust tuli tõusnud? Kõigil pool arwati, et linn põlema süüdatud ja nimelt keisri Neero enese käsuga peale. Mõningaid inimesi oli nähtud, kes kustutamise asemel tuld süttitanud ja ütelnud, neid kästus. Käägiti ka, et Neero tulekahju ajal ülewalt tornist rõõmustades tule mõllu pealt waadanud ja pilli mänginud.

3. Kristlased tehesse tule süütajaks. Ehk keiser küll põlemise järel suure nobedusega linna ülesehitamise käile wõttis, siiski ei suutnud ta rahwa wiha waigistada ega ennast tule süütamise süüst puhastada. Kui wiimati sugugi lootust polnud rahwa meeli lepitada, wõttis ta nõuiks süüd teiste peale ajada. Wäga hästi teades, kui wihatud kristlased niihästi paganate kui juutide meelest olivad, tegi ta nemad süüdlaseks. Äsfitajad kandsiwad lätku sõnumi rahwa sekk: „Pöletajad käes, ristiniimesed!“ Sedamaid hakati suurel wiisil kristlasi wangi wõtma, et süüdlastele teenitud nuhtlust anda.

4. Tagakiusamine. Ülekuulamine tegi küll selgeks, et kristlased süüta, aga rahwa ärritatud meel ja keisri Neero nurjatu õelus ja tagedus iklas werd. Igapäewastest tapmise wiisidest mõõgaga ja risti poomisega polnud küllalt. Riimatu keiser otsis surmamises omale lusti ja ajawiidet. Kristlased õmmeldi elajannahkade sisse ja wiisati kiskjate loomade ette. Teised mässiti tallude sisse, walati sula pigi ja waiwu peale, seati terawate postide otja ja süüdati siis põlema, walguft andma Neero õõsiste pidude juure. See tagakiusamine kestis neli aastat. Tema pesa oli Rooma linnas, kuna mujal laia riigi rajades tema mõju weel suur ega üleüldne ei olnud. Roomas surmati siis ka tõsiste sõnumete järele apostel Paulus mõõga läbi ära (a. 67 wõi 68). Rõneldakse, et ka Peetrus selsamal ajal Rooma linnas jurma olla saanud ja et ta nimelt pea alaspidi risti olla poodud. See oli esimene ristirahwa tagakiusamine Rooma riigivalitsuse poolt.

§ 5. Jerusalemma ärahäwitamine.

1. Juudid mässawad. Keisri Neero aeg on ka Juuda rahwa kohta selle läbi tähtis, et sel ajal suur mässamine tõusis, mis Kristuse ettekuulutamise Jerusalemma kohta tõeks tegi. Juudid pidasiwad endid ikka weel ainuüksi ärawalitsitud rahwaks ja wihkasiwad oma walitsejaid, roomlasi, kui paganaid ja rõhujaid. Raua olivad roomlased nendega kannatanud, nende riigile filmakirjaks isewalitsuse warju jätnud ja nende usku ja templiteenistust auu sees pidanud. Uga juudid ei mõistnud wõõraste walitsusega leppida, nii helde kui ta küll oli, waid lasiwad endid jagedaste waleprohwetite läbi mässamisele ärritada, mis aegamööda Rooma kannatuse lõpetas. Juudamaa üle seati nüüd waljud, ahned ja õelad maawalitsejad, kes tugewa sõjawäe abil uhket rahwast kurnasiwad ja wastatõrkumisi hirmsaste nuhtlesiwad. Wiimane maawalitseja Gessius Florus äsfitas ise salaja juutijid mässamisele. Ta tahtis selle läbi neid kaebtusi kuulmataks teha, mis tema enese kurjade tegude üle keisri ette kanti. Üleüldne mässamine tõusis, millest aga Palestiina kristlased mitte osa ei wõtnud. Nemad põgenesiwad, Kristuse sõna meeles pidades, „mägede peale“, nimelt wäikesesse Bella linna, mis kaljumägede

kestel Arabia kõrbe rajal seifis. Sinna jäiwad nad hädaohu eest warjule, kuni jälle rahulifemad ajad tuliwad.

2. Wespasianus Palestiinas. Juudid kihutafiwad esimese tuhinaga Rooma sõjawäed eneste piiridest wälja. Nad wõitsiwad ka Siiria maawalitseja suure abiwäe ära ja walmistafiwad endid wägema waimustufega sõjale terve suure Rooma riigi wasta.

Seda kuuldes saatis keiser Neero oma targa wäeülema Wespasianuse tugewa wäega Palestiinasse. Eht küll juudid meeleäraheitmisega wõitlefiwad, aeti nad siiski nüüd igal pool tagasi, ja wist oleks Wespasianus ise terve maa ja Jeruusalemma linna jälle alla heitnud, kui mitte ootamata juhtumine teda ei oleks takistanud. Sest keiser Neero oli ühes sõjawäe mässamises (a. 68) iseenele tahtmise järele oma pärisorja kää läbi langenud ja Palestiina sõjawägi tõstis Wespasianuse keisriks. Tema tõttas Italiasse tagasi ja jättis juutide allahaitmise oma poja Tiituse hooleks.

3. Tiitus häwitab Jeruusalemma. Tiitus, noor helde südamega mees, katsus mitu korda mässajaid heaga lepitada. Aga juudid ise sundifiwad teda oma tõrkumifega Kristuse ettekuulutusel täitjaks saama. Ta piiras Jeruusalemma linna igast küljest sisse ja wõttis tormiga ühe linnajao teise järele ära. Linnas oli sel puhul üle miljoni inimesi, sest et paasapühaks terwelt maalt palju rahwast kokku oli tulnud. Nende hulgas walitfesiwad sifemised tülid, haigused ja hirmus näljahäda. Wiimsel ajal oli üksi Palestiina kõige püham paif, Mooria mägi, kuulsa templi ja ühe kindla kantfiga juutide käes. Tiitus oleks toredat templihoonet hea meelega arahäwitamise eest hoidnud ja andis ka selle kohta kõwa käsuga wälja; aga wiimsel tormijooksmise ajal läks siiski ka see ilma kuulus ehitus, püha maa ülem au ja ilu, põlema ja mattis tuhanded oma leelidesse. See sündis 70 aastat pärast Kristuse sündimist. Jeruusalem sai täiesti ära häwitatud; mitte üksi maja ei jäänud terwelt seisma. Juutifid oli sõja ajal poolteist miljoni otfa saanud; umbes 100,000 müüdi pärisorjadeks. — Suur hulk jätsiwad äralaastatud isamaa maha ja üks rändas sinna, teine tänna: Neid pillati üle terve maailma laiali.

4. Bar-Kohba mäss. 50 aastat hiljem katsufiwad juudid weel ükskord oma wana riiki üles ehitada. Selleaegne keiser Hadrianus oli endise Jeruusalemma paiga peale uue linna ehitanud, mis Alia Kapitoliaks hüüti; aga seal asufiwad paganad ja Jehooma templi asemel seifis paganate Jupitri tempel. See ärritas juudid wihale. Walemessia Bar-Kohba juhatusel tõstfiwad nad mässamist, saiwad aga jälle ära wõidetud ja hirmsasti nuheldud. Pool miljonit inimesi leidfiwad surma; teistele leeldi surmanuhtluse ähwardusel ära, püha linna sisse jalga tõsta (135 p. Kr.).

II. Tagakiusamiste aeg.

§ 6. Domitjjanus, † 96 a. ja Trajanus, † 117 a.

1. Domitjjanus ihkab ristirahwa wara. Keisrite Wespasianuse ja Tiituse ajal oli kristlastel Rooma riigis rahu. Aga Tiituse wend Domitjjanus (81 — 96) oli jälle kuri keiser, kes werejanu ja ahnuse pärast muude õnnetupiate seas iseäranis ka kristlasti taga kiusas. Ta lasi nendest hulga ära tappa ja wõttis nende waranduse omale. Tema ajal saadeti apostel Johannes Patmose saarele wangi. Kristiusu waenlased oliwad keisrit Juuda rahwa Messia lootustega hirmutanud. Nagu Herodes, nõnda ehmatas ka Domitjjanus ettekuulutuste üle, et üks mees Saaweti soost terwe maailma kuningaks saada. Kuuldes, et weel mõned Kristuse sugulased Palestiinas elamas olla, lasi ta need (kaks Jeesuse wenna Juuda pojapoega) oma ette kutsuda. Kui ta aga nägi, et nad waesed inimesed, kõige alamast soost oliwad, kelle käed raskest tööst rakkus, saatis ta nad naerdes ja pilgates jälle koju tagasi ja jättis ka kristlaste tagakiusamise soiku. Hiljemini tapsiwad tema oma teenrid ta ära. Domitjjanuse järgmine keiser Nerwa ei wõtnud kaebtusi kristlaste peale mitte wastu. Aga ristiusul jäi siiski „keelatud usuks“.

2. Trajanuse käskkiri. Keiser Trajanus (98 — 117) oli kõikide ajaloo tunnistuste järelle kõige parem ja õiglasem walitseja. Ta walitses truusti, kaitstes oma riiki wägewa käega waenlaste eest, katsus oma rahwast igapidi õnnelikuks teha ja auustas oma jumalaid. Aga just wiimane asi tegi kristlased tema ees põlastawaks. Ta arwas neid jumalate põlgajateks ja riigiwaenuliseks salafeltiks; salafeltid aga oliwad juba wanast ajast saadil Rooma riigis kõwasti keelatud. Seda keeldu uuendas Trajanus. Uuendatud seaduse nimel lasi Wäike-Asia maawalitseja P l i n i u s ristiinimesi, kelle peale kaebati, ära tappa, kui nad oma usku mitte ära ei salanud. Aga kristlaste hulk oli väga suur; maawalitseja ette toodi niihästi alamast kui ülemast soost inimesi, mehi ja naisi, etteaimamata hulgal. Ülekuulamisel ei leitud neil mingi süüd. Kõik kaebtusealused oliwad kõikide teades õiglased, töökad, wagad inimesed, polnud nad elutombete rikkujad ega riigiwaenlased. Pliinius lõi wiimati kahtlema ja palus keisri poolt omale juhatusi. Trajanus saatis siis Pliiniusse käskkirja, kus seaduseks määrati: Kristlasti pole waja taga otjida ega salakaebtusi nende peale wastu wõtta; aga kui kaebtus awalik ja

taebtusealune tõrgub jumalatele ohwerdamast, fiis saagu ta surmatud. See keiserlik käskkiri jäi mõneks ajaks nõõrits ja juhatuseks lohtulistes asjatallitustes ristirahwaga. — Walusamaid jälgi jättis Trajanuse aegne tagatiusamine Siiria ja püha maa pinnale. Jeruusalemma linnas tapeti Jaakobuse järgmine piiskop, wana clatanud Siimeon, 120 aastat wana, ristipuul, sest et ta ka hirmsa peksumina all oma Issandat mitte ära ei salanud, nagu kohus nõudis.

§ 7. Ignatius. † 115. a.

1. Ignatius keisri ees. Täieliselt ja hoolega on weel sest ajast Antiokia piiskopi Ignatiususe kannatamine ja surm mälestuseks ülesse tähendatud. Üleüldse arwamise järele käis keiser Trajanus aastal 107 oma sõjateel Parti rahwa wasta Antiokia linnas külaliseks. Ignatius nõudis keisriga kristlaste pärast kõneleda. Ta awaldas Trajanusele kristlaste tõsist loomu ja oletut ja pakkus iseennast surmale, et seeläbi tagatiusamist ära keelda. Ta ei leidnud armu. Ta sai hukka mõistetud ja pidi keisri käsu peale Rooma linnas rahwa lustiks kiskjate elajate ette heidetud saama. Rõõmsalt kuulis Ignatius walju lohtu otsust. Kristuse ja tema koguduse eest tahtis ta heal meelel kannatada.

2. Ignatiususe teekond ja surm. Nelikümmend aastat oli ta koguduse karjane olnud, seega wana rauh. Ta anti kümne soldati wahi alla. Need ruitasiwad oma raudu pandud wangiga kiirel käigul maad ja merd möõda pealinna poole, et enne juure rahwapidu lõppu sihile saada. Nad jõudsiwadki wiimsel pidupäewal Rooma ja suures tširkuses lõpetasiwad kiskjate loomade terawad hambad teekonnast wäsinud piiskopi waewa hulga pealtwaatajate ees. Keiser Trajanus tahtis wahest ristiinimesi seega arast teha, et kuulsa piiskopi raudas ja ahelais pikka teed, mitmetest maadest ja linnadest läbi, õige nagu näituseloom, alatumale surmale saatis. Korda see tahtmine sugugi ei läinud. Sõnum lagunes kiiresti laiali, et armastatud piiskop hukka mõistetud ja tee peal on Rooma poole. Kust iial piiskopi tee läbi wiis, seal teretasiwad teda koguduste saadikud ja hulgad leidsiwad auuwäärt ja julge Jumala mehe suu läbi oma usule finnitust. Mitmete sees ärkas himu, niisamasuguse usujulgusega surmas Jumalat auustada. Ignatius sai sel teel ka Smirna piiskopi Polikarpusega kokku, kes niisamati nagu ta ise apostli Johannese jünger oli olnud ja pisut hiljemalt oma elu ewangeliumi eest jättis (156). Sel teekonnal olla Ignatius ka seitse kirja kogudustele kirjutatud, mis weel alles ja palju wäärt on.

3. Pagana rahwa waen. Trajanuse järgmised keisrid Hadrianus ja Antoninus Pius polnud mitte otse kristlaste tagatiusajad, aga kannatada oli ristiinimestel ka nendege walitsuse all küllalt ja mitmed suriwad wägivaldiselt surma. Pagana rah-

wa s tunnistas enamisti palju suuremat õelust kristlaste wasta üles kui nende keisrid. Oli otse wiisiks mõetud, kõike häda, ikaldust, õnnetust, mis paganate peale langes, kristlaste süüks ajada ja nende werd jumalate wiha lepituseks nõuda. Maamalitsejad ei teinud mitte ikka tõket ja keisrid ei hoolinud sest, ehk asi ei puutunud laialistest riigirajadest nende kõrwugi.

§ 8. Markus Aurelius, † 180 a. ja Septimius Severus, † 218 a.

1. Uued tagakiusamised. Keisri Markuse Aureliuse (161—180) all algas tagakiusamine suurema õhinaga kui enne.

Markus Aurelius, liianimega „filosof“, oli tark haritud keiser. Ta oleks heal meelel näinud, et kristlased awangeliumi õpetuse asemel tema tarkuse õpetused oleks wasta mõtnud. Kadedad filmaga waatas ta pealt, kuida ristiust maad mõttis, kuna tema õpetused jüdameid ei suutnud soojendada. Ristirahwas oli järele ta meelest: ta jai nende kärjitudumaks tagakiusajaks.

Maakondade kohtukohad manitsesti agaramalt wastast waimu maha rõhuma ja pagana rahwa wihale anti täis woli kätte. Piinamiste läbi sunniti kristlasi oma usku ära salgama ja kaebajatele ergutuseks töötati kristlaste warandus. Uued seadused ja eeskirjad ärataiwad libeda tagakiusamise. Aga piinad, mõõd ja lõwid ei suutnud ära kaotada, mis Jumalast eluks maailma oli istutatud.

2. L u g d u n u m i s. Sellest tagakiusamisest on lähemaid teateid L u g d u n u m i (Lioni) linna kohta Galliamaal. Lugdunumi linnas oli kristlaste elu juba mõnda aega wäga raske. Paganad oliwad seal wäga kannatamata ja kärjitud kristlaste wasta ja ei annud neile jugugi asu. Wõib olla, et kristlaste suur hulki neid ärritas. Üllitjatel teotasiwad paganad neid ja käisiwad ühte lugu ülekohtuga nende peale. Roguni meelest ära läkiwad paganad, kui keisri poolt uus käskiri kristlaste wasta wälja anti. Neidki ei lastud enam wangist lahti, kes oma usu ära salgasiwad ja ta suru-kehadki teotati ära.

Wangihoone jumpunud ja rifutud õhu kätte suri 90 aastane piiskop Botinus, keda enne wangiheitmist mitu aega kurjasti piinati. Hulgad põletati pikkamisi tuliste raudistmete peal ära. Kõige rohkem meeleuska tegi tapjatele õrn pärisorja tüdruk Plandina. Kõll waewati teda iga wiisi, nii et piinajad ära tüdinesiwad, aga hing ei lahkunud ihust. Wiimati wisati waene tütarlaps lõukoerte ette. Aga kõige piina all tunnistas wahwa tütarlaps: „Mina olen ristiinimene ja meie hulgas ei tehta midagi kurja!“

3. J u s t i n u s M ä r t i r. Rooma linnas suri jelsamal ajal J u s t i n u s M ä r t i r weretunnistaja surma. Saamariamalt

pärit, rikka paganarahwa laps, otšis ta oma noorel eal asjata mõttetarkade juurest rahu oma südamele. Ei ta ei leidnud seda, eht küll mimete juures käis õppimas. Wiimati juhatas talle üks wana ristiusku mees teed püha kirja lugemisele ja uurimisele; sealt seeit leidis ta selle, kelle juure püha kiri juhatab, Kristuse. Sest ajast heitis ta kõige oma mõttetarkusega Kristuse teenistusesse ja sai hoolsaks ewangeliumi kuulutajaks. Oma uswendade kaitsemiseks kirjutas ta keisri Markus Aureliusele raamatu. Wendadele see küll abi ei saanud, aga enesele päris Justinus weretunnistaja auukrooni, ta langes timuka mõdga all. Keiser Markus Aurelius oleks pidanud kristlaste wasta õiguse pärast tänulik olema, sest sõjas Markomanlaste wasta peastiwad ristiusku sõjamehed oma palwetega keisri ning suure sõjasalga hukatuselt.

4. Polikarpus. Aasiamaal oli keisri Markus Aureliuse ajal Smirna kogudusel raske põli. Muude tõrwal tapeti seal wana piiskop Polikarpus tulekurmal. Polikarpus oli kõigist auustatud ja kalliks peetud rauh, 86 aastat wana. Pagana rahwas aga nõudis ta surma. Maawalitseja ei soowinud seda ja ajas peale, et Polikarpus oma elu päästmiseks awalikult Kristust salgaks. Aga Polikarpus kostis: „Kahetsakümmendkaks aastat olen ma Kristust teeninud, ta pole halba mulle teinud, kuis wõiksin ma oma kuningat salata, kes mind on õndsaks teinud?“ Ühwardused ega meelitused ei aidanud. Wanakene jäi usus kindlaks ja põletati tuleriidal ära. Maawalitseja ise sai hallpea surmamise läbi nii liigutatud ja kohutatud, et ta sest filmapilgust kõik tagatiusamise lõpetas.

5. Septimius Sewerus. Järgmine kristlaste tagatiusaja keiser Septimius Sewerus (193—218) keelas ristiusku heitmise kõwasti ära (a. 202). Seda käsku mõõda waewati iseäralikult neid, kes ennast ristiusku heitmisele ette walmistawad. Aga ei peetud palju piiri ja piinati ühtlasi ka wanemaid kristlasi. Gallia maal tapeti ewangeliumi kuulutaja Frenäus, Aleksandria linnas Egiptusemaal Leonidas, kuulsa ristiusu kirjamehe Origenese isa. Sealsamas kannatas üks kaunis ja elukombete poolest puhas ja waga neitši Potamiäna waiselt kõige hirmsamad piinad usu pärast ja sai wiimati oma ema Martsellaga ühtlasi kuuma pigi jisse kastetud. Soldat aga, kes neid piinapaigale wiis, tunnistas enese kristlaseks ja sai teisel päewal mõdga ära tapetud. Niisama õelad oliwad tagatiusajad Kartago linnas Afrikamaal. Noor 22 aastane naine Perpetua jäi, hoolimata isa ärdaist palwetest ja oma imewast lapsest, seda ta kae peal kandis, usus kindlaks ja kannatas kõik piinad ära. Ta wisati wiimati tigeda lehma sarwede ette, ja kui seegi teda ei surmanud, tappis üks mõdgaori ta noaga ära. Kindla naisterahwa teenija Felitsitas, kes jessamas wangitornis kinni oli, awaldas niisamasugust kindlust ja usujulgust.

§ 9. Detsius. † 251 a.

1. Senised tagakiusamised. Kõik senised tagakiusamised, kui laredalt ka nad iganes ristirahwast rõhujamad, nad polnud mitte nii üleüldsed, et igal pool suures riigis korraga ja kõiki kristlasi oleks taga kiusatud. Tagakiusamised käiswad seni enam hoo kauwa ja paiguti. Tagakiusamise aegadega wahetasiwad sallimise ajad. Kus lakk, näljahäda, tulekahjud rahwa meeli ärritasiwad ehk kiusakad, omawolilised maawalitsejad oma õelust ja wiha ristirahwa kallal katsusiwad, ehk wahel ka mõningad ristinimesed ise ettewaatamata kombel paganatele tuska tegiwad, seal tuli kiusamine.

2. Ristifoguduse kaswamine. Päris üleüldist tagakiusamist kõigis riigimaades korraga kuni kolmanda aastasaja keskpaika mitte ei olnud. Laialises riigis oli kristlikul kirikul ruumi ja mahti küllalt maad wõtta. Ristifogudus kaswis ja wõsus ühte lugu. Tal oli juba suur wõimus käes ja see paisus iga päewaga. Wõimusega kaswis lugupidamine. Paganauisu kallistajad waataasiwad kartes ja kohkudes seda kaswamist. Sfaisadest päritud usk, kombe ja riik näis hukatuse serwal olema. Nende päästmiseks ja uue liikumise allasulumiseks oli waja kõike jõudu kokku wõtta. Kolmanda aastasaja südamel algas siis ka pagana riigivalitsuse äge wõitlemine kõige jõuu ja abinõuudtega kristliku kiriku wasta ja seega plaaniline kristlaste tagakiusamine termes Rooma riigis.

3. Tuhandeaastane juubel Roomas. Juba kolm aastat waremalt ähwardas werine mäng karwa pealt algada. Aastal 247 peeti Rooma linnas ja termes riigis rääkimata ilu ja toredusega Rooma riigi tuhandeaastast mälestusepäewa. Sellest riigi- ja rahwapidust hoidiswad kristlased eemale ja see sünnitas palju pahsu werd igal pool paganarahwa seas. Mististi oleks kohe suur mäss alanud, kui selleaegne keiser Diilippus Urabs kristlasi poleks kitsnud. Tema järeltulija all läks tagakiusamise tuli lahti.

4. Detsius. Aastal 249 astus keiser Detsius auujärje peale. Ta auustas oma jumalaid, wihkas ristirahwast ja arwas seda õigeks ja heaks, et paganauust jälle täie auu ja sära sisse saaks tõstetud, ristiusk aga Rooma riigi rajadest hoopis ära häwitataks. Maawalitsejatele anti nüüd keisri poolt wali käsk lange ähwardamisega kätte: Kui nad ise oma elu ei taha kaotada, siis kandku selle eest hoolt, et ristirahwas sootumaks Rooma riigist laoks. Seega polnud enam waja iseäralikku kaebtuse tõstmist kristlaste wastu ära oodata, waid kohtud ja walitsusekohad saiwad ise, a meti poolest kristlaste pealekaebajaks ja kohtumõistjaks ühtlasi. Muudu ei tohtinud Rooma seadust mööda kaebaja kunagi iseenda kohtumõistja olla, ristiusu kaotamiseks murti see seadus ja lubati wastuotsja asi. Kole kurb aeg algas. Lugemata hulgad suriwad oma usu pärast. Ahastus, häda ja hirm oli suur. Mõnda aega oliwad kristlased rahu ja sallimist maitanud. Mitmed kirikud

olivad ehitatud ja avalikult peeti jumalateenistust. Seepärast tuli see tagakiusamine koguni ootamata kristlaste peale.

5. **Rohu mõistmine.** — Tagakiusamist toimetati enamasti järgmisel kombel: Ühel määratud päeval kutsuti kõik kristlased kohalise magistraadi ette oma usku ära salgama ja jumalatele viirukit ohverdama. Bastutõrkujad olivad iseenesest surmalapsed. Hulgad põgenesivad, enne kui hirmus päev kätte tuli. Põgenejate varandus võeti ära ja tagasipöörmine keelati surmanuhtluse all ära. Sagedasti heideti niisugused, kes ka piinamisel oma usku ei salanud, torni, et neid seal aegamööda waeva, nälja ja janu sunnil järeleandmisele ajada. Mitmed aramad ja nõrgemad lasti ka lahti, ilma et nad oleksivad ohwerdanud, kui nad kas ise ehk nende sõbrad magistraadi käest tunnistuse muretsejivad, et kõik keisri käsud nende poolt täidetud. Ristikogudus aga tõukas jarnased oma keskele wälja. Detsiuse surm (251) kergitas küll wähe kristlaste põlwe, aga ainult lühikeseks ajaks.

§ 10. Riprianus. † 258 a.

1. **Geistseisjad tagakiusamise all.** Järgmine keiser püüdis lõpetada, mis Detsius peale hakanud. See oli ära näha, et terwet ristirahwast möögatera alla saata mitte võimalik polnud, nende arm oli seks liiga suur. **Walerianus** katsus teist wiisi neist jagu saada. Tema käsku mööda hakati (a. 157) ülemaid mehi, koguduste eestseisjaid, piiskoppa, preestrid, ristiusulisi ametnikka, senatiliikmeid ja kohtunikka, kui nad oma usust ei tahtnnd taganeda, wangi saatma ja surmama. Kui tähtsamad mehed ja kõrgemast soost kristlased ära olivad tapetud, siis kadus lootust mööda ülejäänud hulk, iseenesest ära. Neil ei olnud enam juhatajaid, kaitsejaid ega eestkõrtajaid. Ka awalikud koostäimised keelati kõwasti ära. Kaske oli see tagakiusamine küll kanda, aga halb tahtmine ei läinud forda.

2. **Piiskopp Riprianus.** Kartago linnas Afrikamaal juri sellel tagakiusamisel kuulus ja sõnaks piiskop Riprianus. Juba Detsiuse ajal oleks pagana rahwa wiha teda heal meelel lõwide kätte annud, aga piiskopp läks oma koguduse sunnil linnast ära kõrbesse wargule. Sealt peidupaigast toetas ja finnitask ta kirjateel oma kurnatud karjakest. Sügise aastal 258 võeti ta maawalitseja kasku peale wangi. Dõ otka peeti ta wangihooaes kõwa wahi all, kuna ehmatanud koguduse liikmed uulitsal walwasiwad. Teisel hommikul wiidi ta kindla wahi all maawalitseja lossi. „Kas sina see Riprianus oled, selle hulga jumalafartmata inimeste piiskop?“ küsis maawalitseja. „Mina ise!“ wastas Riprianus. „Meie kõrgeauuline keiser nõuab, et sa jumalatele ohwerdad.“ „Si ma ohwerda mitte!“ oli wastus. „Pane tähele mis sa teed,“ noomis maawalitseja. „Täida oma kohut, jün pole midagi enam tähele panna,“ kostis Riprianus rahulijelt. Rohu otjus oli ka pea tehtud.

Riprianus wiidi sedamaid lähemale wäljale ja raiuti ta pea maha. Mõne päewa pärast suri ta maawalitseja, kes teda surmale mõistnud. See kohutas paganaid. Järgmisel aastal sai Rooma sõjawägi persialastest täiesti löödud, keiser ise sattus wangi Persia kuninga kätte, kes koguni kõlwatul ja jälebal kombel teda pidas ja seega Rooma riigile kuulmata häbi tegi. Paganad löiwad kartma.

3. Kergitused. Järgmise keisri esimene ametitallitus oli see, et waljud tagakiusamise käsud tagasi wõttis (260). Seega ei antud ristiusule aga weel mitte Rooma riigis seadusliht õigust. Ristiusu tunnistus jäi edespidi surmanuhtluse wääriliseks. See nuhtlus mõis iga tahe mõistetud saada, kui ametlikult poolt kindlaks tehti, et keegi kristlane keisri kaju ei kummardanud. Aga käsikiri, mis kohtuid sundis, et nad kristlasi üles ot si ks, tehti tühjaks. 40 aastat wälitas wainne rahuaeg. See oli wainus tormi eel.

§ 11. Diokletjanus. † 313 a.

1. Suur tagakiusamine panna kse käima. Keisri Diokletjanuse all (284—305) tõusis uus tagakiusamine, waljum ja toledam kui kõik senised. Rooma riigiwõim tõstis weel kord kõike rammu kokkumõttes tapakirwest wihatud waenlase kukutamiseks. Kas elu wõi surm, Rooma riik wõi ristius! See pidi selgeks saama. Aastal 303 kisti korruga suur kirik Nikomedia linnas, kus keiser sel puhul asus, maani maha. See oli esimene paufwerises maadlemises. Kristlastele pidi see pörutus ehmatuseks olema, paganatele aga õelusemõllu hakkamise märgiks. Kõikide salawihale ja tigidusele, kadedusele ja ahnusele näidati teed kätte, kuida nad häbita ja halastuseta wõiswad oma waenlaste ja mihaaluste wasta hullustada. Kõik ristiusulised ametnikud lasti lahti, kõik ristiusulised kodanikud kaotasiwad oma kodanikuõiguse, kõik ristiusulised ohwitserid aeti wäest wälja ja ristiusulised pärisorjadki, kui nad usku ei salanud, kaotasiwad wabaks saamise lootuse. Seit polnud küllalt. Keisri käst nõudis, et kristlased, olgu noored wõi wanad, kõrgeft wõi madalast soost, wägimallal ja piinal saaks ohwriks sunnitud. Peale selle kästi kõik kirikud maha kistuda, pühad kirjad ära põletada*), looskämised kangefti ära keelata. Kohtud ja erainimesed tegiwad nüüd wõidu häwitamise tööd, kuna keisrikojast aegajalt uut õli tulesse kallati.

2. Keisri äsjitajad. Diokletjanus alustas tagakiusamist kurjade inimeste nõuu peale. Mõttetargad ja preestrid tema ümber oliwad keisrit wahetpidamata äsjitanud; neile appi astus keisri wäimees ja faaswalitseja Galeerius. Wiimane ei annud

*) Selle käsu mõjul saiwad lugemata hulgal Uue Testamendi käsikirjad ära häwitatud ja sellest see jaolt ka on tulnud, et esimesest kolmest aastastajast mitte ühte ainult käsikirja praegu alles ei ole. Kõige wanem käsikirj on keisri Konstantinuse Suure ajast.

keisrile enne asu, kui see ta halba nõuu kuulda mõttis. Aga siis kui kurjuse lõke ford oli põlema süüdatud ja laastama wälja lastud, fihwas ka Diokletsjanuse enese sees tagapiusamise himu põlema ja Galeerius ei wäinud kõrwalt õhutamast ning uusi halgujõid tulesse wiskamast.

3. **Kaks tulekahju.** Mõni nädal peale tagapiusamise alustust peafis keiserlikus lossis tuli lahti. Kes süüdlane? „Muidugi kristlased“! ksendasiwad paganad. Polnud nüüd kohtukuulamist ega armuandmist. Wisati wangi, piinati, põletati, keda iial kätte saadi. Kaks nädalat hiljem: uus tulekahi keisri lossis. Nüüd oli Galeeriusse kuri tahtmine täide läinud. Ta teadis, et ara werega ja ebauskliku äia wiha piirita, ütles oma elu eest Nikomedia linnas kartwat ja sõitis ära. Kes kunagi Kristuse nime kandis, langes nüüd. Seni oli alles söömine olnud, nüüd algas luuragistamine. Ime weel, et keiser oma abikaasat Priskat ja tüdart mitte tuleriidale ei saanud. Nad sunniti ohwerdama ja jäati siis rahule. Aga kõik keisri lossi ametnikud, ministrid, kammerherrad, kes Kristuse nime kandiswad, saadeti piinapingile.

4. **Suur ja laialine tapmine.** Päew päewa järele käis Diokletsjanus ise piinamisi, küpjetamisi, põletamisi ja tapmisi pealt waatamas. Esmalt põletati ükifikult wäikeste tuleriitadel, siis tehti suure riidad ja põletati hulgaupa 50 kuni 100 inimest korruga. Ka see tüütas. Hakati siis ühtlasi sadamas kristlasi, riivid kaelas, merde wiskama ja saadeti soldatite jalgad kristlasi umbkaupa maha raiuma.

Üle terme riigi käis see häwitamise tuli. Paganad mõitlefiswad oma jumalate eest. Käsi käsu järele anti kristlaste wastu wälja, üks waljum kui teine. Kõik wägimuld, õelus, kurjus, lasti lahti, saadeti jahti, kristlaste kaotamiseks. Ubita, toeta ristiinimene, kes sind päästab? Aga waata, kui kurjus suureks läks, siis ilmus ka ewangeliumi wägi. Sajad tunnistasiwad julgusega, et nad jurma ei karda ja tuhanded kandiswad piina ja häda rõõmuse tades, et Kristus neid selle auu wääriliseks oli arwanud. Kümme aastat kestis tagapiusamine. Diokletsjanus ise wäsis, andis ameti käest ja löi erainimeseks. Aga tema järgmine keiser Galeerius ning sellest nimetatud kaaskeisrid tapiswad edasi. Minult Britannias, Gallias ja Hispaniamaal oli kristlastel fergem põli, seal kaitjes neid kaaskeiser Konstantinus Klorus, päristise keisri Konstantinuse Suure isa, waga mõistlik mees, ka uue walitsuse ajal.

5. **Tagapiusamine waikeb.** Galeerius lasi weel aastal 308 kõik toidukraamid turul jumalate ohwriwainaga ja ohwriweega ära kasta, et sel kombel kristlasi jumalate ohwri osaliseks teha. Hirmsas määrõmes jättis ta wiimati kristlaste tagapiusamise soiku, andis aastal 311 ühtlasi oma kaaskeisritega kristlastele sallimise käskkirja ja kästis neid keisri ning riigi eest Jumalat paluda. Ta kuri usside kätte, mis ta kehās jiginesiwad. — Konstantinus Suur mõitis wiimased kristlaste tagapiusajad kaaskeisrid

maenuväljal ära ja andis tahes täskkirjas a. 312 ja 313 kristlastele luba wabal kombel jumalateenistust pidada. Waen lõppes, rahu algas, õõ kadus, päew jõudis.

§ 12. Kirikuwalitus.

1. Piiskopid ja ametid. Apostlite filma all oli õpetamine ja korrapidamine ükshikutes kogudustes wanemate (presbiter) ehk ülewaatajate (episkopos=piiskop) käes. Piiskoppa (ülewaatajad) oli igas koguduses mitu. Pea hakati kõige wanemat ja tegewamat nende seast iseäralikult piiskopi nimega kutsuma, kuna teisi endisel wiisil wanemateks (presbiteriteks) hüüti. Suuremad kogudused nõudsiwad rohkem ametid; nii astusiwad siis wanematele abiks diakonid, waeSte, haigete, leSkede ja waeStelaste eest hoolekandjaks. Peale selle oliwad weel ettelugijad, kes püha kirja ette lugesiwad ja neid alal hoidsiwad; wiimati uskshoidjad, kes wälise korra üle jumalateenistusel walwasiwad.

2. Jumalateenistused. Piiskopid ja teised kirikuametrnikud kandsiwad siis koguduste eest hoolt ja toimetasiwad kõik waimulikud tallitused. Seega ilmus aegamööda wahel waimulikute meeste ja rahwa wahel, kuni wiimati üleüldne preestriõigus ja preestrikohus, mis koguduse liikmetele koguduse Issanda poolt antud, hoopis unustusesse sattus. Liikmete hulgaga kaswis muidugi töö ja toimetus kogudustes. Palmekodade asemel ehitati kirikud. Jumalateenistust peeti õige sagedasti, nimelt aga püha-päiwiti. Mastapühi oli efiotsa kaks: Ülestõusmisepüha ja nelipühi. Hiljemalt hakati ka laiemal piiril jõulupühi pühitsema. Jumalateenistusel loeti püha kirja ette, seletati seda, paluti, lauleti ja pühitseti püha õhuujöömaaga ja ristimise sakramenti.

3. Ülemad ja alamad piiskopid. Ehk küll kõik kogudused ühe järje peal seisiwad, kellelgi iseenesest eesõigusi ei olnud, siiski ilmus pea wahel. Pinnakoguduste piiskoppide ülewaatamise alla langesiwad loonulikult maakogudused ja piiskopid. Maalinnade piiskopid seisiwad jälle pealinna piiskoppide ülekuulamise all. Mõned kogudused oliwad oma wanaduse mõi asutuse poolest tähtsad, nõnda Jeruusalemma, Antiohia, Gewesuse, Korintuse ja Rooma kogudus. Rooma piiskopil oli juba seepärast suurem tähtsus ja au, et ta suure riigi pealinnas asus; peale selle arwati teda hiljemalt efsikombel Peetruse järeltulijaks ja nõnda hakkasiwad nad endid piiskoppide piiskoppideks kutsuma. See on paawsti walituse hakatus. Ka Aleksandria ja Kartago kogudused saiwad aegapidi õige tähtsaks ja mõjukaks, hiljemalt Konstantinopoli kogudus.

Warsti hakati ka maakonna pealinnades sealsete piiskoppide juhatusel sinotid pidama. Konstantinuse Suure ajast jaadil kutsuti ajuti suured riigisinotid (kontsiilid) kokku. Maakonna pealinrade piiskopid saiwad nime metropolit.

Rogudused püüdsiwad hakatusest saadil wennalikult käsi käes kääia. Wahetati kirjastid, jaadeti apostlite raamatud ja ka muud püha kirja osad kogudusest kogudusesse lugemiseks ja ärakirjutamiseks; koguduseliikmed käiswad laugema maa tagant teistes kogudustes wõõrusel; reisijatele kristlastele andis piiskop soomikirja ühes, mis peale neid wõõraiks paigus wennalikult wasta wõeti. Häda korral toetasiwad kogudused teine teist wastastiku abi ja troostiga.

4. Kiriklik karistuse kord. Oma puhtust hoidiswad kogudused hoolega. Kõpu elu elajaid ja usu salgajaid karistati kogudusest wäljajäetmisega. Tagasitahitud pidiswad pikal meeleparandamise teel oma tõsist kahetsemist üles näitama. Wahest lasti nad mitu kuud leinariides kiriku ustel seista ja iga koguduseliikme käest pahandust andeks paluda; siis lubati neid eeskõjas fantide ja paganate seas jutlust ja Jumala sõna kuulata; mõne aja pärast tohtiswad nad põlwili kirikupalwest osawõtta, pärast ka seistes altariakramendi pühitsemist pealt waadata. Wiimati lasti neid awalikult oma pattu üles tunnistada ja wõeti piiskopi kätepealepanemisega kogudusesse wasta.

III. Ristikogudus riigi külles.

§ 13. Keiser Konstantinus Suur. † 337 a.

1. **Wanemad.** Konstantinuse isa Konstantinus Klorus, Diokletianuse kaaskeiser Britannias (Inglismaal), Gallias (Prantsusemaal ja Hispantias, oli hästi haritud loomu poolest helde südamega mees ja hoidis oma abikaasa Heleenaga ristiusu poole. Poeg Konstantinus saadeti poisikese põlvel suure riigi pealinna keisri Diokletianuse majasse laswatada. Aastal 303 nägi ta oma filmaga Mikomedia linnas häwituse tööd. Konstantinus põgenes ära isa juure. Aastal 306 waliti ta isa asemele kaaskeisriks. Sakatusest saadik oli Konstantinus ristiusu sallija ja poolehoidja nagu tema isagi.

2. **Sõja teel.** Rooma riigis oli sel puhul kuus walitsejat, igaüks ülema auu tahtja. Konstantinus, südi pealik sõjas ja muidu osaw walitsemises, päris wiimati ihaldatud pärja.

Aastal 312 sammus Konstantinus sõjateed Rooma linna poole. Wõimus ja keisri kroon ühel pool, häbi ja surm teisel pool, seisiwad kaalu peal.

Wastane keiser Maksentius walmistas hoolega waenuwantrit, ohwerdas hulgaile jumalatele, küsis tarkade käest nõuu; ta lootis küll mõõgatera peale ka, usaldas aga weel enam oma eba-jumalaid, neilt tugewamat abi ja jõudu lootes.

3. **Wõit ristimärgiga.** Mis pidi Konstantinus tegema? Isa eeskuju andis otjust. Isa oli ristiusu Jumalat appi hüüdnud ja õnnelikult oma ettewõtmised korda saatnud, tema wastased aga oliwad häbi sisse sattunud. Konstantinus wõttis nõuuks jumalate kumrardamist hoopis maha jätta, ülewalt tõsiselt Jumalalt abi oodata. Ta palus, et Jumal ennast talle iseäralise märgiga tunda annaks, see iseäraline märk olgu wõit. Niisuguste mõtete all juhtus ta! ühel päewal — seda lugu on ta ise kirikuloole kirjutajale Eusebiusele jutustanud — imelik nägemine. Tae-wa all ilmus hele ristikuju pealkirjaga *τοῦτο βίβα* (tuto nifa), selle läbi wõida. Keiser sattus sügawasse mõttesse. Dõsel nägi ta und: Onnistegija seisis ta sängi ees sellesama ristikujuga, mis ta taewa külles näinud ja käskis sarnase sõjalipu walmistada, tõendades, et wõit tema poole jääb, kui käsku täidab. Lipp sai tehtud.

4. **Ristikogudusel eluõigus.** Rooma wärawate ees Milwia sillal wõitis Konstantinus wastase wäe ära ja pillas ta

laili. Rooma wärawad tehti talle lahti ja terve läänepoolne riit sai seega Konstantinuse woli alla.

Mailandi linnas pakkus ta idariigi keisrile Titiniusele sõpuse kätt, andis oma õe sellele abikaasaks ja saatis Titiniusega koos käskkirja wälja, kus kõikidele uskudele sallimist kuulutati (312). Märtsi kuul a. 313 andsiwad mõlemad keisrid uue käskkirja wälja, mis ristiusule täie eluõiguse ja ühtlasi eesõiguse teiste uskude keskel kätte andis. Kirikud, mis oliwad tagariisumiste aegu ära wõetud, kästi kristlastele tagasi anda; õpetajaid hakati riigi poolt auustama; mitmed kristlased saiwad kõrged auuametid.

5. Katoliku kirik. Aga keisri heldus kristlaste wasta kaswis päew päewalt. Sellega Konstantinus weel ei leppinud, et ristilõgudusele rõõmitud warandused ja kirikud kõik tagasi anti, wangikodade ukseid lahti tehti ja kaewandustest wangitöölt kristlased peasteti. Ta jagas lahtise käega abi kirikutele ja ühikutele inimestele, püüdis lõõdud haawu parandada, ränka põlwe kergitada. Nimelt piiskopid seisiwad suure auus tema juures. Ta armastas neid oma ümber kodu keisrilõõsis kui ka reisidel ja sõjawäljal. Oma poja Krispuse andis ta ühe kuulsa ristiinimese Laktantsiuse juure kaewatada. Ühtlasi wõttis keiser ka kristlitus kirikus ülema wõimuse oma kätte. Ta käis piiskoppide koosolekutel, walwas nende nõuupidamiste üle ja katsus ise kõik usuküsimused ja piiskoppide otsused läbi. Sellest ajast hakati kirikut ametlikkudes kirjades katoliku kirikuts, s. o. üleüldseks ehk riigikirikuts kutsuma.

Aastal 323 lõi Konstantinus wiimase wastase Titiniuse warijes lahingus ja sai seega päratu riigi ainsaks peaks. Idapoolses riigiosas, mis nüüd Titiniuse käest tema walitsuse alla langes, nimetas ta ennast tööriistaks Jumala käes tõise usu laialilootamiseks. Hiljemalt asus Konstantinus Roomast, kus paganausulised wägewad perekonnad ta ära tüütasiwad, hoopis idapoolsesse osasse Konstantinopoli linna elama (330).

6. Hulga ristitakse. Kõikidele paganatele soowiti, et nad ewangeliumi wasta wõtaks, kuid sundida ei tahetud neid mitte. Meeldiwaks aga tehti neile ristimine mitmet moodi. Nõnda anti kõrgemast soost inimestele head kohad ja teenistused, alamaile jälle kingitused, 12 kuldtükki ja walge riie. Wäga mitmed heitsiwad sel kombel filmakirjaks ristiusku. Lühidelt, keiser püüdis iga pidi ristiusku ülendada ja see tunnistab, et ristiusk ta enese meelest kalliks oli saanud. Et aga ristiusu tunnistamine nüüd kõige julgem tee auu ja rikkuse juure oli, siis nõudsiwad alamad ja ülemad hulgal ristimist. Pihawõtte ja nelipühi aegu tungisiwad tuhanded walgeis rietes kirikute ümber koku ja ootasiwad ristimist. Mõned ajalookirjutajad ütlewad Rooma linnas ühe ainsal aastal 12,000 meesterahwast ristiusku olema wasta wõtnud, naised lapsed pealekauba.

7. Konstantinuse elu ots. Konstantinus ise jäi elu lõpuni ristimata. Ekslik arwamine ristimise sakramendi kohta ajas

teda mist seda tegema. Ta tahtis elu lõpul kõit patud korraga ristimise wees ära pesta. Et ristiniimene igapäew patule peab ära surema ja uus inimene ette tulema ja üles tõusma, selle nõudmise kohta puudus keisril Konstantinusel selgus. Ehk suutis ta surmawoodil täiesti meelt parandada ja patust pöörata. Piiskopid, kes keisri ümber olivad ta haiguse ajal, wõtsiwad ta patutunnistuse wasta ja Nikomedia piiskop Eusebius ristas ta. Konstantinus töötas, kui Jumal talle elu jatkab, nüüd tõesti koguduseliikmeks hakata ja keiserliku purpuri asemel ainult ristimise walget riidet kanda. Keiser ei saanud enam töotust täita, ta suri warsti pärast ristimist (337).

Keisri ema Heleena heitis palju waremalt ristiustu, elas tõesti waga elu ja tunnistas suurt heldust üles ristirahwa wasta. Tema käsu peale kisti paganausu tempel, mis keiser Hadrianus püha haua paigale last ehitada, maha ja ehitati uhke kirik asemele. Weel mitmed teised kirikud saiwad Heleena muretsemisel pühal maal ja mujal ehitatud. Ta suri aastal 328.

§ 14. Donatuse ja Ariuse usufegadused.

1. Donatuse tüli. Waewalt sai ristikogudus wälise rahu, seal hakkasiwad seestpidised lõhed ja riid teda rikkuma. Riid läksiwad sagedasti seeläbi wäga suureks, et nüüd riidlejad warsti riigiwalitsust oma asju õiendama kutsusiwad. Mõnigi kord oleksiwad segadused wälisel wiisil koguduste keskel suurema kärata wõinud lõpetatud saada, aga nüüd kanti nad poliitika põllule ja anti walitsuse wõimuse wäe otsuse alla.

Lääne-Aafrika maal riieldi juba Konstantinuse walitsuse algul piiskopi walimise pärast. Kartago linna piiskop suri ära ja uue piiskopi walimise juures läks mõninga tangekaelse ja auuning rahaahne inimese fihutusel esmalt linnakogudus, pärast terwe maa nii lahtu, et ka keiser, kes mitu korda nõuupidamiste ja käskude najal, küll heaga küll kurjaga, nääklejaid püüdis lepitada, neist wõitu ei saanud. Mitu sada aastat kestis see segadus ja kurnas kogudusi. Donatus oli jün kuusakam tülitseja.

2. Palju walusamalt haawas kirikut Ariuse riid, mis idapoolse riigiserwa oma tallermaats tegi ja Aleksandria linnas Egiptusemaal algas. Aleksandria linn oli wanasti juba mitmesuguste mõttewäänutuste ja wassingute pesapaik. Kreeka ja Roomikumaa mõttetarkus paarisiwad ennast seal ja kistsiwad wägisi ristiustu tött oma paelustusesse.

Riitu alustaja oli seal üks waimulik (presbiter) nimega Arius. Tema salgas, et Jeesus tõsine Jumal on, kes Jsaft igawesti sündinud. Tema õpetust mööda polnud Jeesus mitte Jsaft igawesti sündinud, waid Jumalast loodud; mitte ise Jumal, waid Jumala esimene ja ülem loom; wäe ja auu poolest küll kõigest muust loodud loomast üle, aga fiisgi a l a m kui Jsa; näo poolest aga Jsa sarnane ja maailma

tegija. Ariusel puudus alandus Jumala sügawa saladuse ees. Ta tahtis ise tark olla ja langes ekstusessesse. Kiriku ülemate ja sõbralikkude inimeste manitsemist ei pannud ta tähele, waid hakkas oma uut tarkust kirikus jutlustes rahwale kuulutama. Arius oli sihwa ka kasuga mõnusa moega mees, sõnas osaw ja wägew, elukombetes wiisakas. Meelitaw oli tema õpetus kantsli peal. Hulgad mõtsiwad hõisates wärste anni osawa jutlusemehe suust wasta; nad tundsiwad teda liha oma lihast ja were oma werest olewat. Tõsised ristiiimesed aga pörkasiwad lohtudes tagasi, seda wõõrast tuld Kristuse altari lähes. Nad märkasiwad, et see muud midagi polnud kui Jeesuse auurõõwimine, hingeõnnistuse häwitamine ja kristliku kiriku paganaisu sisse wedamine.

Piiskop Aleksander laebas sinotil Ariuse peale. Sinot pani kõlwatuma õpetuse wande alla ja lükkas Ariuse tema hõiskajatega kogudusest wälja. Aga rahwas, kes asja kardetawat külge ei aimanud, armastas Ariust ta wägewate jutluste ja auusate elukombete pärast, lõi suurel hulgal tema poole ja laulis ning luges juure himuga Ariuse laulusid, mis ta oma õpetuse wäljalaotamiseks luuletas. Ka mitmed piiskopid, nende seas ka kaks wäga mõjutat, käisiwad Ariusega ühte rada. Terwe Hommitumaa kirik oli lõhes ja ärrituses.

3. Keisri noomitus. Keisri Konstantinuse meel oli wäga paha seda tülitsemist ja näaklemist kiriku keskel kuuldes. Ta kirjutas Aleksandrile ja Ariusele kirja, noomis neid ja kästis ära leppida ja edespidi rahu pidada. Saadeti ka weel piiskop Hosius Egiptusemaale tülitsejaid lepitama. Aga meeled oliwad juba nii ärritatud, et keisri saadikut kuulda ei wõetud.

§ 15. Nikea riigisynod.

1. Keiser kutsus synoti kokku. Konstantinus kutsus nüüd piiskopid Nikea linna nõuupidamisele kokku (325), et tõe õpetus kindlasti saaks ära määratud ja nii segadustele ja riidudele edespidi kindel piir pandud. Juuni kuul a. 325 tuliwad piiskopid Nikea linna esimesele üleüldsele ehk riigisynotile (kontsiilile) kokku, 318 piiskoppi, teiste waimulikkude meestega kokku 600 meest. Niisugust kogu polnud enne koos olnud. Ta oli piiskoppidele endile uus ja wõõras. Polnud palju aastaid tagasi, kus nad alles piinamise ja tagakiusamise all õhkiwad. Mitmel piiskopil oliwad piinamise armid weel kaunis wärsked ihu külles ja käed willis wangitööst kaewandustes. Nüüd seisiwad keisrilõssi wärawad neile pärani lahti; juure auustamisega wõeti nad wasta. Niikandis nende reisiikulud ja maailma keiser ise wõttis nende koosolekust osa. Sinot kestis enam kui kaks kuud ja Konstantinus käis ise enamisti koosolekutel.

2. Nikea usutunnistus. Ariuse õpetus heideti kõrwale. Siis täiendati apostlite usutunnistus niisuguste sõnadega, mis ris-

tifoguduse usku igal ajal Ariuse ja tema farnaliste waleõpetuste eest pidiwad puhta hoidma. See Nikea usutunnistus sai piiskoppide poolt alla kirjutatud ja on selle riigisnotti kallis küps wili. Arius ei mõtnud kaunist tunnistust mitte omaks, ta heideti seepärast kõikide teistega, kes tema poole hoidsiwad, ristifogudusest wälja.

Keiser oli snotti otsustega wäga rahul ja kuulutas, et ta kõik, kes selle usutunnistuse alla ei heida, ära wangi tahab saata. Niipea kui Ariuse meelelised seda kuulsiwad, kirjutasiwad nad usutunnistuse alla ja näitasiwad seega oma ebaõiglast meelt. Minult taks piiskoppi, sündinud Egiptlased, jäiwad kindlalt Ariuse õpetuse poole hoidma. Nad jaadeti Ariusega koos Illiriamaale wangi.

3. Ariuse surm. Riid ei lõpnud aga ammugi meel. Ariuse meelelised ässitasiwad ühte lugu rahwast ja saiwad ka Konstantinusegi eneste nõuusse. Keisri käsu peale pidi Arius Konstantinopoli linnas jälle ristifogudusesse wasta wõetama. Piiskop Aleksander seisis küll kõigest jõust wasta, aga wastawõtmise päew määrati siiski ära. Wana saja-aastane raud sattus suurde hinge-kiiskusesse. Ta läks kirikusse ja palus ärdasti Jumalat, niisugust kõlwatut tegu ära keelata. Arius kõneles jelsamal ajal ülbe meelega järgmiseks päewaks määratud õnnistamise kombetest. Aga Issandal oli teine nõu. Ta kuulis oma elatanud sulase palwet. Suur ususegaja suri meel jelsamal ööl ätilise walusa haiguse kätte.

4. Atanasius. Küll kestis siiski edasi ja kõige wirgemal Ariuse wastasel Atanasiusel oli palju kannatada. Nikea snottil sõdis ta osawusega ja waimustusega, ise alles noor mees, Ariuse waleõpetuse wasta. Wasta pärast waliti ta Aleksandria piiskopiks. Nelikümmendkuus aastat wõitles ta jelles kõrges ametis õige usu eest wäsimata. Mitu korda aeti ta ära. 20 aastat elas ta wangi sõõral maal, 4 kuud warjul oma isa hauakambriis. Rogudus aga armastas teda wäga ja mõttis ta ikka jälle suure rõõmuga wasta. Wiimisel eluotjal leidis Atanasius pisut rahu oma foguduse keskel. Wastal 373 kutsuti ta waewast taewasesse rahusse. Suur oli selle mehe osawus, kindlus, iseenele ärasalgamine ja wäsimata wiskus usu eest wõitlemises. Atanasius oli Jumala käes tööriistaks ristifogudust Ariuse ususegaduse eest kaitsmas, mis usku Jeesuse Kristuse jisse tahtis lämmatada.

5. Ariuse usk kestab. Wastal 381 teisel suurel riigisnottil Konstantinopoli linnas kinnitati kõik Nikeas tehtud otsused ja lõpetati seega tülid. Aga wähe ajal wõtsiwad mitmed pagana-rahwad ristiusu Ariuse õpetuse kujul wasta ja nii kestis Ariuse usk meel kaua mitmel maal. Hispanias heitsiwad Lääne-Gootlased alles aastal 600 katoliku usku, seni hoidsiwad nad Ariuse usust kiini.

§ 16. Teodosius Suur. † 395 a.

1. Konstantinuse pojad. Konstantinuse kolm prega jagasiwad riigi oma wahel ja tapsiwad kõik lähemad meesterahwast

sugulased ära. Kõik kolm püüdsivad paganausku wäewallaga ära kaotada. Ühtlasi oli neil päris werine kodusõda usu pärast endi wahel; sest idapoolse riigi keiser Konstantsius hoidis Ariuse poole, Konstant's aga, kelle pärast pärast kolmanda wenna surma katkistolmandikku riiki oli, sõdis katoliku usu eest.

Ariuse sõber Konstantsius suri aastal 361. Ta lasi enese, nagu isagi teinud, alles enne surma ristida. Ariuse meeleliste auupaewad lõppejivad temaga.

2. Keiser Julianus. Järgmine keiser Julianus, Konstantinus Suure wenna poeg, walities kõigest 22 kuud. Ristiusulised sugulased oliwad talle palju liiga teinud. Ta wihtas ristiusku kõigest südamest ja püüdis kõigest wäest endist paganausku elule äratada. Aga see surmu ei tõusnud enam. Julianus lõpetas oma elu Persia sõjas (363).

3. Teodosius. Julianuse järgmised keisrid oliwad jälle täiesti ristiusu poolt, kuid sallijiwad ühtlasi paganaid. Keiser Gratianus (375 — 383) heitis enesest paganausu ülemapreestri ameti (pontifex maximus) ära. Teodosius Suur, esmalt Gratianuse kaaswalitseja, pärast (383) ainus keiser termes riigis, tegi Ariuse usule riigis otse peale ja kaotas ka ebajumalate kummardamise igal pool oma riigi rajades ära. Rahwas ja mungad kiskujiwad paganate templid maha. Aleksandria linnas lõhuti sel õhinal uhle tempel ja raamatukogu Serapeion (391). Usjata ootjivad paganad, et taewas maha langeks ja maa hukka läheks.

Teodosius oli sündimise poolest Hispania mees. Hispania maal leidis ristiusk juba apostlite päwil wastawõtmist. Teame ka, et Paulusel enesel nõu oli sinna minna ewangeliumi kuulutama. Nõnda sai siis ka Teodosius ristiusus kaswatatud ja tema ei wiiwitanud ristimisega mitte kuni eluotsani.

Pea pärast ristimist kutsus ta piiskopid riigisino tile Konstantinopoli linna kofku (381), kus Ariuse ususegadus ja mitmed muud jegased õpetused wande alla pandi ja ristikoguduse ühendamise pärast nõuu peeti, sest lahutusl figns liig rohkesti kirikusse.

Keiser Teodosius armastas usku ja kirikut ning püüdis ise õiglaselt elada. Ta äge meel tegi talle küll sagedasti halba, aga kergesti lasi ta ennast jälle waigistada ja oma wiha helduse poole pöörda. Mailandi piiskopi Ambrosiusega elas ta kaunis sõbruses ja tunnistas kord awalikult oma äkilise meele pattu, süüd kahetsedes. Teodosius suri waratselt, 50 aastat wana, Mailandi linnas. Piiskop Ambrosius pidas matusekõne oma keiserliku sõbra puusärgi juures.

Teodosiusega langes wiimane keiser hauda, kes Rooma riigi auu kõrges suutis pidada.

4. Kirikuisjad. Kiriklik elu seisis sel puhul elawamal ja hiilgawamal: Äriel, paremal jõul ja tööl. Idapoolne kirik Wäike-Aasias, Egiptuses, Surias, Palestinas ja Kreekamaal läikis oma hoolakate ja õpetatud piiskoppidega; eesotjas kolm Kappadofia

wägemat usuäratajat Basilius Suur († 379), Gregor Natsiantš († 390) ja Gregor Nissa († 394), nende kõrval Krisostomus (kuldjuu) ja arwamata hulk teisi. Läänepoolses kirikus on sest ajast tähtsamad ja tegewamad mehed: Galliamaal Martin Tours († 400), kellest palju imetegusidki kõneldakse, Itaalias Ambrosius († 397) ja Hieronimus († 420); kuulsam ja mõjukam neist aga Augustinus Aafrikamaal († 430).

S 17. Lääne-Rooma riigi ots.

1. Rooma keisririik lõpeb läänes. Aastaga 476 lõpeb suure läänepoolse Rooma riigi ajalugu.

Odoaker, Germani sugust sõjapealik, lükkas wiimase Rooma keisri kõrwale ja pani Italia kuninga krooni omale pähä.

Ida-Gootlaste kuningas Teodorih, osaw sõjas ja walitsuse kunstis, saatis jälle rahu maale ja seadis kõlbawa korra jalale. Ta kaotas wiimased keiserliku walitsuse jäljed ja tegi Italia kuningriigiks.

2. Riigi lõhkujad ristiusku. Ristilugubus aga ei saanud sel suurel pööriajal, kus Rooma walitsuse raudkepp katti murti, mingisugust kahju. Issand muretses omaste eest. Riigi lõhkujad oliwad ristiusku. Lääne-Gootlaste kätte sai ewangeliumi kuulutus kristlikkude sõjawangide läbi juba sel ajal, kui nad alles Rooma rajal elasiwad. Gootlased wiisiwad ristiusku sõjawangid omale pärisorjadeks, saiwad neis aga teadmata ja tahtmata omale misjonarid majasse (268). Aastal 325 oli Nikea sinotil juba üks Gootlaste piiskop nimega Teofilus. Sest on näha, et ristiusk laiemal piiril nende seas maad oli leidnud. Piiskoppi Wulfilat hüütakse enamisti Gootlaste apostlik, sest tema walmistas Gootlastele kirjatahed ja pani püha kirja nende keelde ümber. — Pärast poole wöttis Ariuse wõõriti õpetus väga maad Gootlaste seas. Nimelt sest ajast, kus mitmed koha pealt lahti lastud Ariuse meelelised piiskopid nende hulka tööle läksiwad, kui nad alles Bulgariamaal asusiwad.

3. Kristlik kord puutumata. Lääne-Gootlaste käest saiwad ristiusku Ida-Gootlased, Burgundlased, Wandallased ja Longobardlased, seega kõik need rahwad, kes Rooma riigis Germania riikiwad asutasiwad. Need rahwad tunnistasiwad küll kõik Ariuse usuõpetust ja katoliku usulised sattusiwad seega peaaegu terwes endises Lääne-Rooma riigi piiris Ariuse usuliste wõimuse alla. Aga neid ei kiisatud kusaqil usu pärast taga. Paganate templid lõhuti küll ära, aga kristlikud kirikud jäätü jeesma ja peeti auu sees. Seepärast põgenesiwad ristiiinimesed wõõra rahwa peale tungimisel juurel hulgal kirikutesse ja leidsiwad seal igal ajal julge peidupaiga. Kõik kristlik kord, kombe ja elu jäi ülepea puutumata. Waawst Rooma linnas õiendas talistamata oma kirikliku tallitust, sai auustatud omastest ja wõõrastest ja ka kloostrites läks elu oma foodu, kõigist wälisest segadusest ja muutmiseest hoolimata edasi.

§ 18. Room ja Konstantinopol.

1. Room. Rooma kogudus käis ju enne Konstantinuse päivi kõrgemat rada. Room oli maailma pealinn, inimeste armamises igavene linn. Apostli Pauluse päevist oli Room ikka märksam kogudus, ikka teiste ees otsas, tugewam, elavam, tegevam terve ristirahwa seas. Teda auustati õhtus ja hommikus. Ta oli perekas, rikas ja polnud oma rikkusega kunagi kitsi. Ta heldet kätt kiideti niisama wäga nagu ta õiget usku — idas ja läänes. Koguduse ramm ja hiilgus tegi ka piiskopi wägemaaks ja tähtsaks, see oli loomulik.

Rooma kogudust armati apostlite Pauluse ja Peetruse asutuseks, Rooma piiskoppi apostli Peetruse järeltulijaks. Tähendati Jssanda sõna siis ka Rooma piiskoppi kohta, et nemad see ka ljuolla, selle peal kogudus seisab. Teist sarnast polnud enam maailmas olemas.

Suuremate koguduste käest läidi aegsasti raskemates usu- ja eluküsimustes juhatusi, nõuu ja õiendust küsimas. Kindlam mõju oli apostlite (apostlite läbi asutatud) koguduste otsustel. Room oli terwel õhtumaal ainuline apostlikogudus. Galliasse, Hispaniasse ja Afrikasse tarwitati tihti segajetes asjades Rooma nõuu ja otsust, isegi Wäitesesse-Afrikasse. Oliwad ka Roomas enamasti tublid, osawad, mõistlikud piiskopid, hakkaja, kindla waimuga mehed, kes oma auu ei lastnud hõlpsalt jalge alla tallata ega oma mõju kitsendada. Nad uskusiwad wisi isegi, et Peetrus oma kättega ülema auu ristikoguduses nende peale olla õnnistanud.

2. Konstantinopol Rooma kõrwal seisiwad neli teist piiskoppi suurema auu sees, nimelt Antiochia, Aleksandria, Jeruusalemma ja Konstantinopoli piiskopid. Kõige noorem nendest, Konstantinopoli piiskop ruttas wäga jõudsal tõusmisel pea Rooma kõrwa.

Keiser Konstantinus Suur tegi Konstantinopoli oma pealinnaks. Seniaegne liht piiskop sai patriarhi nime. Ta tõsteti seega forraga teiste suurte piiskoppide liiki. Wiida kõrgemale Konstantinopol kui riigi pealinn tõusis, seda hiilgawamaks sai ka piiskopi nimi. Aga wäga suurt mõju polnud piiskopil siiski, sest et keisri enese käes enamasti ka kirikwalitsus oli. Piiskopid oliwad ülepea keisri kõrwal alati nagu päikese warjus. Palju eesõigust anti piiskoppidele seepärast, et need wiimati keisrile enesele kasuks tuliwad. Wiimati polnud mitte ei Rooma ega Aleksandria ega mõne muu linna piiskop, waid keiser kiriku ülem walitseja.

3. Rooma wõimus. Rooma piiskop astus nüüd kui ristikoguduse wanem poeg oma õigustega wälja Konstantinopoli, s. o. keisri wasta wõitlema. See mõte andis asjale jõudu ja mõju.

Rooma kirik sai suure sammu õnnetuma Ariuse tüli läbi edasi. Idapoolne kirik sattus ajuti wäga sügawasti Ariuse õpetuse mõju alla. Wähesed hulgad pida siwad waewaga weel katoliku

usku. Room aga hoidis Nikea usutunnistusest ja seega õigest usust kõvasti finni. Viimati kui Ariuse õpetus hoopis kõrmale lükati, pühitjes õige usu eesotsjas Rooma kogudus wõidupüha. Polnud teisi tema jarnast, kes kõige tüli aja õige usu lippu kõrgel oleks hoidnud! Nõnda õpetas ja kuulutas wiimati Room kiriklitsuis asjus: 1) Rooma piiskopp on eestimata kohtumees kõigis usu õpetuse asjus; 2) tal on woli suuri riigisnotisi koku kutjuda ja neis juhataja olla; 3) tal on õigus kiriklitsa seadusi anda; 4) kes Rooma alla ei anna, lööb kirikust lahti, ehk on kiriku lõhkuja. Ilmlitsuis asjus õpetas ja kuulutas Room: Rooma piiskopi käes on ülem wõimus üle terve ristiraama ja riigivalitsuste Europamaal.

§ 19. Rooma wõimuse põhjendajad.

1. Leo I. Juba paawst Innotsentius I., a. 402, andis nimetatud nõudmistele kindluse ja määra. Leo I. (440—461) kinnitas omalt poolt rohkesti Rooma iseseisu. Ta oli ilmlitsuis asjus osaw, waimulitsuis tark, ülepea tugewa tahtmisega mees. Tema sees koos asus wana Rooma kodaniku uhkus ja piiskopi nobedus. Ta oli kindel usus ja wapper ususegajate wastane ja pani nad Ariusega peale hakates kõik kiriku wande alla. Kui Leo I. tüll mitmetpidi eksiteed käis, siiski peab talle auuks tunnistama, et ta tõsine ristiinimene oli ja Jumala rahwa eest wäga hoolt kandis. Rooma linna peastis ta oma palwete ja osawa toimetuse waral mitmel puhul laastajate wihast. Nii astus ta Jssanda nimel kõige pöörafema laastaja Attila ette, kes Italias linnad waremetesse pani ja Rooma wärawatele tuli sõjasaati wõtma. Attila ei suutnud piiskopi manitsuste ja sõnade ees seista; kõifide suuremaks imekspanemiseks jättis ta linna puutumata. — Leo ülem siht oli ja jäi aga Rooma waimulik walitsus üle terve kiriku. Ta suri aastal 461. Ta nimi kõlas kaugele üle riigi ja rahwaste.

2. Gregorius Suur. Paawst Gregorius Suur (560—610) on kolmas suur Rooma wõimuse põhjustaja. Tema aeg on wana- ja keskaja pööri peal. Senatoride soost, ehitas ta isast päritud waraga seitse kloostrit, ühe oma elumajasse Rooma linna. Kõif oma toredad riided, kallid kiwid ja uhke majakraami müüs ta ära, hinna jägas waestele. Jse läks ta kloostriksse ja algas kehafuretaja elu. Pea oli ta nimi kuulus. Teda kutsuti kloostriksaks ja ta oli tõesti isaks oma munkadele. Ühel healel waliti ta paawstiks Peetruse auujärjele. Selle ameti peale ta jündsamat meest ei wõinud leida.

Italia asjad oliwad Gregoriuse ajal nii sassis, et Gregoriuse hooleks palju tallitust anti, mis muidu kirikwalitsusesse jugugi ei puutunud. Lääne-Rooma riik oli ära häwitatud; Italia maa ägas ja õhtas sõjandnetuses, ta oli rahwaste tallermaaks ja wõõraste määsukoopats saanud. Tuli ja mõõl laastas, sõjafirwes raius. Hüüti Konstantinopoli poole, — Room oli seda puh-

ku jälle Konstantinopoli walitsuse all — paluti sealt abi, aga asjata. Minule tugi ja troost riigil ja rahwal oli paawst. Süüti paawsti appi ja paawst awitas. Palgaks sai ta suure tüki ilmlikku walitsust oma kätte. Ilmlikku walitsust Gregorius küll mitte ei ihaldanud, tema tahtis ainult suure ristikoguduse waimulik juhataja ja pea olla; ilmlik walitsus tuli tahtmata talle osaks. Teistel järgmistel paawstidel aga maitstes ta ilmlik walitsus ja selle kättepüüdmine sai neil hiljemalt terwe keskaja jooksul otse peasjaks.

§ 20. Üksiklased.

1. Esimesed üksiklased. Mungaelu algas neljandal aastasajal seega, et hulgad ristiinimesed kõigest ilmlikust elust lahku löiwad ja sellest põgenesiwad.

Palju waremalt juba oli niisugusid, kes Kristuse pärast kõit ilmlikud asjad maha jätsiwad, warandused, ilud ja auud, abielu, lihaöömise ja wiinajoomise. Kuid nad ei lahkunud seepärast teiste inimeste seltsist. Nende ülem hool oli paastumine ja palweteegemine. Aga maailma káras ja liikumises polnud niisugust salgamiseelu mitte lerge puhtalt elada. Paastujad hakkasiwad seepärast kõrbetesse põgenema üksiklase elu elama. Mitmeid ajas ka libe tagakiusamine esimestel aastasadadel kõrbe. Nõnda põgenes Detziuse tagakiusamisel (250) palju kristlasi redusse. Nende hulgas Paulus, noormees Aleksandria linnast Egiptusemaal. Teebä kõrbes löi ta esmalt häda sunnil elama; ja jäigi pärast sinna. Tema on esimene üksiklane, kelle nimi teadawal, aga temast ei kuuldud ta elu ajal weel midagi. Teine lugu on tema suure järeltulijaga.

2. Üksiklane Antonius. Antonius, keda mungasoo isaks hüütakse, sündis a. 251 Egiptusemaal. Poijilise põlwes tõsine, häbelik, tasane, ei hoolinud ta ilmlikust teadusest midagi, jumalikka asju aga uuris ta usinasti. Wanemad suriwad warakult, jõutas noormees jäi järele. Kord kuulis ta ewangeliumi rikkast noorest mehest; lugu mõjus ta südamesse. Antonius müüs omanduse ära ja jagas waestele; oma õe andis ta wagade naesterahwaste seltsi, ise algas karmi lihasuretaja elu. Ta käinud ka Paulust ja teisi üksiklasi vaatamas ja nende wagadust ja elukombeid tundma õppimas, et neid kõiki oma elamises ühendada. Kümme aastat elas mees hauakoopas ja sai juba väga kuulsaks. Hulgad käisiwad teda vaatamas. Pärast asus ta Punase mere ääre lossiwaremetesse, elas seal 20 aastat, riidles kurjade waimudega ja piinas oma keha. Wõõriti ja wastuoltsa oli küll mõneski tütis selle kalli mehe elu, aga ta nõudis omal lombel tõsist wagadust ja ta süda põles armastuses nii hästi Önnistegija kui ka oma ujuwendade wasta.

Wiimisel suurel tagakiusamisel a. 311 ilnuis ta ootamata oma urkast Aleksandria linna. Ta äratas ja finnitas kannatajaid, käis wangikodades ja kaewandustes piinatud kristlasi vaatamas.

Puutumata pühaduses nagu teisest ilmast tulnud, ei usaldanud keegi hästi ta külge panna. Tagasiuuringamine soikus ja Antonius läks tagasi kõrbe ühe mäe rinnale maad harima. Gulgad tõttasivad ta järele. Mitmed jäiwad temaga kõrbe elama, teised tuliwad ja läksiwad. Seinajad ja kurwad leidsiwad troosti, riidlejad lepitust. Imetegudestki kõneldi, mis Antonius teinud. Tal oli kõigiti suur tähtsus ja mõju. Aastal 352 läks ta uuesti Aleksandria linna, seekord Ariuse meelelisi tõrjuma. Warsti peale selle suri ta, 105 aastat wana.

3. Üksiklase elu. Antoniusse jälgil oliwad juba sajad kõrbe elama asunud. Nad püüdsiwad kõik maha jätta, mis muidu ihuelus tarmis, ja seega kõrgemat järku kristlikku wagadust kätte saada. Keha wõi liha peeti paganate mõttetarkuse mõjul suuremaks patupesaks; seepärast sai waene keha walwamise, paastumise, piitsamise ja raske tööriühkimise waral hoolega piinatud ja karistatud, et ta nõrkeks ja oma jõu kaotaks. Teine teise wõidu püüdsiwad üksiklased ja koopamehed tähendatud teel oma liha suretada. Toitu wõeti wäga wähe, ajuti peeti hoopis nälga, ka magamist ei sallitud palju. See karistuse wõi lihasuretamise elu mõjus nagu külge hakkaw töö hulkadesse. Inimeste filmis hakkas üksiku lihasuretaja warjuline koobas pühaduse läitel hiilgama. Kes ise ei suutnud sõhärdust elu oma peale wõtta, tõttas wähe- masti pühi mehi auustama. Kõrbete warjulisemad urkad, kuhu seni kellegi inimese jalg polnud saanud, saiwad elawaks kummar- dajate kogupaigaks. Juba hakkasiwad mitmed lihasuretajad sellis- koos elama. Koobaste lähedale tekkisiwad suured majad, esmalt kummar- dajatele, kes tuliwad ja läksiwad, siis neile, kes kummar- dajatest hoopis kõrbe koobasmeeste juure elama jäiwad. Nii Egiptuses, Siirias, Palestiinas ja mujal. Seda wiisi saiwad aega- mööda kloostrid.

§ 21. Kloostrid.

1. Kloostrielu. Páris kloostrielu alustajaks peetakse Pahhomiust. Keisri Konstantinuse ajal heitis see mees ristiusku ja elas siis mõnda aega üksiklase elu kõrbes. Oli ta ise selle eluga küllalt harinud, siis hakkas ta teiste koolitajaks. Seks asutas ta Niiluse saarel lihasuretajate selli. Enne surma oli tal ju 8 sarnast selli ehk kloostrit asutatud 3000 mungaga. Wiienda aastasaja algul loeti juba 50,000 munku. Nad elasiwad kolmekesi koos kloostrikambris kloostriisa ehk abti filma all. Iseáralik riie ilmus ka kohe. Sakatuses kitses nahk. Nad tahtsivad seega prohwetit Elia ja ristija Johannese sarnased olla. Ka õõse ei wõtnud nad riidid seljast ja magasiwad istukile. Koos tehti palwet mitu korda päewas. Resnädalal ja reedel peeti paastu, laupäewal ja pühapäewal pühitseti õhtusöömaaega. Söögi ajal ei tohtinud keegi sõna lausuda ja tõmmati, et teine teist ei näeks, mütsid üle filmade. Waba aega tarwitati põllu- ja käsi- tööks. Kõik oli kahasse.

2. Mungaseisus. Rahwa filmas ja ülepea terwes ristituduses oli mungaseisus pea suure auu sees. Basilius Suur kandis mungaseisuse Aastamaale, piiskop Martin Tours Galliasse, Augustinus Afrikasse, Hieronimus Italiasse. Hieronimusega koos hoolitses Ambrosius selle eest, et ka naisterahwad kloostriisse läkšivad Nii elawalt kiitšivad need mehed jutlustes kloostrielu, et mitmed wanemad oma tütrid enam ei julgenud kirikusse saata. Wienda aastasaja lõpuni jäiwad kloostriid piiskoppide ülewaatamise ja walitsuse alla, munkadel polnud iseäralikka õigusi, neid loeti rahwaks. Negamööda hakati neid waimulikku seisuse liikmeteks arwama. See tuli sellest, et mungad hakkšiwad rahwale ettelugemisi pidama ja püha kirja seletama. Hiljemalt tehti nad Öhtumaal piiskoppide walitsuse alt lahti ja anti neile suured õigused.

3. Hommikumaa munk. Hommikumaal on mungaseisus tänase päewani rohkem wana põlwe sisse jäänud, s. o. maailmast põgenejaks. Kloostriid on tõesti asupaikadeks neile, kes maailma elust tüdinenud ja sellest enam ei taha osa wõtta, ja neile, kes segamata Sumalaga tahawad ümber käia ja taewalist walgust maailma pimeduses soowiwad silmitseda (Atose mäe mungad). Aga ka Hommikumaa mungal on mitmepooline suur tähendus kristliku usu ja elu kohta wäljas pool kloostri müüriid, ning palju wägewaid usuäratajaid on just kloostri müüridest wälja läinud.

4. Öhtumaa munk aga oli keskajalise kirikliku liikumise eesotsjas. Öhtumaal oli munk see suur mees, kes kiriku wägewaks, paawsti kuningate ja rahwaste walitsejaks tegi. Rahwarändamine ei läinud küll kloostri müüridest Öhtumaal mitte puutumata mööda. Kõlwatu ja korratu elu hakkas rohkesti maad wõtma. Aga õigel ajal andis Roomlane Benedikt munkadele kindla kloostrieaduse, see awitas tüüks ajaks. Põhjusnõudmised mungalises elus jäiwad endiseks: Waesus, tainus, sõnakuulmine. Benedikt lisas sinna juure aga weel tähtsa nõudmise, et munk peab tööd tegema, tööga oma keha kurnama nagu endised üfšiklased, et waim wabaks saaks ja liha laisaks ei lähaks. Munga tööle tuli siis weel see tähendus juure, et pea kloostrite ümber õitšewad aiad tekkšiwad, et teadus ja kunst kloostrites aset ja warju leidšiwad suurte segaduste ajal ja kloostriid hariduse kün-
lajalaks saiwad sel puhul, kus mujal pillane pimedus walitses.

§ 22. Augustinus.

1. Öhtumaa walgustaja. Mungaseisuse kõrwal aitas Hippo linna kuulus piiskop Augustinus keskaja kirikut jalale seada ja jalal pidada. Teda wdib otse suureks Öhtumaa

walgustajaks nimetada. Oma elus sai ta patu õelust ja Jumala ewangeliumi armu tõtt sügawalt tunda ja maitsta, käis ise nagu Paulus ja Luterus kõig waimuliku elu kõrgused ja sügawused läbi ja wõis Jhsanda waimu juhatusel siis ka teistele wägewal sõnal neis asjus jutluse tegijaks ja juhatajaks olla.

2. Mitmes õpetuses. Augustinus sündis a. 354 Tagaste linnas Afrikamaal. Waga ema Monika püüdis wartselt poja südant kristlikule tõele äratada. Aga ema kaswatamise mõju kahandas paganausku isa. Kartago linnas sattus noormees õppimise ajal sügawasti patu ja häbielu sisse. Heade raamatute lugemine tõstis jälle ta meelt; kangelase rammul hakkas ta pääsmist patufoormast ja Jumala armu taga nõudma. Kõig selleaegsed usuõpetused käis ta järgimööda läbi. Safatuses meeldis talle Hommikumaalt wäljalaotatud Manihäi õpetus kaunisti. Manihäi õpetus kuulutas talle: Kõig õelus ja paha on pimedus, see pimedus, mis õõse maad katab; kõig hea ja auuline aga on päewane walguis. Kui inimene läbi ja läbi selle walguisega on walguistatud, siis on ta hea, tal on käes rahu ja rõõm. Inimene ei saa aga muidu selle walguise osaliseks, kui põhjatu paastumise ja kehakurnamise läbi. Niipea kui see wiimane saladus Augustinusele kätte anti, nägi ta, et see usk paljas pettus ja halbus on. Plato mõttetarkuse uurimine äratas jälle pisut päästmise ja Jumalaga osajamise lootust ja juhatas noore uurija ewangeliumi kaewule.

3. Ambrosiuse juures. Uus aeg algas Augustinuse elus selle puhuga, kus ta Mailandi linnas kalli piiskopi Ambrosiuse jutlust kuulma ja nende tõttu püha kirja palwes tarwitama hakkas. Ka Mailandi linna oli ema ta järele tulnud. See käis sagedasti Ambrosiuse jutul oma poja pärast ja sai waga piiskopi poolt selle troosti, et üks poeg, kelle pärast nii palju pisaraid walatud ja palweid tehtud, mitte ei wõi kaduma minna. Wiimati tuli Augustinusele kaunis pööripäew, kus ta meel ja elu täiesti muudetud sai. Südameliku palwe järele luges ta apostli Pauluse raamatust Rooma r. peat. 13, 13 ja 14; see sõna torkas ta südamesse, nagu oleks see just tema kohta kirjutatud. Seit tunnist tundis ta oma lõhestatud südames kaunist rahu. Ristimisele läks ta ennast ühe sõbra mõisa ette walmistama ja kinnitas seal oma meelt püha kirja lugemise ja sõbradega usuasjust kõnelemise waral ses jumalikus tões, mis Jeesuse Kristuse sees on ilmunud, ses jumaliku armu wäes, mis patuste üle halastuses on wälja walatud. Lihawõtte ööl a. 387 lasi ta enese suure Mailandi piiskopi Ambrosiuse läbi, 33 aastat wana, ristida.

4. Ülesanne ja mõju. Ta elu ülesanne oli nüüd kahesugune. Ühel pool kuulutas ta kõnes ja kirjas inimese pattu ja elawa Jumala armu, mis patust lunastab, teisel pool selle kiriku kõrgust ja auu, kelle sees ta ise Jumalat oli leidnud.

Augustinuse patuseletus ja armuõpetus näitas pärast Luterusele teed kiriku parandamiseks. Aga Augustinuse õpetus katoliku kiriku kõrgeft auust ja õndsaks tegewast jõuust tegi paawsti ja terve katoliku kiriku ülbeks. Kirik hakkas ennast eskimata Jumala asemikuks siin maa peal pidama. — Augustinuse Jumala tundmine on aga kallis warandus, mis Shtumaa kirik himuga ja tänuga wasta wõttis. Tänafe päewani on Augustinuse kirjad kauniks juhatuseks neile, kes Jumalat taga nõuamad.

Kesk-aeg.

I. Ristilugudus missioonitööl.

§ 23. Frankide riik.

1. Frankide riik. Rooma riik oli ära kaotatud, aga tema mälestus elas. Tema väge, auu ja hiilgust kiitis rahwa suu kõnes ja laulus. Uut sarnast riiki asutada, see oli rahwaste palawam soow, würstide elawam ihaldus. Tema asemele astus Frankide (pärastine Prantslaste) riik. See sündis nii.

Suurel rahwaste rändamisel astusiwad Reini jõe suul mõningad wähemad rahwad lepingusse kokku ja hүүdsiwad endid frankideks (wabadeks). See suur sõjakas jalk libises aegamööda oma elupaigast sügawamale praeguse Prantsusemaa südamesse. Klodwig, üks riiklik julge südamega mees, wiis nad, niipea kui wõimuse oma lähte sai, waenuteele. Klodwig oli pagan, wõttis aga niisamati, nagu omal ajal Konstantinus Suur, ristiusu wasta, sest et see talle kasulik näis olema, ja nimelt heitis ta katoliku usku. Temaga koos lasiwad 3000 franklast endid ristida (a. 496). Klodwigi abikaasa oli ju enne ristiusku. Teiste walitsejate seas oli Klodwig nüüd ainutene katoliku usku tuningas Ohtumaal. Teised oliwad kõik Ariuse usku. — Frankide riik oli siis ainuke õige-usuline teiste seas, sinna poole wõjus kõik, mis katoliku usku pidas, ehk teise sõnaga, terwe endise Rooma riigi rahwas. Terwe Prantsusemaa oli pea frankide pärast. Rohkem sõjategusid küll Klodwig Frankide auujärjel ka enam ei suutnud korda saata, ramm kadus, aga rohkem polnud ehtotsja waja.

2. Kiriku seis uues riigis. Klodwig läis oma eluaja kaunisti paawstiga käsi käes, oli õige tänulik poeg oma kirikule ja hoolitses nii agarasti katoliku usu laialilaotamise eest Ariuse meeleliste seas, et piiskopid teda küllalt ei jõudnud kiita. Uues riigis ehitati hulgald uued kirikud ja kloostrid; jumalateenistusi peeti suure toredusega; preestritele muretseti sätawad riided; piiskoppidele kingiti suured maad ja warandused, neil oli Frankide riigis rõõm ametit pidada; muusika eest kanti suurt hoolt; sinotid kutsuti forra pärast kokku; wõib öelda: Frankide kirik oli õitsewas järjes.

Uga see õitsemise aeg ei kestnud kaua. Saja aasta pärast hakkas kõik alla poole waaruma. Kuninglik sugu jäi wäetiks, ilmlik hardus riigis kehwas, kirik forratuks. Waimulik hool kadus.

Sähärdune olef wöttis ka mujal maad. Ka Italias, Hispanias ja Britannias hakkaswad kiriklikud olemised lonkama, kädura järje sisse langema. Röömsa edenemise asemel nähti tagurpidi käiku, uinumist, hooletust.

3. Riik ja kirik kiristikul kaldal. Rahesjanda aastasaja hakatusel oli ifegi Öhtumaa politikaline seis hukatusel serwal. Riirel sammul astuwad Muhamedi usku arablased, teraw mööf pihus, Europa laiska liha lötkama. Keegi ei suutnud julgele wasta hakata. Hispania langes ühe ropsuga (711) nende kätte, ja juba oliwadfi wöörad, wiha läis ristiusu wasta, Frankide riigi südames. Hommiku poolt jälle lähenes suurel parwel teine waenlane, slaawlane. Dts ulatas juba Keini jöeni. Klodwigi endine wägew riik oli koguni köhn ja abras, nöder poistkene oli ta kuningas. Suured herrad, krahwid, hertsogid, piiskopid, kloostriisjad oliwad wäe oma kätte kiskunud. Keist awitajat ei saanud. Nad oliwad teine teisega kodu riius. Runninga käsust ega keelust nad ei hoolinud. Kirik ja kirikuga ristiusust, riik ja riigiga rahwas oli otse põhjatuma kiristikul kaldal.

Sel kardetawal filmapilgul peastiswad kaks meest Öhtumaa hukatusel. Wälisest waenlasest peastis riigi, rahwa ja seega ristiusu Karl Marxell peaaegu ühe ainsa südika hoobiga. Ta wöttis arablased a. 732 suures Poitiers'i lahingus ja saatis nad Frankide riigist Hispaniasse tagasi. Seestpidisest lagunemisest peastis kiriku ja ristiusu pikemal parandamise tööl m u n k f r a n t s i s k u s.

§ 24. Ristiusust Britannias, Jiri- ja Schotimaal.

1 Ristiusust Britannias Britannias elas ristiusust wist ju apostlite päiwist. Arwatase, et see Klaudia, kellest ap. Paulus omas teises raamatus Timoteusele kõneleb, ühe Briti kuniinga tütar ja suurisugu roomlase naine olnud. Teisel aastasajal oli Britannias kindlasti ristiusulisi. Seit kirikuisjad Justinus, Jrenäus ja Tertullianus, kes teisel aastasajal elaswad ja kirjutaswad, finnitawad, et sel ajal igal pool ja igal maal, kuhu roomlased ligi pääseswad, ristiusutunnistajaid on olnud. Britannia aga sai Julius Tsäjarist saadid, s. o. enne Kristuse sündimist juba roomlaste alla. Neljandal aastasajal käinwad Britannia piiskopid ühte lugu sinotitel Gallias ja mujal suurel maal. Ariuse tülist jäi Britannia puutumata. Aga Pelagiuse õpetus, et pärispattu ei ole ja inimene omaist meelest ja wäest wöib Jeesuse Kristuse juure tulla ning tema sisse uskuda, leidis a. 429 Britannias lahketa ja laialist wastuwötmist. Albani kiriklikul koosolekul sai waleõpetajate suu sulatud.

2. Sakslased. Rooma riigi wiletsjad päewad awaldaswad nüüd Britannias oma mõju, rahwas ja usk jaiwad suurt kahju. Roduste maade kaitsmisels kutsuti wiienda aastasaja keskel Rooma sõjamäed Britanniasst ära. Seega kadus ühine ford, ja maa walitsus läks wäikeste würtide kätte. Söda ja merewalamine algas maal. See polnud ainus õnnetus. Söjalad naabrid põhjast Schotimaalt

ja ka Jiri saarelt ei annud maale enam sugugi asu. „Nagu hundid tulewad need metsalised, wõtawad oma saagi ja lähewad ära, aga teisel aastal on nad jälle lõhkumas.“ Nõnda kaebasid britlased Roomale oma häda. Roomlastel oli küll hale meel oma sõbrade pärast, kuid abi ei suutnud nad neile anda. Ei jäänud muud nõuu, kui lähemat naabrit teisel pool merd, sakslast appi kutsuda. Sakslane tuli a. 450, oli hakkaja, julge sõjamees, ajas endised rööwliid ära; märkas aga, et Britannias palju wiisakam maa on, kui oma külm ja liiwakas kodu ja jäi sinna elama. Sakslased olivad paganad. Liig hilja hakkasid ristiusku britlased oma awitajaille mõõgaga wasta. Sakslasi tuli kari karja peale teistele juure. Kes britlastest heaga alla ei heitnud, pidi maalt ära põgenema. Hulgad heitsiwad alla, teised põgenesiwad mägedesse, kolmandad koguni mõõrale maale. Üks osa läks Armorikasse Prantsusemaale ja jäi sinna elama.

3. Ristiusu rõõmine. Palju ristiusuliste wõrd sai sel ajal Britannias ära walatud. Sakslane oli päris mees pagan. Ta ei leppinud sellega, et ühe rahwa, kes teda omale palga eest appi kutsus, enese alla heitis, ta tallas ka selle rahwa usu weres oma jalge alla. Beda jutustab meile pikemalt, kudas piiskopid kõige oma hingekarjaga ära põletatud ehk mõõgaga ära tapetud ja nende surnukehastki pole tohtinud keegi maha matta. Ära häwitati hooned ja altarid ja preestrid löödi altarite ees jurnuks. Ka mägedes käidi ristiniimesi püüdmas. Karja kaupa hulati ära. 150 aastat kestis see tallamine. Küll kostis Euroopasse britlaste hädaku, aga ei olnud julgeid, kes aitama oleks läinud. Metik sakslane oli väga karatud ja Ohtumaal wäeti kahtlane olek.

4. Jirima apostel püha Patrik wiidi poisikese põlwes koguni wasta oma tahtmist tulewasele usutöö põllule Jiri saarele. Mere-rööwliid wõtsiwad ta Britannia rannalt ja müüsiwad Jirimaale pärisorjaks. Kuus aastat käis ta ühe Jiri mõisniku juures lojuse karjas, siis peasis ühe Britannia laewaga põgenema. Orjapõli tegi noore wallatu ja üleannetu poisikese tõsiseks jumalakartlikuks meheks. Priipõlwes käis ta mitmed maad läbi ja kuulutas Jumala sõna. Unes ja ilmsi aga tundis ta eneses sundi Jirimaale tagasi minna, neile ewangeliumi õpetust wiima, selle hulgas ta pärisori olnud. Küll hoidsiwad sugulased ja sõbrad teda tagasi, aga ta süda ei annud mahti. Patrik oli juba 40 aastat wana, kui ta uuesti a. 432 Jirimaale läks. Maa, keel ja kombes olivad talle hästi Jiris tuttawad, süda põles mehel armastuse leegis, Issand õnnistas ettewõtmist, nii kandis Patriku töö rohket, ootamata rikast wilja. Paganausu preestrid seisiwad küll wasta, aga ettewõtmine edenes jüsti ja mitte ühte tilka märtriwõrd ei walatud. Mõne aasta pärast seisiwad saarel launid kirkid ja ka mitmed kloostrid.

Mis Patrik waga südamega külwanud, seda kaswatasiwad truud Jumala sulased pärast teda ja mõne aja pärast kiideti Jirimaad paradisiiks tema wagaduse pärast ning hüüti laias ringis

„pühade saareks.“ Kloostrid olivad töökaid wagasid munkasid nii täis, et neil omal maal mitte küllalt tööd leida ei olnud. Loomu poolest rändamise ja käimise armastajad, rändasivad nad suurtel parvedel välja wõdrastesse maadesse rahwa koolmeistri- teks ja ujutoojateks.

Üheksandal aastasajal sai saar ja rahwas daanlaste poolt väga rõhutatud, kes mererööwli ametit pidasivad, aga 12. aastasajani õitses Jiri kogudus siiski oma jala peal seisdes kauri- nisti. Siis sai ta paawsti wõimuse alla heidetud.

5. Esimene Ewangeliumi kuulutaja Schotimaal on püha Ninianus, „üks väga püha mees Briti soost.“ Ta olnud kuninglikku werd ja Rooma linnas kaswatatud. Tuhanded olla ta ristunud ja ta ühe kiriku ülesse ehitanud, ja see olnud esimene kiriku hoone Schotimaal (430). Kristiusu edenemine pärast Ninianuse surma on teadmata, wististi ei kustunud põlema süü- datud ewangeliumi küünal mitte. Tähtsam sündmus Schotimaa kiriklikus loos aga on iirlase Kolumba missioonitöö. Aastal 563 purjutas Kolumba 12 kaaslasega Schotimaa lähedale wäiksele saarele, mis sest ajast Jona saareks hüüti (praegu Skolmkill). Sinna asutas ta kloostri ja kiriku ja heitis siit terve Schoti rah- wa ristiusku. Ka hulga kloostrid asutas ta ja need ei annud tar- kuses, wagaduses ja missioonitöös Jirimaa kloostritele sugugi järele. Kaunimaks ehteks ja heledamaks walguseks aga jäi ligidal ja kau- gel Jona klooster.

§ 25. Rooma ja Jona missionarid Inglismaal.

1. Rooma missionarid. Rooma paawst Gregorius Suur oli see mees, kes Britannia saarlastele ewangeliumiga appi tõttas. Rooma linna turul, nii kõneleb wana jutt, nägi Gregorius kord walgete peadega pärisorja poisikefi. Ta küsinud, kes nad on ja kas ristiusku woi paganad. Poisikesed wastanud, et nad Inglismaalt Deira maakun- nast kuningaga Ella alamad ja paganad on. Gregorius tähendanud selle peale: „Päris inglid jah nad on. De ira (Sumala wiha) käest waja nad päästa ja halleluja nende kuningaga Ella maal kõlama panna.“

Sest ilmapilgust soowis Gregorius Inglismaale missionariks minna. Ei tahetud lubada. Gregorius oli sel ajal alles munk, kõi- gist armastatud ja auustatud. Wiimati sai ta paawsti käest luba. Aga kolme päewa pärast toodi ta tee pealt tagasi. Sinna rahwas olivad paawsti nii kaua palunud, kui ta oma luba tagasi wõttis. Ise Gregorius siis nugi speade maale ei saanud. Aga nii pea kui ta paawstiks sai, saatis ta 40 munku ühe Augustinuse juhatusel laewaga Britanniasse sakslastele (angelsakstele) ewange- liumi wiima. Tee peal kõneldi munkadele, missugused õelad ini- mesed need inglased on. Julgus kadus meestel. Nad saatsiwad Augustinuse paawsti juure paluma, et neid tagasi lastaks tulla. Gregorius polnud, aga see mees, kes oma tahmist nii hõlpsasti

muutis. Ta trööstis ja finnitas munkafid, andis neile soomikirjad mõnele Inglise kuningale kaasa ja saatis nad minema. Nii pea kui nad Inglise kaldale saivad, saatsivad nad Kenti riigi kuningale Stelberdile sõna, et nad Rooma linnast tulnud temale suurt rõõmusõnumit tooma. Munkafid oli õnn. Kuninga Stelberdi naine Berta oli ühe Franlaste kuninga tütar ja ristiusku. Isa oli enne pulmi tingimiseks teinud, et ta ainult siis oma tütre mehele annab, kui tal luba on oma usku wabalt finni pidada. Siis oli Stelberdi kuningakojas üks katoliku piiskop elamas, teenrite seas mõned ristiusulised ja peeti ka jumalateenistust katoliku kombe järele.

Stelbert mõttis abikaasa soomil missionarid sõbralikult wastu. Augustinusele anti luba oma kaaslastega Kanterburi linnatulla, kus kuningas ise elas. Wäljas laia taewa all oli esimene wastuwõtmine. Kuningas kartis nõidust hoones. Riituselaulu laudinafeeli lauldes, suur hõbedast rist Õnnistegija kujuga ees, nii astuwad mungad rongis funinga ette. Kuningas ootas suure tamme all ja andis luba munkadele ewangeliumi kuulutada. Imetsedes kuulas kuningas ja kuningakoja liikmed temaga munkade kuulutust. See teretus oli kuningal enesel nii meelepärast, et ta munkadele linnas ühe maja elamiseks ja luba andis ewangeliumi wabalt kõigile ülemaile ja alamäile kuulutada. Lauldes sammuwad mungad linna.

See oli lahti ja missionitöö figines lõbusalt. Jõulupühil a. 597 saanud 10.000 paganat ristimise läbi katoliku usku wastu wõetud. Ka Stelbert lasi enese ristida ja ristiusk Rooma kombes ja tunnistuses tehti riigiusuks Kenti maakonnas.

Kui Gregorius Augustinuse töö rutulisest õnnelikust edene misest teadust jai, rõõmustas ta wäga ja saatis uusi missionarid järele. Need tõiwad hulga raamaluid ligi, ka kirikuriistu, kirikuriideid ja pühi mälestust (jätiseid). Nad tõiwad aga ka Augustinusele palliumi, s. o. walge willase paela peapiiskopi ehteks. Ühtlasi andis Gregorius nüüdsele peapiiskopile woli oma maakonda 12 piiskoppi seada ja kui waja, põhjapoolset Inglise maal teise peapiiskopkonna niisamati 12 piiskopiga ajutada. Sel kombel pandi pärastisele suurele Inglise kirikukonnale olus.

Üks Sakslaste riik Inglise maal oli nüüd katoliku usku ja katoliku peapiiskopi all. Aga jähärdust riiksid oli seal kõigest seitse. Kuda on teistega lugu?

2. Zona missionarid. Pisut hiljemalt kui Rooma missionarid lõunast, tuliwad põhjast Zona kloostriist niisamati missionarid Inglise maale. Nende ees esimees oli Aidan. Need hakkaswad Nortumberlandi maakonnas ja riigis ewangeliumi kuulutama. Sel kombel jai Inglise maa kahelt poolt otjast, põhjast ja lõunast, korraga käfle wõetud.

Selleaegne Nortumberlandi kuningas Oswald oli kristlane. Ta wiibis ühe aja põgenemisel Zona kloostriis, jai seal kaswatud ja ristitud. Õnnelikus sõjas wõitis ta oma isade auujärje tagasi ja soomis nüüd ka oma rahwale kõigest südamest ristiusku ja seega Õnnistegija tundmist. Tema palwe peale saadeti talle Zonast

mõningad misjonarid ülemal nimetatud waga auusa Aidani juhatusel all. Aidan asutas kloostri, kuhu Jiri- ja Schotimaalt palju munkasid kogus, kes tõstis kristlikku elu elades usinuse ja hoolega ewangeliumi wäljalootamise tööd tegiwad. Aidan kuningaga kõrwu nende eesotsas. Esmalt ei mõistnud mungad rahwa keelt. Oswald tõlkis Aidani sõned ja tegi ka wahel ise jutlust. Töö õnnistas ootamata wiisil. Katoliku usuline kirikuloo kirjutaja Beda kiidab kõlawal keelel põhjamisjonaride nobedust, tarka meelt, alandust ja lihtsat eluwiisi; nende hoolast püha kirja uurimist ja suurt kirjatundmist; nende mehelikku waba meelt ümberkäimises suurte ja wägewatega; nende lahkust ja heldust alamate ja waeste wastu; kõige pealt aga nende lainet, karsti ja iseenast ärasalgajat elu.

§ 26. Inglismaa heidab katoliku usku.

1. Tüli Roomlaste ja Jonlaste wahel. Misjonitöö õnnistas nii rohkesti Schotlaste ja Jirlaste käes, et aastal 660 kõik seitse riiki ristiusku oliwad, ja üks ainuke nende seast Rooma katoliku usku. Tülid ei jäänud Roomlaste ja Jonlaste wahel tulemata. Esmalt oli kaunis suur wah Rooma ja Jona ehk Kuldei usuõpetuse ja usukombete wahel. Põhja misjonaride õpetus oli palju lihtsam, selgem, püha kirja päralisem, kui Rooma õpetus. Jona õpetust mõõda wõisiwad preestrid abielusse heita. Rooma pool oli see kõwasti ära keelatud. Lihawõttepühi pühitseiwad põhjalased teisel ajal ja kombel kui Roomlased. Ülem kirikupalitlus oli nende juures kloostriisade käes, kes ka piiskoppide seadjad ja ülewaatajad oliwad. Rooma preestritel aeti pealagi ametisse astumisel paljaks, Jiri ja Schoti preestritel aga Hommikumaal kumbe järele otsaesine. Teisels, ja see oli see päris wihastajate asi: Jirlased ja Schotlased ei tahtnud Rooma paawstist midagi teada.

Augustinus nõudis oma ameti poolest kui paawstist seatud Inglismaa peapiiskop Jonlaste poolt allahetmist. Need seisiwad kõwasti wastu. Tülid lätsiwad lõpmata suureks ja kestiwad kaua aega. Paawst ei tahtnud Inglismaad oma käest laotada ega teist kõrwast seal jallida. Schoti mungad aga oliwad juba 30 aastat misjonitööd teinud, nende hoolekandmisel sai ewangelium suuremal osal maal wälja laotatud, tööpõld oli neil armas ja raske temast lahkuda.

Kuningas Oswi, endise hea Oswaldi wend, andis otsuse. Ta ise oli ka Jona kloostriis kaswatatud, aga abikaasa ja pere hoidis hoolega Rooma poole. Nende kõrwal seisis kawal kloostriisa Wilfrid, Jonas kaswatatud, aga pärast Roomas üle koolitatud. Wilfrid ja kuninganna läisiwad koos Oswi peale, see jälle teiste kuningate peale. Wõeti jalaja nõuks Rooma poole heita. Wõõramaa prohwetid oliwad armsamad kui omad. Rooma hiilgus, wägi ja kuulsus meelitas enam kui liht ewangelium.

2. Rooma wõidab. Awalikult tunnistati Rooma katoliku usku walitsejaks ehk riigiusuks. Suurel kiriklikul finotil Streanesalchi

nunnakloostriks aastal 664 sai see otsus tehtud. Sinna olivad kõik riigi- ja kirikuanemad kokku tulnud. Rooma poolt kõneleja oli Wilfrid, Schotlaste poolt piiskop Kolman. Wilfrid ütles: „Ega teie omeli oma Kolumbat, olgu ta kes teab kui püha, apostlite mürtsti Peetruse kõrwa wõi seada, kellele Kristus oma suuga ütles: „Sina oled Peetrus ja sinule tahan ma anda taewariigi wõtmed!“ — Oswi küsis Kolmani käest, kas see tõsi on, et Issand Peetruse wastu on nii öelnud. Kolman ei wõinud jeda salata Müüd töötas Oswi, et Peetruse järeltulijale sõnakuulelik tahab olla. „Muidu wahest tulen taewawärawa taha ja seal pole mul kedagi, kes lahti teeks.“ Sellega oli asi lõpetatud. Lühikese ajaga sai Inglismaa täiesti Rooma wõimuse alla, paawst kiskus sell pimedal ajal seeläbi wõidu oma poole, et ta kõige wäe, mis Onnistegija Jeesuse päralt oli, Peetruse oma ütles olewat. Jeesus sai alandatud, Peetrus sai ülendatud. Põhja misjonarid lahkusiwad sealt, kus nad tänu asemel wiimati naeru ja pilkamist palgaks sawad. Aga oma liht ewangeliumi usku ei annud nad käest. Mõneks ajaks jäi weel Schotimaa kirik Rooma walitsusest wabaks.

§ 27. Ristiuse wäljalootamine Saksamaal ja naabruses.

1. Esimesed misjonarid. Wististi kuulutati Saksamaa metsjades väga waratselt ewangeliumi õpetust. Mõned Saksamaa piiskopid on nimepidi aastast 313 ja 314 teada. Aga kindlad juured sai ristiusk alles kuenda aastasaja lõpul ja seitsemenda algul. Iiri- ja Schotimaa kloostrikaswandikkudel on Jumalast au osaks saanud, sel juurel tööl tema kaastöölised olla.

Lulise waimuga Kolumbanus wiis, 30 aastat pärast Kolumba sõitu Schotimaale, esimese salga misjonarid Iirist üle mere Euroopa juurele maale. Ta oli juures ja kuulsas Bangori kloostriks kaswatatud. Kolmtuhat munku elasiwad selle kloostri müürides ja neid walmistati hoolega Jumala sõna kuulutamisele ette. Nende ristiusk polnud küll täies ewangeliumi puhtuses, aga ta oli liht ja tõine, polnud seal palju kombeid ega Rooma moodilist paawsti ja preestrite walitsust. Nad lootiwad lunastust Kristuselt, Kristus oli nende usu kalju.

Aastal 590 sõitis Kolumbanus laewaga Galliasse (Prantsufemaale) ja algas Wogesi mägestikus oma kaastlastega misjonitööd. Ütlemata raske ja waewaline oli see ettewõtmine. Misjonarid ei mõisnud rahwa keelt, ei tunnud nende kombeid; muud kui nad nägiwad pea, et neil väga metsiku, öela rahwaga tegemist oli. Nende poolt polnud kedagi, nende wastu kõik wanemad, preestrid, rahwas. Aga neil tõsistel meestel mungariides oli tõine armastus oma Onnistegija wastu, tema teenistusele olivad nad oma elu pühendanud, tema wäes oli neil julgust ja waprust wõidelda metsinimeste ja metselajate wasta, jõudu kannatada nälga ja jänu. Ei nad tüdinenud, ei nad

nõrkenud. Sakatufes polnud neil muud toitu kui metsmarjad ja rohud, puujuured ja puukoor, hallikameesi karastas nende teelt. Kristuse ristil tulivad nad paganate maale ülesse seadma, nad tegivad seda ühte puhku oma enese liha ristil lüües. Töö ei jäänud miljata. Aega mööda wõtsiwad nad maad, asutasiwad kloostriid ja wõitsiwad Alemannia, Baieri, Türingi, pärast poole ka Friisi rahwa (Hollandimaal) ristiusule. Kolumbanus suri aastal 615. Teine tähtsam tööline tema kõrwal ja järel oli Gallus († umbes 646). Nii sai suur osa Saksamaad ristiusu põhja munkade käest. Kloostriid olivad töös ja walitusjes kiriku eesotsjas, preestrid elasiwad abielus ja lihamõttepühad peeti teisel ajal kui katoliku kirikus. Kõike tööd ei jõudnud need misjonarid muidugi mitte ära teha, waid aga wäike osa.

Warsti saiwad nad abi. Iirlaste ja schotlaste õlul tuli Franklaste riigikirikul ta kohus meele, ristiusku oma riigirahwa seas, kes alles paganad, laiali laotada. Saadeti siis ka Franklaste poolt misjonarid Saksa metsadesse.

2. Bonifatiusi töö. Aga ka inglased, kes targa munga Augustinuse hoolet katoliku usku olivad heitnud, tahtsiwad Rooma kiriku wastu tänulised olla. Iseenesest mõista, polnud Inglise rahwas oma teadmisesest ja meelest seega midagi halba teinud, et nad Rooma katoliku usku wastu wõtsiwad. Nad pidasiwad lihtsalt Rooma katoliku usku õigemaks, ülemaks, paremaks, kui iirlaste ja schotlaste ristiusku. Suure waimustusega tõttasiwad nad tööle. Nende seasst ilmus, 100 aastat pärast Kolumbanust mees, keda pärijelt Saksa apostliks hüütakse, munk Winfried, Rooma nimega Bonifatius. Enne kui Bonifatius Saksamaal pärijesti tööle hakkas, läks ta Rooma ja palus paawstilt selleks õnnistust ja woli. Aastal 723 sai ta Rooma linnas Saksamaa piiskopiks seatud ja tunnistas enese sel puhul wandega paawsti alamaks. Ta uskus kindlasti, et see kirik, kelle pea Rooma paawst, ainute õige ja tõepäraline kirik on ja et üksti hing Rooma abita õndsaks ei wõi saada. Selles usus tegi ta Rooma kasuks kõige usinuse, hoole ja iseennast ärasalgamisega tööd. Tema see on, kelle waral paawst fest ajal kindlale jalale ja suurele auule sai.

Bonifatiusi tegemisel oli kaks sihti: ewangeliumi laialilaotamine paganate seas ja kiriku parandamine. Pisse jumala wana püha tamme Geismari lähedal raius Bonifatius oma käega maha. Paganad arwasiwad kindlasti, et pitne ta sisse lööb, aga kui seda ei sündinud, hakkasiwad nad teda wäga wägewaks meheks pidama. Ka Bonifatius asutas kloostriid kesi paganate sekka ning see klooster, Fulda, jäi kauaks ajaks usu ja hariduse siidemeks kesi Saksamaad, jarnaselt nagu Galluse klooster lõuna pool Schweizimaal. Kõik ristiusulised wõttis ta Rooma alla, ka need, kes iirlaste ja schotlaste käest olivad ristiusu wastu wõtnud.

Tähtsam tegu on Bonifatiusi poolt see, et ta ka Franklaste riigikiriku uimastusest elule äratas, igale poole agarad piiskopid

seadis, maakonna finotid käima pani ja ülema kirikupalitsuse seal niisamati nagu Saksamaal paawsti kätte andis.

N ud sai paawst ühiseks kiriku peaks terwel  htumaal ja see festis nõnda terme kestaja.

§ 28. Pipin ja Karl Suur.

1. Pipin. Paawsti waimulik walitsus ulatas üle terme  htumaa. Piiskoppide, m rstide ja rahwaste filmad harjusiwad aina Rooma poole waatama. Room oli nende usu ema, Room hiilgas nende filmade ees juuremas auusaras. Ilmlikkudes asjus aga oli Room itka alles hommikupoolse riigi alam. Linn ja maad sawad keisri ametnikkudest walitsetud Keiser Justinianus oli Rooma jälle hommikupoolse riigi külge liitinud. Keiser wõis paawsti wastupanemise korral torni heita, nagu see paawsti Martinusega a. 653 j ndis. Peale selle oliwad Italiamaal longobardlased isandad ja paawstile t lks. Paawstide lootus käis franklaste peale, sealt poolt ootasiwad nad wabadust ja abi.

Franklaste riik oli katoliku usku ja kaunis wagem. R if ristiusku Saksa rahwas oliwad selle riigi alamad. Bonifatseuse hoolekandmise läbi hoidsiwad piiskopid termes riigis truusti Rooma poole. Paawstide lootus polnud asjata. Prantslaste kuningaa  lem ametnik, kawal ja osaw Pipin, ihaldas ise kroonifandjaks saada. Rahwasaadifud käisiwad Roomas nõu l simas ja sawad wastuse, et see, selle käes walitsus, ka walitseja nime w ib kanda. Pipini käes oli aga walitsus. Ta saatis n ud kuningaa floojsirisse ja sai ise Bonifatseuse poolt kroonitud ja salwitud aastal 752. Sest ajast finnitasiwad paawstid, et Prantseuse riigi kuningad ainult paawsti wolil krooni kannawad. Kolm aastat hiljemalt läks Pipin suure wäega Itaaliasse, wõitis longobardlased ära ja kinkis nende maad tänu tunnistuseks paawstile. Paawst sai oma ilmlikule walitsusele põhja alla. Ilmlik walitus andis paawstile pärast mahti wagemaks w rstiks saada. Aga õigusega polnud see saaf saadud.  smalt langes Franklaste dige kuningas selle saagi ohwriks, seega, et ta oma krooni kaotas; teiseks oli paawst Konstantinopoli keisri alam, maa selle keisri omandus, nii polnud paawstil ei inimlikku ega jumaliku õigust Pipini kingitust wastu wõtta. Pipin suri aastal 768.

2. Karl Suur. Longobardlased t stsiwad uuesii pead. Paawst h udis jälle Prantseusemaad appi. Karl Suur, Pipini poeg, tuli suure wäega ja tõi abi a. 774. Ta läks lihaw ttep hiks Rooma linna ja sai seal m aramata r omuga wasta wõetud. Kolml mmend tuhat Rooma kodanikku läinud, nõnda kõnel-dakse, talle wasta, eesotsjas preestrid ristidega ja lippudega. Koolilapsed, palmipuuokjad käes, teretasiwad kuningat lauluga. Linna wärawas astus Karl hobuse seljast ja läks jala Peetri

kirikusse, kus paawst waimulikude auukandjate keskel teda ootas. Iga trepi astmele juud andes astus ta wiimati paawstiga käsi käes käies kiriku uksest sisse. Karl kinnitas omalt poolt Pipini kingituse ja öeldakse, et ta terme Italiamaa paawstile päriseks olla kinkinud. Aastal 781 käis Karl teist ja 787 kolmat korda Roomas. Igarförd sai paawst juured kingitused. Aastal 800 jõuluõhtul pani tänulik paawst Karlile keisri krooni pähä. Nii sai franklaste kuningas õhtupoolse Rooma riigi keisriks. Peaaegu terme ristiusku Ohtumaa sai tema alla. Ainult Inglisemaa seisis oma jalal. Wana Rooma riigi au hülgas uuesti.

Paawstide lootus läks aga ehitaja just Karli wägewa walitsuse läbi hoopis tühja. Karl Suur tundis eneses rammu küllalt olemat, et ta wõis nii hästi riigi kui ka riigi u su pea olla. Piiskoppide koosolekutel oli ta ise juhatajaks. Ta andis kästused piiskoppidele ja kloostrimanematele, ta walwas ka ise oma rahwa usuelu üle. Paremaks käeks oli Karli õpetatud tark mees Alkuin Inglis soost.

Saksa sugu rahwastest tõrkus sõjaka Saksi rahwas kõige kauemalt Franklaste walitsuse ja ristiusu wastu. Karli mure oli nüüd neid alla heita ja ristida. Mitmel puhul tungiswad Karli sõjawäed Saksimaale ja laastasiwad seda maad, kuni wastupanemise jõud kadus. Sõjawägede kannul tuliwad misjonarid, ehitasiwad kirikuid ja kloostrid ja mõne aja pärast oli Saksi rahwas wähemasti pealt näha ristiusku.

Karli surmaga lagunes suur Franklaste riik, kadus ühtlasi suur keisri wõimus. Paawsti ilmlitule walitsusele tuli sest lagunemisest ainult kasu.

§ 29. Pilditülid.

1. Piltide kumardamine. Esihakatuses polnud jumalateenistuse paikades mingijugusid kujusid ega pilti. Paganad wihastasiwad just seepärast wäga, et kristlastel auustamiseks mingi nähtawat kaju ega pilti polnud. Lugu muutus aegamööda, iseäranis sest ajast, kus ristiusu riigiuisuks sai. Hakati weretunnistajatest jä tiseid (mällestusi) korjama, riideid, juukseid, hambaid, kanta. Weretunnistajate kujud seati ülesse ja kaunistati nende piltidega seinu; maaliti ka Jeesuse, Maarja ja apostlite piltisid, et nende najal usku äratada ja elustada.

Rahwas unustas aga juurel hulgal ära, et kujud, pildid ja mälestused (jätised) ainult a b i n õ u u d usuelus peawad olema ja hakkasiwad neile asjadele jumaliku auustamist andma.

2. Wõitlemine piltide wasta. Konstantinopoli keiser Leo III. (717 — 741) mõttis nõuiks piltisid ja kujusid hoopis kirikutest ära häwitada. Aastal 726 andis ta käsu wälja, mis pildid kirikutes kästis nii kõrgele riputada, et rahwas neid mitte ei ulata juut lema.

Uga patriarh, mungad ja rahvas panivad kásu wastu ja kuulus Johannes Damaskenus kostis wágewal sõnal kolmes raamatu pildikumardamise eest. Tõusis päris kodusõda. Wastapanemine sütitas keisri wiha. Ta andis uue kásu wálja. Selle tõttu pidivad pildid ára häwitatud ja niisugused seinad ülelubjatud saama, kus pildid peale olivad maalitud. Seda kásku täideti kaunis ropul kombel. Kõige pühamad kujud ja pildid kisti maha, löödi puru's ja wísati tulesse. Rahwa seas tõusis mässamine. Pealinna uulitsad ujusiwad warsti mere. Mässajate peamehed mõeti finni ja tapeti enamisti kohe paigal ára. Wangikojad olivad täis, hulgad saadeti ára tühjale maale.

Ka Italiamaal kásti pildid ára häwitada. Uga paawst hakkas wasta. Rahwas mõtšiwad sõjariistad kátte ja keisri káši ei ulatanud finna wágiwalda tarwitama.

3. Pildikumardamine seaduslik. Leo surmaga ei lõpnud tülid. Poeg Konstantinus V. sai keisriks ja oli nagu isagi pildi auustojate weriwaenlane. Keiserinna Irene lõpetas saja aastase tüli. Ta ormastas ise pilta ja riigifinotil Nikea linnas a. 787 tehti otsuseks neid kirikust wálja lükata, kes pildikumardamise wasta on.

Pilditülide najal mõitis Room enese hoopis hommikupoolse riigi küllest lahti. Kreeka riik sai iseriigiks ja Kreeka usk iseusuks.

§ 30. Ristiust Daani-, Rootsi- ja Norramaal.

1. Anskar. Esimene táhtsam misšionar Euroopa põhjapoolseil maadel on Anskar. Anskar sündis Prantsufemaal a. 801. Isa oli sõjamees ja jättis poja kaswatamise waga ema hooleks. Pärast ema warast surma saatis isa ta Korbie kloostriisse põhjapoolseil Prantsufemaal kooli. Hooletu poisš sai ühe unenäo waral agaraks õppijaks. Kui Anskar 20 aastat wanaks sai, saadeti ta Saksamaale Weseri jõe áäre uue Korbie kloostriisse, mis Karl Suure poeg Ludwig Waga ristiustu edenduseks asutanud. Seal kaswatas ja koolitas Anskar suurtsugu sakste poegi ristiustus.

Suur himu oli Anskaril misšionariks paganamaale minna. Saksamaal elas ifegi alles õige palju paganaid, nimelt põhja pool Elbe jõe, aga weel kurwem lugu oli Daani-, Rootsi- ja Norramaal. Aastal 826 saatis Ludwig Waga ta Daanimaale. Neli aastat hiljemalt läks ta Rootsimaale ja kuulutas wágewusega ewangeliumi. Töö sigis hásti, igal pool ristis Anskar hulgad paganaid ja ehtas kirikuid Jumala auuks. Et ristiustu juuremal mõõdul rahwaste seas laiali laotada, ostis Anskar pärisorja poisšikesi, koolitas neid ja saatis siis misšionariks nende oma rahwa sekka. Nõnda tallitas ta Daani- ja nõndasamati Rootsimaal.

Tánu táheks nimetas Ludwig Waga tema Hamburi linna peapiiskopiks ja paawst andis kõige põhjapoolse maa tema hoolle alla. Hamburi kloostriks kaswutati nüüd misšionariid ja Anskar

käis ise wäimata paganate seas missioonitööd üle vaatamas. Unskari suri aastal 861. Kõige agarusega oli ta tööd teinud, aga ainult wäikene osa paganaid tunnistas ennast ristiusku. Pärast Unskari surma jäi missioonitöö põhjapoolseil maadel hoopis soitu. Wähesed ewangeliumi kiired, mis sinna tunginud, ei suutnud maade elanikka, hirmsaid mereröömlid, mitte taltfaks teha. Normanlaste nime all käiswad nad Lääne ja Põhja mere kallastelt tülles, oma laewadega ja lootfikutega rikkaid Europa randu ja maid laastamas. Inglise-, Prantsuse- ja ka Italiamaal oliwad nad wäga tuntud ja kardetud külalised. Linnad ja lossid, kloostrid ja kirikud paniwad nad waremetsesse. Keegi ei saanud neist jagu. Aastal 905 andis Prantsuse kuningas ühele mereröömlile nimega Kollo tüli omast maast, Normandia, päriseks, et rahu saaks. Selle peale heitis Kollo ristiusku ja hertsogi auu sees wõeti ta Prantsuse riigi suurte seffa wastu. (Seitsmes Normandia hertsog Willem Wõitja heitis aastal 1066 Inglise maa oma alla.)

2. Ristiusk Daanimaal. Daani kuningas Rnut Wägew († 1036) walitses ühtlasi Inglise maal, mis ta isa oma alla heitnud, ja püüdis ristiusu maral oma rahwaid ja riikiid ühendada. Inglise maalt tuliwad missionarid nüüd suurel hulgal Daanimaale ja sest ajast jaadil jäi ristiusk seal kindlaks.

3. Rootsimaal seisis missioonitöö niifaua kängus, kui üheiteiskümne aastaaja algul Inglise maalt ewangeliumi kuulutajad tuliwad ja nendel korda läks kuningat Olawi († 1024) ristida. Olaw kandis missionari Sigurdi kõrwal suurt hoolt ewangeliumi wäljalaotamise eest, niisamati tema järeltulija. Siis tuli aeg, kus paganad mässamist tõstiswad ja palju werd ära walati. Alles Erik Püha walitsuse ajal († 1160) leidis ristiusk termel Rootsimaal aset.

4. Norramaal polnud lugu parem kui Rootsimaal. Rahwal polnud ristiusk küll enam päris wõõras, sõjakäikudel oliwad nad temaga pisut tuttawaks saanud, aga lahetel wastuwõtmist ei olnud kaua aega. Kuningas Olaw Haraldipoeg (1014—1030) aga ei annud enne hõlpu, kui ristiusk maksmaks sai. Ra temal oliwad Inglise missionarid abiks, nende seas Grimfil, kes esimese seaduseraamatu Norra kirikule walmistas. Kuningas tarwitas Rooma kombel rohkesti wägivalda ristiusu laialilaotamiseks. Wastupanijaid nuheldi piitsadega, wõeti warandus ära ja tapeti. Wastalised tarwitaswad omalt poolt ka mõõka. Wiimati wõdeli nõuuks leppimiseks kokku tulla. Olaw tuli oma missionari Grimfili saadetusel ühelt poolt ja paganate preestrid teiselt poolt aastal 1025. Ebajumala Toori kaju kanti hommi ku koosoleku paika. Paganad oliwad suurelised oma ebajumala peale, kellel ometigi nähtaw kaju, ja küsiswad, kus siis ristiusu Jumala kaju? Olaw tähendas tõuswat päikest oma Jumala olemise märgiks, kes selle loonud ja pannud maad walgustama. Kuna paganad oma filmad päikese poole pööraswad, astus Olawi tapelane, määratu juure kaju mees, kirmega kaju juure ja lõhestas ta ühe

hoobiga. Behastanud kaju seeft tulivad fjalitüd, maod ja hiired wälja ja jookfivad ruttu ära. Paganad nägivad nüüd, et nende ufthine olnud, nende ebajumal hoopis nõrgufe ja töotafiwad endid ríftida lafta. Olaw langes kodufõjas. Pärast furma tõufis jutt, et ta weri ühe haawa mõrtsuka läe külles olla ära parandanud ja weel muid imefid kõneles rahwa juu. Rooma poolt tehti Olaw pühaks ja nimetati püha Olaw Norra kaitfjaks. Norramaalt kanti ríftiuf Grönlandi ja Íflandi faarele.

§ 31. Slaawlaste apofthlid Kirillus ja Methodius.

1. Kirillufe ja Methodiufe nooreft põlweft on meil wähe kind-laid teadufi. Kirillus fündis umbes a. 820 Tefsalonika linnas. Konftantinopoli linnas täitis ta mõne aja mõttetarkufe õpetatud mehe kohufid, fiis läks ta wenna Methodiufe feltfis klooftrífse ja pärast koopafse üffilafe elu elamo. Aaftal 850 palus Hafari rahwa würft Krimmi faarel omale mífionarifid Konftantinopolift. Saadeti Kirillus, kes Slaami keelt mõiftis. Lühífse ajaga ríftis ta hulga rahwast ja ka würfti enefe ríftiufku. Konftantinopoli linna tagaft tulles feadis ta wennaga koos Slaami keele tarbeks kirjatahëftiku kofku, tõlks pärast aegamööda oja Uul Teftamenti ja mõned jumalateeníftufe käfiraamatud Slaami keelde.

2. Mífionitöö Bulgarias. Tähtjas ja rafke tööpõld ootas neid Bulgarias. Bulgarlane oli oma werejänulife ja metfiku olemife pooleft juft niífama hirmus ja kardetaw Europa naabrite meeleft kui Hunni rahwas. Sõjawangide läbi oli ríftiuf neil küll tuttav, aga ta ei meeldinud neile fugugi. Nagu mitmel muul maal nõnda ka Bulgarias leidis ríftiuf wiimati ühe naifterahwa hoolitfemife waral maad. Bulgaria kuninga Bogorífi õde fattus lapfena sõjas wangi. Ta wiidi Konftantinopoli ja tehti feal ríftiinimefeks. Kõju tagaft tulles kofkus ta kui wenna ja rahwa põ-lastawaid pagana kombeid ja tegufid nägi. Jumalakartlik naif-terahwas püüdis nüüd kõigest wäeft oma wenna ja fugulaste meelt ríftiufu poole pöördä. Keegi ei hoolinud. Suur katk ja näl-jahäda murdfiwad fangelaufse. Derwe maa oli hädafifa, furma ja hukatuf täis. Bogorís palus wiimati õe nõuuandmife peale ríftiufu Jumalalt abi. Jumal halaftas, katk lõppes. Bogorís hakkas Jumala heldufst ja wäge aimama ja andis mífionaridele luba maale tulla ewangeliumi kuulutama.

Mõlemad mungad Kirillus ja Methodius mõtíwad teifte eesotfjas rafke waewa oma peale. Kuningas lafi enefe a. 861 ríftida ja fundis ka rahwa ríftiufule. Kuningas heitis aga pä-rast politifa põhjusel, kui Kirillus ja Methodius ära olíwad, Roo-ma paawfti alla. Paawft saatis omalt poolt piifkopid ja kirifu-wanemad Bulgariasse, feal Rooma korda ülesfe feadma. Aaftal 869 aga heitíwad bulgarlafed wabatahtlikult jälle Konftantino-poli patriarhi alla. Kümnmemaal aaftafajal oli Bulgaria fogudus-

tõige lopsakamalt õitsemas. Aga Türgi valitsus ja kodused tülid ja segadused rikkusiwad pea selle öie.

Bulgariast käiswad töölad misjonarid mitmeid Slaawi sugu rahwaid vaatamas. Nad õppiswad rahwaste keeled selgeks ja kuulutasiwad sel kombel suure mõjuga ewangeliumi. Warsti tõsteti aga kaebtusi misjonaride peale, et nad mitte kirikuteeles — Kreeka ja Ladina keeles — jumalateenistusi ei pea. Kaebtused läksiwad nimelt sest ajast väga ägedaks, kus wennad Morawias (Määrimaal) tööle hakkasiwad. See maa Böömi ja Ungari wahel seisis Karli Suure ajast Franklaste valitsuse all. Saltshuri ja Passau piiskopid saatsiwad Saksja misjonarid sinna tööle, aga need ei mõistnud Slaawlaste keelt. Ka põlgasiwad slaawlaste sakslasi. See takistas misjonaride ettewõtmist. Würst Rostislaw tegi enese Franklaste ikkest a. 855 wabaks, keelas Saksja misjonarid omal maal ära ja palus Konstantinopolist Slaawi misjonarid, kes Slaawi keelt mõistaksiwad. Kirillus ja Metodius tuliwad a. 863 maale, töiwad oma Slaawi keeli raamatud kaasa ja hakkasiwad kohe Slaawi keeles, millest rahwas aru sai, jumalateenistusi pidama. Nende jutlused mõjusiwad ime väga rahwa südamesse. Alalised kaebtused ja kahtlustused aga rikkusiwad misjonaride röömu ja rahu. Nad kutsuti ka Rooma linna paawsti ette eneste eest kostma. Paawst kuuias asja üle ja kiitis wennaste ettewõtmise ainult heaks. Kirillus jäi Rooma linna ja suri seal. Metodius nimetati Pannonia ja Morawia ülempiiskopiks. Riisud sakslaste poolt ei lõpnud. Metodius suri aastal 885. Morawiamaa jaotati Böömimaa ja Ungria wahel ära. Metodiusse asutused ja koolid kadusiwad, tema meeleliised aeti Bulgariasse. Rooma poolt seati aastal 1062 Olmützi linna piiskop ametisse.

3. B ö ö m i m a a l. Ka Böömimaale ulatas omal ajal Metodiusse tegewus. Ta ristis Böömi kuninga Boriwoi ja selle abikaasa Ludmilla (a. 871), kes mõlemad hästi ristiusu eest hoolt kandiswad. Boriwoi järele algas Böömimaal kodusõda kristlaste ja paganate wahel. Boriwoi wanem poeg Wentsešlaw juhatas kristlasi, noorem poeg Boleslaw paganaid. Wiimane tappis wenna ja karistas kristlasi. Saksja keiser Otto I. saatis mõõga abil kristlastele sallimist. Boleslaw II. ajal asutati paawsti loaga Praga linnas ülempiiskopkond (a. 973), aga Ladina keel tehti kirikuteeleks.

4. P o o l a m a a heidab ristiusku. Umbes jelsamal ajal mõtiswad ka poolakad ristiusu böömlaste läest wastu; kuninga Metschislaw tõi omale Böömimaalt abikaasa Dombrowka ja lasi enese ristida (a. 966). Hommikupoolse kiriklonnaga ei jäänud aga Poolamaa kauaks ühte. Pärast Dombrowka surma kosis Metschislaw Saksjamaalt uue abikaasa ja andis enese selle mõjul paawsti alla. Slawonia keel kadus jumalateenistuselt ja hakati paawstile kinnest maksma. Kirilluse ja Metodiusse tööwaew lan-

ges siis suuremal osal Rooma rüppe. Uga püha kiri ja teised Slaawi keeli jumalateenistuse raamatud, mis nad moravlastele walmistanud, tuliwad hiljemalt wenelaste heaks.

§ 32. Wenelaste ristiusu wastuwõtmine.

1. Suurwürstinna Olga. Pagana põlwes kummar-dasiwad wenelased mitmeid ebajumalaid, ülem neist näib Perun olema olnud. Ristiinimeste wihkajad polnud wenelased mitte. Suurwürssti Igori ajal oli Kiewi linnas suur ristiusu kirikuhoone. Igori leif Olga sai kodumaal ristiusuga tuttawaks, käis siis Konstantinopolis ja lasti enese seal ristida aastal 955. Ristiinimeste hulk kaswis sest ajast priskesti. Ka sõjawäe hulgas oli palju ristiusulisi; aga walitjema jäi paganausf Wladimiri ajani.

2. Suurwürst Wladimir. Wana jutu järele saanud Wladimir kümme bojari wälja usku ja usufombeid mõrastele maadele waatama. Neil olnud Kreeka jumalateenistus suures Sofia kirikus Konstantinopoli linnas kõige rohkem meele pärast. Wõeti siis nõuaks Kreeka usku heita. Taga tõusis tüli Kreeka riigiga. Wladimir läks sõjawäega Krimmi saarele, wõttis Hersoni linna ära ja ähwardas Konstantinopoli alla minna, kui Kreeka keisri tütar Unnat talle mitte abikaasaks ei antaks. Wastati, et ristiusku keisri tütar paganausku würsstile ei wõi minna. Suurwürst finnitask omalt poolt, tal olla nõu ristiusku heita ja oodata aga würsstinnat ja preestrid. Ja tõesti lasti Wladimir enese aastal 988 sealsamal paigal ristida, niipea kui Anna sinna tuli. Ka tema sõjawägi wõttis ristiusu wastu ja niipea kui Wladimir Kiewiisse tagasi jõudis, laskis ta templid ja ebajumala kujud ära häwitada ja rahwast ristida. Peruni kuju seoti hobuse sabasse, pekseti, weeti ja wisati Dnjepri jõlle.

3. Kiew ja Nowgorod. Tõrkumata wõttis rahwas niihästi Kiewis kui Nowgorodis ja mujal ristiusu wasta. Konstantinopolist sai Wladimir esiotsa kõik tarwilised kirikuülemad ja teenrid: metropoliti, piiskopid, preestrid, diakonid; ühtlasi pildid, pühade jätised ja kõik kirikuriistad; ka püha kirja ja mõned muud Slawonia keeli kiriklikud raamatud.

Esimene metropolit Mihail käis ise laialt ümber rahwast ristimas, nõnda Nowgorodis ja Rostowis ja asutas Kiewiisse kooli. Kirikuwalitjuse tekkpaigaks jäi hulgaks ajaks Kiewi linn, sest seal wõttis metropolit eluaseta.

Ujutundmise poolest oli hakatuses rahwa seas lugu wäga wilets. Jaroslaw I., Wladimiri poeg, püüdis siin suuremal mõddul abi muretseda. Ta ehitask hulga kirikuid, asutas kloostrid ja koolisid. Jaroslawi I. soowi peale waliti ka esimest korda Wene soost mees metropolitiks, Jarion. See asutas Nowgorodissee preestrikooli 300 noore mehe tarbeks. Sga kihelkonna kiriku peale muretseti preester (священникъ), diakon ja laulja (дьячекъ).

Kiewi koopaklooster, mis Antonius (umbes aastal 1050) asutas, oli kaua aega tähtsam hariduse asupaik Wene kirjandusele ja teadusele. Kuulus munk Nestor kirjutas seal 11. aastajal Wene ajaloo kroonika

Põhjapooljel Wenemaal hiilgas Nowgorod oma hulga kirikutega ja kloostritega. Antonius Rimljanin asutas Nowgorodis (umbes 1130) oma nimelise kloostri. Antonius sündis Rooma linnas, jagas pärast wanemate surma oma wara waestele ja asus Nowgorodisse elama. Kloostrielu eest Nowgorodi linnas hoolitses jõudsamalt weel Warlaam Gutinski. Praegu seisab tema asutatud klooster kümme wersta Nowgorodi linnast eemal. Warlaam suri a. 1243.

Kiewi metropolit oli terwe Wene kiriku pea, aga ta ise seisis Konstantinopoli patriarhi all, seni kui aastal 1589 patriarh Jeremias Wene kiriku isekirikuks kinnitas ja Moskwa piiskopi Hiitobi patriarhiks seadis.

4. Teised rahwad. Üheteistkümnema aastajaja lõpul walitses Kreeka Hommikumaa usk kõigil pool Slaawi rahwaste seas Wene piiris. Kolmeteistkümnemal aastajal ristiti leedulased; neljateistkümnemal ja viieteistkümnemal aastajal heideti Permi maakonnas sürjanlased ja wogulid Kreeka usku ja 16. aastajal lopplased.

Joanni IV. (Swani Hirmsa) walitsuse aegu tehti tatarlaste seas Kasani ja Astrahani ümberlaudu missioonitööd (1555); hiljemalt kadus nende eest hooletandmine kurwal segaduse ajal ja juuremal osal langejivad nad Muhamedi usku tagasi.

Siberis asutati Tobolski linna piiskopikoht (a. 1620); aga alles palju hiljemalt (1702), kui sinna metropolit nimetati, algas päris missioonitöö. Metropolit ise pani oma ameti auu maha ja heitis liht missionariks, ristis ostjakid, wogulid, tatarlased, tunguslased, ehitas 37 kirikut ja asutas uue piiskoponna Irkutskisse.

§ 33. Ristiust Soomemaal.

1. Wõidetud ja ristitud. Seeläbi et Rootšimaal ristiust kaua aega ei tahtnud jõuule saada, wiivitas ristiustu laialilagunemine ka ülemerelises Rootši naabruses Soomes. Erik Pühä heitis sõja käigul Soomemaa oma walitsuse alla, ja nagu ta oma kodumaal ristiustu maksuaks tegi, nii sündis ta ka soomlased mõõga waral a. 1157 ristiustku. Mis armastuses polnud külwatud, ei saanud ka armastusega vastu wõetud.

Soomlased wihkajiwad Rootši iket ja igal wabal silmapilgul heitjiwad nad Rootši walitsuse ja sellega koos ristiustu enesest kaugele ära.

Upsala piiskop Hindrik, soomlaste apostel, langes järgmisel aastal ärritatud soomlaste tapakirwe all.

Aastal 1293 sündis Torfel Knutsen Soomemaa täiesti ja jäädawalt Rootši walitsuse alla. Wiimati leppijiwad soomlased

Rootsi walitsusega, kui nägimad, et walitus tubli ja mõistlik oli. Ka ristiusu, mille eest Rootsi poolt usinusega hoold fanti, tunnistasimad nad omaks.

2. Uue dplani d. Üheteistkümnemal aastafajal olimad nii hästi rootslaste kui daanlaste filmad Gesti-, Viivi- ja Kuramaa poole pöördud. Nad oleksimad need maad heal meelel ristiusku ja oma alla heitnud. Lundi linna Rootsimaal asutati aastal 1098 piiskopfond otse nende maade tarbeks. Ka paamst mõtles nende maade peale. Ta saatis ühe munga nimega Julko a. 1171 Lundi linna. Julko pidi Soome- ja Gestimaa missionar ja piiskop olema. Jälgi tema tegewusest järele pole jäänud. Arwatakse, et ta kumbagi maad oma filmaga pole näinud. Sakslaste toimetusele jäi meie maale ristiusu toomine.

§ 34. Kolm esimest Viivimaa piiskoppi.

1. Meinhard ja Bertold. Aastal 1184 saatis Bremeni peapiiskop, kes kuulda oli saanud, et Bremeni ja Wisbi linna kaupmehed iga aasta Väina (nüüd Düna) jõe suus käsimad, munga Meinhardi Viivimaale Meinhard ehitas Ütskülasse kiriku ja floostri. Aga ta ei saanud paganatega toime. Ta suri a. 1196. Meinhardi kõrwal tegi munt Dietrich Koiva jõe ümberkaudu ewangeliumi tööd. Meinhardi järeletulija Bertold katsus sõjameeste abil paganatest wõitu saada, aga langes ise lahingis a. 1198.

Selleaegne missionitöö oli, nagu igal pool, nõnda ka Viivis, lausa mõõga peale rajatud. Muijal maadel, kus kuningad walitsesimad, awati ristiusule selle filmapilguga tee, kus kuningas ristiusu wastu wõttis, sest ta sundis siis alamad, kas heaga wõi kurjaga, sedasama tegema. Sähärdust ühist ja üleüldist wüerstivalda ei leidnud Saksa missionarid Viivis mitte eest. Semgallid elasimad wabalt teine teise kõrwal, igal rahwal oma wanemad. Ühist wüerstivalda kulus siia ära muretseja.

2. Albert von Burghöwen wõttis ses mõttes missionitöö Viivis käsil. Aastal 1200 tuli ta esimest korda Väina jõe suhu; aastal 1201 ehitas ta Riia linna omale kindlaks sõjapaigaks; puudusimad ainult weel sõjamehed, kes igal ajal läe pärast oleksimad. Juba olimad Ohiumaal ristisõidud kombeks saanud. Ristisõitjaid wõis ka Albert kasuga tarwitada. Kuid neid pidi iga talwe laialt koguma, suwe südame nad teenisimad, sügise läksimad koju tagasi. Teiseks suweks oli waja uusi otsida ja iga kord pidi enne paamsti käest luba palutama.

Albertil läks kindlamat sõjawäge tarwis ja ta leidis selle. Ta asutas aastal 1202 uue mungaordu, aga andis mungale mõõga kätte ja sõjamehe mundri mungakuue alla. Neid munkasid hüüti Kristuse rüütlwendadeks ehk Jumala rüütliteks ehk mõõgawendadeks. Nüüd sigis missionitöö koguni jõudsasti. Albert oli nüüd piiskop ja wüerst ühtlasi. Sakatuses ei löönud mõõkmungad üffi ette, wõeti seepärast ifka weel ristisõitjad lisaks appi.

Aastal 1224 langes Tartu linn ja seega mannermaa, aastal 1227 ka Saaremaa võitjate voli alla. Nõnda oli umbes kahekümneviie aastaga terve Eesti-, Liivi- ja suur jagu Kuramaad täiesti ära mõidetud, paganad ristitud, maa piiskopi ja rüütlite vahel ära jagatud. Daanlased püüdsiwad weel ruttu Eestimaa omale osa ja ehitasiwad Tallinna a. 1219. Aga nende tulemine oli nüüd hiljaks jäänud. Albert tõrjus nad tagasi. Tal ei täidunud midagi ära anda. Suurel hulgal tuli iga aasta rüütlid, parunid, krahwisid ja würstisid peale. Neile kulus *Maarjamaa* — püha Maarjale pühitses Albert selle maa — parajasti ära. Albert suri a. 1229.

Alberti järgmistel piiskoppidel polnud enam seda osawust, agarust ega südidust ja sakslased sattusiwad eestlaste, liivlaste, lätlaste, leedulaste ja wenelaste käes suurde hädasse. Aastal 1237 saiwad nad leedulastest nii löödud, et ots näis käes olema. Weel wiimasel filmapilgul ühendas ordumeister Volquin oma mõõgatordu Saksa rüütlite orduga, mis läbi wõim nii tõusis, et pea ka terve Kuramaa jäädawalt alla heideti. Maa jaotati wiide piiskopkonda ja seati piiskopid Riiga, Tartu, Saaremaale ja 2 piiskoppi Kuramaale. Aastal 1255 tõsteti Riia piiskop peapiiskopiks ja heideti teised piiskopid tema walitsuse alla. Piiskoppide kõrwal saiwad ordurüütlid suure osa maad oma tarwituseks. Eimene peapiiskop, Suerber, tuli Riia linna paawsti nimetamisel Jiriimaalt. Terwel maal oli nüüd ristiusu nägu.

3. *Raskused ja libedused.* Rõõmu ei teinud nõnda saadud ristiusk endistele paganatele nimelt seepärast mitte, et nad oma wabaduse kaotasiwad. Rõõmsaks saiwad nad alles, kui ristiusu kõrwa neile jälle wabadus kingiti. Enne aga pidiwad nad mitu sada aastat rasket orjaitet kandma, ussikele kombel põrmu sees keerlema, kõik inimese auu ja õigused kaotama. Orjastamise wastu wõtsiwad eestlased ja lätlased küll mõnigi kord tapakirwe kätte, aga nende jõud ei ulatanud.

Ristiusk, mis rahwast pidi walgustama, polnud paraku mitte elaw ewangeliumi usk, waid mitmet pidi inimeste tarkusega lahjastatud ja mitmesuguse ebausuga segatud. Põrnis walgustaja, kindel usunõõr puudus hoopis: Jumala püha sõna rahwale arusaadamas keeles. Ristiusk jäi eestlastele ja lätlastele kaua arusamataks mõõrats kombeks.

Aastal 1225 käis Modena piiskop Willem paawsti käsu peale Liwimaad waatamas, manitses preestrid ja mõõgawendasiid, et nad noore ristirahwa õladele mitte liiga rasket iket ei paneks. Ta lasi ka mõned ewangeliumid ja epistlid, isameie palwe ja usutunnistuse rahwa keelde ümber panna. Aga seegi wäikene Jumala sõna warandus ei saanud wististi mitte igal pool tarwitusele mõtetud. Ülemalt poolt nõueti ka, et preestrid lastele enne salwimist lugemise, laulmise ja mõningad palwed kätte õpetasiwad, kuid see nõudmine jäi suuremal osal paberil peale. Preestrid ei mõistnud ifegi hästi lugeda ja rahwa keeles polnud weel midagi

Jugemise warandust. Rahwa laul muutis enese sel kurwal ajal kas leinalauluks kadunud wabaduse järele ehk aga sajatamise lauluks nende wasta, kes ta oliwad põrmu rõhunud. Aga Jumala kiituse lauluks ei muutunud ta ennast ristiusu mõjul mitte, nagu mujal maades, wististi seepärast, et ristiusu mõju koguni wähdlane oli. Suur hariduse tõus, mis wiieteistkümnemal aastasajal Italiamaalt algades Europa liikuma pani, näib otsaga ka Riiga olema ulatanud. Aastal 1428 kutsus peapiiskop sinoli Riia linna kolkku ja tehti seal otsuseks, et iga preester rahwa keele täiesti peab ära õppima. Märki pole sest õppimisest muud järele jäänud, kui et umbes sada aastat hiljemalt Saaremaa kuulus piiskop Johannes IV. Kiewel katoliku katekismuse Gesti keelde ümber pani ja wälja andis. Seegi raamat on jäljeta kadunud. Aga katoliku aeg oli lõpul, hoopis uus aeg läwel.

§ 35. Mungad.

1. Kluni kloooster Burgundimaal. Kloostriseedused ja kloostrielu oliwad Benediktuse poolt heale korrale seatud. Mõnda aega kestis hea kord. Teadus ja kunst õitsesiwad. Teaduse ja kunsti kõrwal leidis aga jälle kõiksugu kõlmatu elu kloostrimüürides aset. Ülewaatamine oli puudulik; kloostrisad ei elanud ise kõige eeskujulisemat elu. Karakuse ja kainuse asemele asus prassimine ja joomine. Kehakurnamine jäätis hoopis kõrwale ehk toimetati naerukombel; palwetegemine ja jumalateenistused said ulawiisil ja uisapäisa toimetatud. Wirgiliuse laulud oliwad armsamad kui ewangelium. Munga põlwe sool oli tuimaks saanud.

Parandus tuli seekord Burgundimaalt Prantsuse rajalt Kluni kloostrist. Kümnendal aastasajal seadis kloostrisa Ddo (927—941) wana Benediktuse kloostrireegliid jälle wärskelt jalale. Pehmuse asemele pandi waljus, priiskamise asemele walwamine ja palumine, Wirgiliuse asemele ewangelium. See uuendus ei jäänud waka alla. Kluni munk näitas, kuida munk peab olema. Keha ära lõppenud, silmad palawiku läikes, paled aukus: nõnda armastab, nõnda auustab rahwas keskajal munku. Sähärdune munk oli püha mees, ülemal kristliku elu järjel, eesmärgiks ristirahwale. Kluni munk oli niisugune. Niipea kui Kluni mungad tuttawaks said, langes kõik rahwas, ülemad ja alamad, nende poole. Hull kloostrid sines Prantsusemaale. Nad jäiwad kõik ühise korra jisse kloostrikonnaks kolkku. Gesotsas seisis teiste ema, Kluni kloooster, kus iga aasta suur koosolek nõuupidamiseks ära peeti.

Hea eesmärk ei jäänud mujalgi maades tähele panemata. Igal pool Prantsuse- ja Saksamaal astus laugemalt suurem huik kloostriwendi Kluni munkade jälgedesse.

2. Tsiistertsiälased ja teised ordud. Kluni kloostrikõrwa astus Tsiistertsiumi kloostrikond Prantsusemaal. Wahe klunilaste ja tsiistertsiälaste wahel oli see, et esimesed toredaid kirikuid ja jumalateenistusi armastasiwad ja mitte piis-

koppide alla ennaft ei annud, kuna teised jälle kõif toreduse oma kirjuteft ja klooftriteft hoolega kõrwale heitfiwad ja endid waba-
tahtlikult piiskoppide teenistufesse andfiwad.

Kümnenda ja üheteiftkümnenda aastajaja liikumine munkade liigis jõudis kaheteiftkümnendal aastajajal täide joonde. Mungaelu algmõte: kehaturname ja iseeneſe ärasalgamine ſai uued lennutiivad. Kluni klooftrikonnal oli nüüd juba 2000 klooftrit Prantſufemaal. Tſiſtertiſiumi klooftrikonnal 2000 meesteklooftrit, 6000 naisteklooftrit. Neile liſaks aſutati mitmed uued mungaordud, üks agaram kui teine mungaelu paleuſt kätte püüdmas, nõnda: *Carteſia*, *Premontſtrati* ja *Karmeli* ordud ja teised. Suurem tähtſus ſes liikumises langes tſiſtertiſialaſte ofaks, ſelle hulka aastal 1113 kuulus Bernhard Clairvaux (ütſle Klärwó) aſtus.

Nende kõrwa aſuſiwad 13. aastajajal *kerjuſordud* frantſiſklafed (a. 1209) ja dominiklafed (a. 1215).

3. *Püha Frantſiſkuſ*, rikka kaupmehe poeg Italiamaalt, on frantſiſklafte iſa. Kõif warandufed jättis ta maha, kõif auud ja head ja harkas mööda maid käies rahwaſt meeleparandufele manitſema. Ühed pidaſiwad teda nõdrameeleliſeks, teised pühaks. Frantſiſkuſ ei hoolinud ſelleſt, mis inimeſed temalt arwaſiwad, ta pidaſ jutluſi inimeſtele, ja kui need teda kuulda ei wõtnud, ſiis kiitis ta metſas lindudega kooris Jumalat. Ta ſüda leegitſes armatufes Jumala ja inimeſte waſtu. Ta ülem õnn oli, Jumalat alandliku ſüdamega põrmuſ teenida ja inimeſte meelt Jumala armatufe poole pöörda. Veimaraaſufefed oma ihu üleſpidamiſeks kerjas ta inimeſte käeſt, enefel polnud tal mingi warandufſt ega tahtnud ta midagi. Nõnda rändas ta jutluſi pidades Öhtu- ja Hommitumaa läbi. Kaunike ſalk ſarnaſe meeleliſi kogus Frantſiſkuſe ümber ja ſai a. 1223 orduſ kinnitatud.

4. *Kerjuſordud*. Waſefed oliwad ta teiſte ordude mungad, aganende klooftrid oliwad ſagedaſti ſeda rikkamad. Frantſiſkuſe orduſ oliwad mungad meriwaefed, klooftrid niſamati. See oli päris uus mõte. Frantſiſklafſtel polnud muud nõuu ega abi oma üleſpidamiſeks kui kerjata ja ſedawiſi ſügawas alandufes teiſte armuſt teiſte heakſteenides elada. Dominiklafed wõtfiwad neift märku ja heitfiwad niſamati mungaelu alaliſe waenlaſe, rikkufe, meelega kõrwa. Küll ei käinud kõif kerjuſordud kindlalt waſufe teed, aga paleuſ jäi ſiiski. Kerjuſordul polnud waja oma ofaliſi toita, nad elafiwad uſkliffude armuſt. Uuſi liikmeid wõifiwad nad ſeepäraſt aruta ja piirita waſtu wõtta. Kerjamife tõttu ei olnud enam mungol wõimalik endiſel kombel maailmaſt klooftrikambriſſe põgeneda. Nende paik oli teede peal, majades, inimeſte teſkel; armuandeid kerjates kandfiwad nad oma õpetuſt ja armamiſt, ſeega oma waimu igale poole rahwa ſekka. Kerjuſmungad ſeiſiwad otſekohe paawaſti ülewaatamiſe all. Neil polnud piiskoppide ega kihelkonna-
preeftriſte poolt mingi taſiſtuſt ega teeldu karta. Igas kantſliſ oli neil luba jutluſt teha, igal pool pihſtile wõlta, riſtida ja laulata, ülepea kõifi waimulikka tallituſi tallitada. Terwe riſtirahwas

ilma kihelkonna rajadeta oli nende suur ja ainus kogudus, kelle keskel nad tallitasivad, keda nad oma jutlustega juhtisivad ja äratasivad. Frantsiskuse nõu käis koguni sinna, kõike ristirahvast oma ordu tiibade alla koguda. Seks asutas ta rahwa ordu (tertiarid). Rahwa ordu liige jäi küll oma endise elujärje sisse, ametisse, abielusse, aga ta võttis mungaelu karmid kombed ja nõudmised oma peale. Ta hakkas niisuguseid rõõmusid põlgama, mis muidu lubatud olivad ja töötas heakombelist elu elada. Hall rüüd ohelikuga ümber keha andis talle väljaspidi lihasuretaja näo. See katse, terwet ristirahvast floostriisse wiia, on keskaja märk. Keskaja arvamist mööda võis käsutegudega õndsaks saada. Usuti, et lihakaristamine ja maailmast põgenemine kindel tee õndsuse sisse on ja püüti siis ka igauht hinge sellele teele juhatada.

Aastal 1250 asutati kolmas suur kerjusordu kirikuisa Augustinuse nime peale.

Dominiklaste hoolets anti edespidi ketseri lohtud a. 1232.

Kerjusordu mungad hakkasivad hiljemalt hoolega kiriklikku teadust uurima. Nad said ülikoolides õpetoolid oma kätte ja võitlesivad teaduse sõjariistadega paavsti auu ja võimu eest.

Paavsti rüppe langes esiotsa suurem tulu sellest määratumast liikumisest. Kerjuse mungad olivad ta truimad teenrid. Paavst toetas neid, nemad toetasivad paavsti. Mis paavst iial tahtis, munkade maval saatis ta seda korda, nad olivad tal politseifordnikuks ja ajaleheks ühtlasi.

II. Paawstide wõim.

§ 36. Paawst.

1. Paawstide eluford raiskus. Paawstide eluford Rooma linnas üheksanda aastasaja lõpul ja kümnenda hakatuses oli hoopis raiskus. Rooma suurritud eht patritslased seadsiwad oma wõil ja ka oma soost enamisti paawstisid auujärjele ja tõukasiwad nad sealt maha. Aastal 1033 pandi Petrusse kroon kaheteistkümnenda aastase poisikese Benediktuse IX. pähä ja see poisikene teotas püha ametit kõige ropuma ja läilama eluga. Wägwallal lükkas rahwas ta ametist ära ja walis Silwestri III. uueks paawstiks. Aasta pärast wõttis Benediktus auujärje uuesti oma kätte ja müüs ta siis raha eest Gregoriusse VI., ilma et ta ise seepärast paawsti wõli oma käest oleks ära annud. Saksa keiser tõi wiimati abi. Sutri sinotil (a. 1046) lasti kõik kolm paawsti ametist lahti ja waliti üks Saksa piiskop Klemenzi II. nime all (a. 1046—1047) paawstiks. Rooma patritslaste käest läks seega paawstivalimise õigus Saksa keisri kätte. Järgmised paawstid ei walitud enam Rooma linnas waid Saksamaal. Hädaft ja häbist pääfis Petrusse auujärg küll seks korraks, aga tugi ei olnud tugew. Keisri käsi ei ulatanud igal ajal paawsti Rooma wägewate wastu kaitseada. Mii pea kui keiser kodumaal finni oli, polnud paawstil Roomas hõlpu. Mujutine tulus abi Saksa keisri poolt ei tohtinud mitte alaliseks toeks jääda, muidu polnud ei kirik ega kirikuwalitsus, s. o. paawst, mitte waba. Ulem mure oli nüüd, kuda kirikut ja paawsti wabaks teha, täiesti oma jalale seada.

2. Raks (päästmise teed. Raks teed näsiwad sellele sihile wiimat. Esmalt wõis kirikut ilmlikust walitsusest ja wõlist seega wabaftada, et kirik kõigist maailma annetest, rikkustest, würstivalbadest ja walitsustest enese lahti löi, nad oma käest ära andis; ühe sõnaga, kui kirik enese w a e s e k s tegi. Seda teed näitasiwad kirikule mungad. Oli kirik waene, tema teenijad kõik waranduseta, siis polnud tal waja ilmliku walitsuse poolt maid ja kohte lasta kätte anda, nagu see klooftritega ja piiskopikohtadega enamisti päewakorral oli. Kuningad ja würstid oliwad need kohad oma wõli alla kiskunud ja jagasiwad neid suure raha maksu eest (Siimona kaup), sellele tahtsiwad, enamisti muidugi oma meelelistele. Sõrmus ja kepp kuninga poolt oliwad niisuguse kauba finnitajad. Sellest põlastawast kombest ja ifkest wõis kirik waeususe läbi pääseada. Waeususega käsi käes käis teine nõudmine, nimelt, et

preestrid naiseta elaks; teise sõnaga, et kõik kirikuteenijad mungaks hakkaks. Sel mõtel puhastas ja parandas sõnal ja teol wägew **Dunstan** († 988), Kanterburi peapiiskop, Inglise kirikut. Italias mõitles **Petrus Damiani** raha eest lohaostmise, kõlwatu elu ja preestrite abielu wastu. Milano (Mailandi) linnas tõusis suur mäsamine naiseliste preestrite wastu (a. 1057), mis 30 aastot kestis, maa ja linna werega kattis. Patariaks hüüti mässajate salka.

Teine wabaduse tee kirikule oli see, et kirik maailma walitsuse otse oma kätte wõttis, kõik ilmlikud walitsused ja wäed sõnakuulelikult oma alla sundis. Riisugusel lool seiswad kõik auud ja warandused maailmas kiriku wägewa ülewaatamise ja woli all, tal polnud neid kellegi läest waja wastu wõtta, waid wõis oma tahtmisi mööda nendega tallitada.

Esimene tee oli rohkem mungo, teine enam piiskopi mõttes sünnis. Mungad püüdsiwad paawsti oma teele sundida, piiskopid jälle oma teele meelitada.

Utsuseandjaks sai endine Kluni kloostri munk **Hildebrand**, pärastine wägew paawst **Gregorius VII.** Ta ühendas mõlemad teed.

§ 37. Paawst Gregorius VII.

1. **Hildebrand** munk. **Hildebrand**, paawsti nimega **Gregorius VII.**, on Italiamaalt pärit. Noorest east oli ta munkadega tuttaw ja astus ka ise kloostriisse. Kuttu tüütasiwad Italia mungad oma tooreste kõnedega ja kombetega ta meele ära. Kuulu järele oli põhjapoolsetes kloostrites korralisem elu. Nii rändas **Hildebrand** üle Alpi mägestiku Burgundimaale Kluni kloostriisse. Seal tõusis ta warsti kloostri esimeheks.

2. **Hildebrand** kardinal. Aastal 1049 jõudis Tuuli linna piiskop **Bruno** uhke troosiga ja hulga saatjatega Kluni kloostri wärawasse ja palus ennast külaliseks wastu wõtta. Satja keiser oli ta paawstiks nimetanud. **Hildebrand** mõistis oma suure külalise meelt nii pöördä, et see selga tõmmatud paawsti ülikonna jälle ära pani ja **Hildebrandi** saadetusel waga rändaja riides Rooma linna läks. See tegu tõi Brunole kõikide roomlaste filmas määramata kasu. Kõige säravam toredus poleks nii mõjunud, kui see suur alandus. Ta wõeti hõiskamisega wastu ja seati **Leo IX.** nime all **Petruse** järjele. **Hildebrand** sai oma hea nõuu eest kardinalikübara. Seft ajast jäi **Hildebrand** **Leo** ja tema järgmiste paawstide paremaks läeks ja tema õlul hakati nüüd kindlal sammul ülemale sihile, paawsti maailmawalitsusele astuma. Wiis-teistkümmend aastat teenis **Hildebrand** paawstide kõrwal. Selle aja sees korraldati mitmed tähtsad asjad. Üsmalt tehti finotil seaduseks, et mitte rahwal, würstidel ja keisritel, waid paawsti lähemal piiskoppidel ja waimulikudel meestel (kardinalidel) paawstivalimise õigus on.

Lõhe Rooma ja Kreeka kiriku wahel tehti seega jäädawaks, et paawst ja Konstantinopoli patriarh teine teise kõige oma kiriku-

tega wande alla panivad (a. 1054). Lõhe ja wanne festawad praegu.

Peale selle tingiti paawstide poolt Italia lõunapoolne osa normanlaste würstile Robert Guiskardile wabaks maaks, selle tingimisega, et ta oma sõjameestega igal ajal paawstile toeks ja abits oleks. Robert Guiskard wandus paawstile truudust ja nimetas ennast edespäi „Sumala ja püha Peetruse armust“ oma maade hertsogiks. Nii sai paawst omale würstliku alama ja selle sõjamehed käepäraliseks teenijaks.

3. **Hildebrand paawst.** Wiimati ilmus aeg, kus Hildebrand ise auujärjele astus. Walimine sündis hästi õnnelikult. Wiimase paawsti matusel hüüdis rahwasuu: „Hildebrand olgu paawst, püha Peetrus on ta ise walinud!“ Kardinalid polnud siis ka wastu ja Sassa keiser Heinrich IV. kinnitas walimise.

Hildebrand pani paawsti woli alles hüüdma. Wunga meeles kaotas ta preestrite abielu, ja piiskopi auuahnuses keelas ta piiskoppide kinnitamise ja lohamüümise ilmlikkudele walitsustele ära.

4. **Preestrite abielu keelatud.** Juba sagedamasti oli sähärdune nõudmine päewaforral olnud, et preestrid poisimehed peawad olema, kuid mõjwaks ei saanud ta laiemas piiris. Nüüd tõstis Gregorius oma kardetud häält ja see kostis watifanist katoliku maade wiimsesse nurka. Ta läkitas kirjad peapiiskoppidele ja piiskoppidele, würstidele, wägewatele ja riigiametnikkudele, igast seisusest, ja kästis kange karistuse ja põrgupiinaga ähwardades kõik naiselised preestrid ametist lahti lasta ja ära ajada. Kirjad lubisewad täis sajatamist ja needmist nende kohta, kes wähest julgesiwad käsu wastu panna. Käsk kohutas kõiki, tegi tuhanded õnnetumaks.

Kindlat wastuhakkamist ei olnud! Hõlpsasti jäi wõit ses tütis paawsti kätte.

Teise käsu täitmine ei läinud nii kergesti, wenis pikale, jünitas mäsamist ja sõda.

5. **Waimulikude kohtade ostmise ja müümise kaotatud.** Siimona patt*) ehk kohaostmine õitses otse sel ajal. Wjalugu kõneleb, et waimulikud kohad ülemast alamani ära oliswad tafseeritud ja ainult rahamaksu ehk mõne muu tasumise eest saadawal oliwad.

Suuremaks pahanduseks paawstile oli see, et kohaandmise õigus keisri ja kuningate käes seisis. Piiskopid ja suuremad floostriid polnud seega mitte wabad, waid ilmliku walitjuse all ja sagedasti anti need kohad tõesti hoopis kõlbmata, õppimata, ilmlikkude meeste kätte, kes sugugi waimulikust ametist ei mõistnud lugu pidada, kellel ka sugugi tahtmist polnud koguduste isad olla. Niiugused ilmlikud piiskopid ja floostriisad nõudiswad aga rikkust ja head põlwe. Piiskopi seisus oli väga tähtis, tema mõju suur. Mõnigi peapiiskop ei annud oma wäe ja auu poolest kunninga-

*) Siimon tahtis Samarias raha eest Püha Waimu andi osta.

tele ja wüürstidele sugugi järele. Aga mis auuga polnud saadud, seda sagedasti ka auusasti ei tarwitatud. Siin oli tõesti parandamist waja. Gregorius wõttis selle parandamise kindlasti käsi. Ta nõu oli wüürstide wõimust piiskoppide ja kloostriisade ametisse seadmise juures hoopis ära lõpetada ja kõik ilmlifud walitsused ühtlasi oma ülewaatamise ja wõimuse alla heita.

Witmel maal tungis paawst oma tahtmisega hõlpsasti läbi. Hispania wüürstid wõtsiwad alandusega paawsti seadmised wastu ja hakkasiwad liiategi temale kümnest maksma. Ungari kuningas sai lõwa manitsuse; Böömi kuningas andis enese ka alla. Aga kõigil pool ei leidnud Gregorius sõhärdust sõnakuulmist. Inglise kuningas normanlaste soost, Willem Wõitja, tegi nagu poleks paawsti maa peal olemast. Prantsuse kuningas Wiilipp I. hakkas lõwasti wastu ja ei annud ka siis järele, kui paawst ta wande alla pani.

Aga nime poolest kuulsama jelleaegse wüürsti, Sassa keisri Heinrich IV. rõhus kalgi südamega paawst põrmu siisse. Heinrich aeti nii kitsikusse, et ta südatalwe ajal Kanosja lossi läks ennast wande alt lahti paluma. Kolm päewa laji Gregorius keisrit paljaste jalgadega lume sees seissta, enne kui ta teda raskete tingimiste all wandest wabastas.

6. Karistuse päewad. Gregorius VII. sai aga pea tbedalt tunda, et oma uhkuses liig taugele oli läinud. Heinrich IV. ei unustanud häbi, mis talle tehtud. Ta himu ja püüd oli paawstile kuhjaga kätte maksta. Nuttu seadis ta kodumaal asjad joonde ja läks siis sõjawäega paawsti karistama. Rooma linn ei suutnud kaua wasta seissta ja leppis Heinrichiga, aga paawst oma ingliskindluses ei leppinud. Ta ootas pikifilmi Robert Guiskardi poolt abi. See tõi a. 1084 30,000 jalameest ja 6000 põhja ratsalift Rooma alla. Heinrich taganes, linn langes normanlaste kätte. Robert seisits ise sel puhul ka just wande all. Esimene töö oli tal nüüd paawsti juure tõtata ja sellega ära leppida. Siis andis ta oma meestele luba linna rööwida. Kolm päewa kestis rööwimine, ja kui elanikud wastu hakkasiwad, pandi linn põlema. Linn sai hirmsasti ära rifutud.

Paawst ei julgenud enam Rooma jääda ja läks oma awitajate kaasas Salerno linna, kuhu ta ka suri (a. 1085). Tema pärandus oli kiriklik m a a i l m a w a l i t s u s .

§ 38. Ristijõidud.

1. Pühale maale rändamine. Siioni mägi helkis kestaja inimeste filmade ees. Ohtumaal suuremas hiilguses kui kunagi enne wõi pärast. Käik sellele mäele töötas südamele sügawat rõõmu, hingele ülemat õnne. Loodeti ka, et niisugune rändamine pühale maale Jumala meelest iseäranis armas on. Et ta seda tegu ja waewa rändajale mitte tasumata ei jäta, waid ülemat õndsust palgaks jagab. Iseäralistele wagaduse tegudele oodati iseäralikku tasumist.

Õfimefe aastatuhande lõpul polnud fel woorimifel Siioni mäele enam otfa ega määra. Kindlasti kuulutati, weel kindlasti ufuti, et moailm otfa lõpeb, kui tuhat aastat Kristufe sündimisest täis on. Kui kardetud wiimane aasta (999) läte jõudis, siis jäati kõik igapäewafed tööd ja tallitused feisma. Põldu enam ei haritud; mis tarbeks pidi keegi kündma, külwama ja äästama, kui kedagi järele ei jäänud, kes lõikaks. Hooned lasti ära laguneda, niihästi Jumala kojad kui inimeste eluhooned; sest mis see parandamine weel aitos, kui mõne kuu pärast ometi kõik ära purustati. Alaloo kirjutamine jäati katki, lootust ei olnud, et keegi ülesse kirjutatud mälestusi lugema jääks. Nisklad ja suured, würs-tid ja piiskopid lahkusiwad sõbradest ja emastest ja tõttasiwad Siioni mäele. Kuulu järele pidi see mögi Kristufe auujärg olema. Seal pidi tema oma tulemifel maailma üle kohut mõistma. Tuhandema aasta õhtu jõudis kätte, õhtuga hirmuõõ. See oli õõ, kus terve Euroopa tõesti walwas ja palus. Ta läks möõda nagu kõik teifed õõd ja hommikul teretasiwad päikese kiired niifama lahkesti maad kui enne. Inimesed toibusiwad. Uega möõda lahkus wiirastus. Wikistiti halastas Jumal pühade paikade ja mõningate pühade tegude pärast patuste inimeste peale. Nõnda arwati. Kes weel polnud pühäl maal käinud, tõttas rõõmuga sinna Jumalale tänu andma. Hirmuõõ ei wähenanud siis, waid kaswas ainult pühale maale rändajate parwefid.

2. Hädakäsi. Aga püha moa oli aastast 637 arablaste käes. Ainult raha eest lasti rändajaid püha linna. Übeteifküm-nemal aastafajal (umbes 1070) langes ta türklaste (feldschutide) woli alla. Kristlaste elamine läks hoopis wiletjaks, neid teotati, fiufati ja alandati lauja orjaks. Rändajate hädakäsi täitis Europa. Ühelgi ilmalilul walitsejal polnud himu waestele appi tõtata. Nüüd aga ilmus paawsti määramata wõimus. Paawst Urban II. pani oma mungad tööle rahwast sõjale kihutama, nende eesotsas munk Peeter Amiens täis wäge ja waimustust.

3. Püha sõja kuulutus. Nowembri finotil Clermondi linnas Prantfufemaal (a. 1095) näitas Urban wätkuwal sõnal püha maa häbipõlwe ristirahwale. Ta seletas, kuda kristlased pühäl maal Egiptufe tüdrukü poegade orjaks on saanud (arablased = Ismaeli sooft). Kõrgelt kantskilt turul hüüdis ta: „Tõuka wälja tüdruk ja tema poeg. Kuulus franklaste fugu, näita oma waprust! Surm on õndsufe aluspant. Rõõm olgu sul surra seal, kus Kristus suri!“ — „Jumal tahab seda!“ tõlas mürifew wastus kuuljate fuust. Terwe kogu, piiskopid ja preeftrid, abtid ja mungad, würs-tid, rüütlid ja rahwas wõttis punase ristimärgi õlale ja tõttas püha sõtta minna.

Raheks aastafajaks pani see kõne Urbani fuust õhtu- ja Hommikumaa kihama. Teifst farnast sõjalikku liikumist pole enam olnud. Perekas õhtumaa ristiusku rüütlikond wõttis sõjariistad oma weriwaenlase muhametlase wastu pihku. Paawst oli

ülem sõjapealik, feisrid, kuningad, würstid tema käskjalad. Mis on aga sellest põhjatumast sõjakäigust, kõigest werewalamisest, kõigest waewast saanud? Püha maa jäi ometi muhametlaste kätte. Türl ei saanud tagasi tõrjutud. Ta sammus kristlastele weel palju lähedamale. Aastal 1453 langes ka Konstantinopoli linn ta wäe alla ja praegu on ta weel hullade ristiiinimeste peremees, püha maa ühte wiisi tema käes.

4. Siime ne ristijõit. Siimese ristijõidu hakatuses oli 15. augusti kuu päew aastal 1096 ära tähendatud. Kuid suurte hulka del põbrastatud inimestel ei täidunud nii kawa oodata. Juba fewade a. 1096 läkswad nad minema. Amieni Beeter ja rüütel Walter Habenichts lõiwad nende pealikuks. Neist saltadest ei jäänud muud üle kui määratu kontide ware Wäike-Aasiamaal, kuhu türklased nende furnufehad hunnikusse kandsiwad teistele manitsufeks. 50,000 inimest saiwad otša, kõneldasse koguni 300,000. Augusti kuul a. 1096 läks päris wägi Gottfried Boullioni all teele, umbes 100,000 inimest. Rääkimata wiletsuse järele, wõideldes nälja ja jänuga, türklastega ja iseenda wabel, jõudsiwad nad Jeruusalemma linna alla. Juuli kuu 15. päewal a. 1099 langes Jeruusalemma linn tormijooksmisel nende kätte. Gottfried tõsteti kuningaks.

5. Ristijõitude tähendus. Waewalt 50 aastat kestis pühal maal rahulifem kord, siis hakkasiwad muhametlased uuesti ristiiinimestele tüli tegema. Mitmed ristijõidud käidi weel 12. ja 13. aastaja jooksul ära. Aga enamisti ei saanud ristijõitjad Jeruusalemma linna nähagi. Enne tappis neid nälg, jänu ja muhametlase mõõk. Kui ka ristijõitudel ette seatud määrgile ei jõutud, suur tähtsus on neil fikski. Europa inimeste filmaring sai wõõraste maade nägemise ja wõõraste rahwastega tutwustatamise läbi hästi laiendatud. Kauplemine ja käsitöö wõttis uut hoogu ja joont, teadus ja kunst saiwad rikastatud. Pärisorjade ja teoorjade põli läks tergemaks ja kodanlik seisus nihkus kindlamale korrale.

6. Rüütli ordu. Kõige rohkem kasu tuli paawstile ristijõitudest. Kuna kuningad ja würstid oma sõjawäed kaugele wõõrale maale wiisiwad, põhjamata kuludega enese waeseks tegiwad, jäi paawst Rooma linna paigale, tallitas ja walitses wastupanekuta. Weel hoopis uus asi tuli juure. Warsti ristijõitude algul astufi wad uued ordud kokku, rüütli ordu, muidu munga sarnatselt, muudkui sõjamehe raudriidega ja mõögaga mungakuue warjul. Prantsuse- ja Saksa-, Inglis- ja Hispaniamaalt astufi wad rüütli ordudeks kokku. Nõnda finnitati aastal 1110 tempellaste, aastal 1120 johannitlaste ordu, feda pärast Malta rüütlikeks hüüti, pisut hiljemalt aastal 1199 Saksa rüütlike ordu. Nad tahtsiwad kõik püha maa laitsjad olla. Nende ülem pealik ja sõjakindral oli paawst. Kui püha maa jälle kristlaste käest kaduma läks, laotufi wad ordurüütli endid üle Europa riikide laiali.

§ 39. Waldeslased ehk Lioni waesed.

1. Waikesed hinge d. Kuna suurel maailmas ristisõitudest, wägimeestest, kuningatest ja paawstidest kõneldi, otsiswad waikesed hinged lõunapoolsel Prantsusemaal ja põhjapoolses Itaalias tasahiljusesti omale pühast kirjast hingetoidust ja nõudiswad ewangeliumi põhja peal lihtsat kristlikku elu Kristuse jälgede sees. Aga raske oli püha kirja rahwal kätte saada. Ta oli warjul rahwa eest ja ainult Ladina keeles preestrite käes. Ohtumaal tunti keskajal ainult ladinakeelset piiblit vulgata nime all.

2. Waldes. Lioni linna rikas kodanik nimega Waldes (Peeter Waldus) lasi omale ewangeliumi raamatud ja mõned tüfid Wanast ja Uuesti Testamendist oma maa murdesse ümber panna. Kaks tuttavat waimulikku meest toimetasiwad selle töö ja tõlkiwad talle ka tähtsamad kohad wanadest kirikuisa kirjadest. Püha kirja lugemine pani Waldesi südame teema ja ühe kalli sõbra ätiline surm ajas tema suurema hoolega, kui seni ajani, oma hinge päästmise eest hoolt kandma. Oma waranduse jagas ta (a. 1170) waestele ja ajutas ewangeliumi kuulutamise seltsi. Jeesanda sõna mõõda, mis ta oma 70 jüngrile ütles, läksiwad need kuulutajad taks ja taks loos, paunata ja lepita, puutallad jalge all, mõõda maad rahwast õpetama, jutlust pidama ja inimesi püha kirja lugemisele ja uurimisele äratama ning juhutama.

3. Waldeslaste käekäik. Lioni peapiiskop keelas jutlusepidamise ära. Ap. teg. 5, 29 peale toetades paniswad „Lioni waesed“ wastu ja palusiwad oma seltsile Rooma poolt kinnitamist; saiwad aga halwa wastuse. Et nad oma tegewust maha ei jätnud, siis pani selleaegne paawst nad a. 1184 wande alla. Järgmine paawst püüdis neid meelitamise waral jälle kirikuga ühendada. Oma usu poolest polnud waldeslased hakatuses sugugi katoliku kiriku õpetusest lahku läinud. Suurem ja märksam wähe näis elukombetes olema, sest et waldeslased Jeesuse õpetust mäe jutluses sõna sõnalt püüdiswad täita ja püha kirja nii wiisil oma elu põhjaks panna.

Aga aegamööda saiwad nad sügawamalt ewangeliumi õpetusest aru, wabadus sai armsaks ja nad ei soominudki enam ühendust katoliku kirikuga.

Paawst pani nad uuesti wande alla ja nüüd algas tagasiuamine.

4. Usu maad. Wäga ruttu oli selts kaswanud. Lõuna-Prantsusemaale sigis ja kogus waldeslasi õige rohkesti, niisamati tekkis neid Hispaniasse, Saksamaale ja Itaaliasse. Jeesaraliku preestri seisust neil ei olnud, koguduse enese käes seisis kõik wõimus ja walitsus ja koguduse wäel ning nimel toinetaiswad waimulikud mehed ametlikka tallitust. Kus wõimalik oli, seal lasiwad waldeslased katoliku preestrite poolt omale sakramenti jagada. Oma waimulikude meeste käest nõudiswad nimelt prantsusemaalased pühamat elujärge ja täit waesust. Saksamaa waldeslased kadusi-

wad pärast Böömi wennaſte ſekka ära. Prantſufemaal lõppeſiwad nad mitmekordistes tagaſiſamistes. Uga Italias Piemonti maakonnas pidaſiwad nad kõiges hädas waſtu kuni 16. aastasajani, mõliwad ſiis uſupuhaſtamise waſtu ja ſaiwad teraſaks ſeemneks Italia pinnal ewangeliumi uſule.

§ 40. Teiſed katoliku kiriku waſtaſed.

1. Katarid ehk ketſerid. Waldeſlaſte kõrwal aſus Prantſufe ja Italia piiril kaunike hull uſuſeltsiſid ja uſumäratſejaid. Nende uſk ja arwamiſed oliwad igal ſeltsil iſe moodi, muudkui katoliku uſuga ei ſündinud nad ühte. Neid kutsuti mitmeſuguste nime dega. Aegamööda hakati kõiki katariks nimetama ja ſeft on wiimati ka Geſti keeles pruugitaw sõna ketſer ſaanud. Ühekſamal aastasajal õpetas ja liikus neis piirides mees, kes mitmes aſjas katoliku uſu waſtu ſeiſis, aga kuningliku abi waral ometi piiskopiks ſai ja ſeks ka eluotsani jäi: Klaudiuſ, Turini linna piiskop (814). Suuremal oſal ſeiſis ſee mees küll püha kirja põhjal, aga rahwa põhjatu ebaufk ja mitmed puudused ja ekſitused katoliku kirikus ſütitaſiwad ta wiha nii, et ta oma jutluſtes mitte iſka piiri ei pidanud.

2. Peeter Bruis Prantſufemaal. Päril uſumäratſeja aga oli Peeter Bruis. Tema õpetas: Uſk on ſüdames, wäliseid aſju pole riſtiinimeſel midagi waja, ei kirikut, kantslit, pilta, riſta. Peeter kihutas oma õpetuſe tõttu rahwa kirikuid ära häwitama, ſeft Jumalat teenida mõida inimene ka laudas ja kõrtſipaigas. Riſtifujudega keetiſ ta omale leent, põlgas ja teotas katoliku jumalateeniſtuſt, altari ſakramenti ja laſte riſtimift. Rahwas oli eſmalt wäga tema poolt, nimelt ſeepärast, et ta tubliſti preeftrid ſõimas; aegamööda aga märkas ſuur hull, et mees liiale läks ja kui ta riſtifujuſid hakkas ära põletama, ſiis ſaiwad sõbradeſt waenlaſed. Rahwas wedas Peetri wiimati tuleriidale ja põletas ta ära (a. 1124). Peetri tähtſam jünger oli üks endine Kluni munk Hindrik.

Sarnaſeid märatſejaid ilmuſ ülepea rohkeſti, aga nende kõrwal aſus ka neid, kellel uſk ja kirik armsad oliwad, kellel aga kiriku ja preeftrite riſku läinud olek mitte meelega järele polnud ja ſeepärast oma meeleliſtega paranduſt püüdiwad.

3. Arnold Breſcia linnast Italias ſeletas ſuure ägeduſega, et ſee kahjulik aſi on, kui kirikutel palju rikkuſt on ja et ſee riſtiſuſu ära rikub, kui ilmlik woli waimuliſkude meeſte kätte antakſe. Ta ſoomitas waefuſt ja nõudis, et ilmlik woli piiskoppide käeft ära wõetakſ ja keiſri kätte antakſ. Arnoldi õpetuſed keelati ära ja pandi wande alla. Seda rohkem hakati temaſt lugu pidama. Paawſt ſundis ta linnast põgenema. Keiſer püüdis ta finni ja andis karikuſeks paawſti kätte. Arnold poodi üles ja ſurnuſeha põletati ära. Italias oli tal hull poolehoidjaid arnoldiſtide nime all.

4. Raimund Tuluu. Suures wolis ja wabaduses elasiwad need, usufeltjõid nimelt krahwi Raimund Tuluu maal ja selle naabruses. See maa oli ülepea imelik nurgakene, kus inimesed wäga lahkest elasiwad ja muu elurõõmu kõrwal hoolega kunsti ja teadust edendasiwad.

Waldeji meeleliised hoolitsejiwad ka püha kirja tundmise eest laial piiril, nende jalk ja mõju kaswis wäga suureks. Koolijõid oli neil enam kui katoliklastel. Glukombete poolest nõudjiwad waldeklased wiisakat, laitmata olemist, auusust, kainust, alandust ja lihtsust. Aga katoliku kirikud jäiwad tühjaks, preestrid saiwad põlatud. Juba ulatas waldeklaste ots põhja pool Inglismaale ja lõunas Italia tipuni. Nad oliwad auu sees ülemate ja alamate meelest ja loeti nende liiki palju kõrgest soost inimesi."

§ 41. Usumäratsejate karistus.

1. Paawst Innotsentsius. Nii seiwiwad lood, kui kuulsam paawst Innotsentsius III. (1198—1216) Peetruse järjele astus. Ohmatusega kuulis ta uue liikumise laiali lagunemist, mis paawsti ja katoliku kirikut ähwardas paigast ära heita. Ta ei wiimitanud siis ka julgumiseega. Kõige esmalt saatis Innotsentsius kirjad waimulikudesse ja ilmlikkudesse ülematele ja wolipidajatele Lõuna-Prantsusemaal, milles ta manitses kindlate abinõudega usumäratsemist maha suruda, kõik ketserid ära needa ja wande alla panna.

Krahw Raimund ja teised würestid ei suutnud paawsti soomi milgi kombel täita. „Meie oleme nendega koos ülesse kaswanud,“ wastas Raimund, „meil on nende seas sugulasi, meie teame, et nad auusat elu elawad; kuid mõikime neid taga kiusata, kes meie rahulisevad ja wiisakamad alamad on.“

Paawst saatis Türistertsiumi mungad ketserijõid pöörma. Need ei saanud sellega ka toime.

Aastal 1207 läks paawsti jaadil Peeter Kastelnau kindla käsuga Raimundi juure, et see tule ja mõõgaga oma usumäratsejad ära häwitaks. Raimund ei suutnud ka sel puhul sõna kuulda. Saadil pani krahwi kõige maa ja rahwaga hirmsa wande alla. Paawst kiitis oma jaadiku tegu ja lühas oma kirjas weel mõned saajatamised wandele juure. Peeter tapeti aastal 1208, süü lüfati Raimundi peale.

2. Ristikõda. Nüüd mõis ketserite pesa wastu ristikõda hakata. Sõjale kihutamise anti Türistertsiumi abti Arnoldi hooliks; see saatis mungad rahwa sekka, ise käis würestijõid ja piiskoppijõid äsjitamas. Abiks sai ta omale elawa hispanlase Dominikuse, kes pärawt dominiklaste ordu asutas. Aastal 1209 kogus 300,000 sõjameest suur ristikõda maa plirile. Kõik kandjiwad tuttamat ristitähete õlal. Tõhti kolm suurt wäeosa, iga ühe osa

eesotjas oli üks peapiiskop, piiskop ja abt. Ülem juhatus anti öela Siimon Montforti kätte. Järe tapmine algas. Wend mõitles siin wennaga, kristlane kristlasega. Kena maa rüüstati nii ära, et aga lagedid järele jäi. Si heidetud armu noorte ega wanaade, meeste ega naiste peale. „Lööge maha, mis elab!“ karjus pööraSte juu. „Küll Jumal omaksed ära tunneb ja neid kaitseb!“

Sõda kestis 20 aastat. Igawese häbiga kaetud laga jäimad neli wennatapjat Jannotsentjus, Arnold, Dominikus ja Siimon.

Albi linna järele hüütakse seda sõda Albigeni sõjaks. Ta oli esimene sõhårdune sõda, kus paawsti käju peale kristlaste mõõgad kristlaste wastu tupest tõmmati, wärstid oma alamate wastu ristijõtta saadeti. Paawst Jannotsentjus III. sai selle kurwa kuulsuse kätte, et ta esimene oli, kes sõhårdust sõda sünnitas.

3. Ketseri kohtud. Wandallased ja muud kuulsad laastajad pole öelamasti ühte maad rüüstanud, kui paawsti ristiwäed wäest lõunapoolist Prantsusemaad. Sõja lõpul a. 1229 peeti siinot Toulouse linnas ja wõeti nõuuks wannutatud mehed ametisse panna, kes ketserid peawad taga otsima ja kohtute kätte andma. Sga ketseri kaitseja kaotab maa, waranduse ja ameti; iga maja kisutakse maha, kus ketseritel pelgupaika antakse; kõik elanikud peawad aastas kolm korda armulauual käima ja kahe aasta tagant uuesti ennaSt wandega katoliku kiriku liikmeks tunnistama jne.; niisugused seadused tehti. Aga piiskopid polnud mitte küllalt wiledad neist seadustest finni pidama. Seepärast asutas paawst Gregorius IX. ketseri kohtud (a. 1232) ja andis need dominiklaste hooleks. Need „Issanda koerad“ (Domini canes), nagu nad ise ennaSt nimetajiwad, saimad seega lahti lastud ketserilinde püüdma. Sgaühte, keda kunagi ketseriks arwati, oli neil luba finni wõtta, tema peale tunnistajata ja kaebajata kohut mõista, piinata ja tuleriidal tappa. Salgajad pandi eluks ajaks wangi. Prantsusemaale, Italia ja Hispania asutati warsti niisugused ketserikohtud. Minult Inglismaale neid ei lubatud.

4. Paawstide wõim wäheneneb. Waimulikludes sõdades ja ketserite kohtutes näitas keskaja paawsti kirik oma iseloomu ja kõige pealt oma suurt ilmsikku wäge. Aga laiemas piiris saadi nüüd ka aegamööda aru, et kiriksikku wäge rohkel mõõdul kurjasti pruugiti. Usaldus ja auukartus hakkajiwad just sedamõrt wähenema, mida enam kirik oma wäeilmutustes liiale läks.

Weel teiselt poolt saatsiwad paawstid iseendale kahju. Paawsti sõda lõunapoolisel Prantsusemaal häwitas mitmed wahwad wärstid ära, kes seni Prantsuse kuningale tüli wõisjwad teha ja tema wõimu tagasi hoida; nende maad läksiwad Prantsuse krooni alla. Sellega tõusis Prantsuse kuningate wõimus ja alandlikud paawsti teendrid, mis nad seni olnud, saimad Peetruse troonipidajale wihaseks kardetawaks wastajeks. Kuningas Lui IX.

muretjes Prantsuse riigikirikule, Rooma kättet lõdwendades, palju wabadusi ja eesõigusi ja Wilipp Kaunis wihastas oma wastupanemisega paawsti Bonifatsiust VIII. nii, et see juri. Aastast 1305—1377 elaswad paawstid pool wangis Awinjoni linnas Prantsusemaal ning aastast 1377—1417 teotaswad paawstid oma keskelt Peetruse auujärge. Neid oli wähest kaks ja kolm korraga.

Nii walmistas Issand kõrkidele karistust nende enda kõrkuse ja ülbusse läbi, ühtlasi aga teed niisugustele meestele nagu Williif ja Gus, Luterus ja Kalwin.

III. Uue aja ettevalmistus.

§. 42. Wikliif. † 1384 a.

1. Tõõrahwa jutlused. Wikliifi noorest east ei teata palju. Ta sündis Yorkshiri maakonnas a. 1324. ja oli waese rahwa laps. Juba waratselt soowiti, et terasest poisist õpetatud mees saaks. Inglismaal oli ka waestel võimalik koolitundmist saada, koolisid oli rohkesti. Igal suuremal kirikul oli oma kihelkonnakool, niisamati kloostrite juures kloostrikoolid. Kes rohkem teadust ja tarkust igatsesiwad, need wõiswad kas Rembridji ehk Oksfordi ülikoolides tarwilist juhataust ja edendust saada. Ohtumaal ilmus otse sell puhul suur hariduse tuhin. Ülikoolides õppiswad tuhanded üliõplased. Wikliif asus Oksfordi linna, uuris seaduse tundmise kõrwal wäsimata waimuga Jumala sõna ja leidis oma uurimisele õnneks õige hallika, piibli! Warsti hakkas ta pühapäiwiti tõõrahwale jutlusi pidama.

2. Perjusmungad. Iseäranis kuulsaks sai Wikliif Oksfordi linnas oma waidlemiste läbi kerjusmunkadega. Kerjusmunkade orduisid oli neli — dominiklased, frantsisklased, karmelitlased ja augustinlased. Munkadel oli luba ka ülikoolides õpetada. Seda õigust tarwitasiwad nad ohtrasti ja püüdiswad kõiki õpekohtasid oma kätte ja kõiki üliõplasi oma ordudesse saada. Tugu käanis nii kaugele, et hulgad wanemad enam ei julenud oma poegi suurkooli saata. Üliõplaste arm langes 30,000 pealt 6000 peale. Kõll tõrjusiwad piiskopid, preestrid ja usuteadlased munkasid tagasi, aga paawst oli nende tugi, keegi ei saanud neist jagu.

Wikliif wõttis nende sulgumise suure jõuuga ja osawusega käpile. Käreudas kõnes niihästi suuga kui sulega laitis ta munkade elu, tõi nende pettused ja kawalused walge ette, nuhtles nende auu ja rahaahnust jne. Koolis ja kirikus röömustati Wikliifi waprusest, kiitused ja auud saiwad talle osaks. Wikliif ei hoolinud siis ka sellest, et waenlaste hull niisamati kaswis nagu sõbrade hull. Ta seati kirikuõpetajaks ja ühtlasi koolieestseisjaks. Ta kuulsus ei jäänud Oksfordi müüridesse, waid laial maal röömustati tema agarusest tõe ja wabaduse kuulutamises.

3. Paawst. Paawst ja kardinalid silmitseiwad juba mõnda aega uut liikumist. Siljemalt tõusis tüli kuninga ja paawsti wahel ühe maksu pärast, mis paawst Inglismaa käest nõudis. Kuningas seisis wastu, parlament ja rahwas oliwad kuninga poolt. Wikliifi hooleks anti wastust paawstile kirjutada. Wastus sai niisugune, et paawst enam kunagi maksu ei nõudnud, ega ennast Inglismaa

isandaks ei tunnistanud. Nüüd tehti Wilklif professoriks. See oli tähtis samm tõe asjas. Professore ametis oli Wilklifil luba üliõplastele Jumala sõna, ja usuõpetuse ettelugemist pidada. Üliõplased auustasivad Wilklifi väga. Tema sõna maksis igas asjas. Raamatutrükkimise kunsti veel ei tuntud, ta käsikirju oli raske saada, ülem õppimise abinõuu üliõplastel oli elam sõna professori juust. Sajad noored mehed kandšivad pärast neid tõeteri elusse kaasa ja laotasivad laiali, mis nad põksuwal südamel oma kalli koolitaja juust kuulnud. Kuninglikus asjatallituses saadeti Wilklif lord paawsti juure. Seal nägi ta nagu omal ajal Luterus, oma filmaga paawsti ja tema lähemate waimuliklute kõlmatut elu. Oli Wilklif enne paawsti kohta ühte ja teist asja laitnud, nüüd tegi ta seda veel terawamalt.

Taga andis kuningas Wilklifile suurema kihelkonna. Nüüd seisis Wilklif oma paremal tööjärjel. Aga juba waritses waenlane. Krua oli paawst kannatanud, kuid Wilklifi hääl kostis üle terme maa ja kaunike hull rahwast hakkas tema poole hoidma. Tõstei ftis paawsti poolt awalik kaebtus ja kutsuti Wilklif kohtu ette. Kuid kohtuniku ja kuningliku marschali wahel, kes Wilklifi jaatis, tõusis nii käre tüli, et kohus pooleli jäi. Paawstil olivad käed teise wastase paawsti läbi seotud, ta ei suutnud wabalt wastast juruda.

4. Inglis piibel. Wilklifi tähtsam töö on Inglis keeli piibel. Hakkaja waimuga ja tüdinemata usinusega wõttis ta selle töö kästile. Lühikese ajaga oli terve piibel Inglis keeles walmis. Seda wõisivad nüüd ka wäheha haridusega inimesed linnas ja maal, sõjamehed ja talupojad lugeda. Kõll püüti katoliklaste poolt raamatut ära keelata, wande alla panna, kuid see ei läinud korda. Waremalt ajutas Wilklif ewangeliumi kuulutamise seltsi, selle liikmed rändajad Jumala sõna kuulutajad olivad. Need nõnda nimetatud „waesed preestrid“ kandšivad kallist sõna laiali rahwa jekka. Raamat, mis seni kloostri tolmus tarwitamata seisnud, liht rahwale koguni kätte saamata, sai tarwituseks rahwa kätte, iga mees wõis oma keeles kallist õpetust ja kosutust tema seest leida.

Püha kirja uurimise himu, mis Wilklif Inglismaal äratas, laenetas üle selle kitsama piiri laiali üle Europa ja pea kõlas sealte wastutaja, nimelt Böömimaalt.

Sada aastat enne Luteruse sündimist koristas surm Wilklifi ära.

§ 43. Hus. † 1415 a.

1. Wilklifi kirjad Praagas. Sel puhul kus Wilklifi õpetused juure kiirusega laiali kanti, oli Inglis- ja Böömimaa wahel sage läbikäimine, sest Böömi kuninga tütar Anna sai Inglis kuningale mehele. Böömi õpenõudjad istusivad Oksfordi suurkooli saalides Wilklifi õpetust kuulmas ja Inglis õpilased käiswad jälle Praaga suurkoolis oma teadmisi laiendamaks. Wilklifi kirjad jaiwad aegamööda nii tähtjaks, et Praaga suurkooli professorid

neist maifides ei wõinud mööda minna, nad pidivad oma lõplasi nendega tutvustama, oma armustused ka nende kohta andma. Kuulsam Praaga professorite seas oli Jaan Hus.

2. Noor preester. Jaan Hus, talupoja poeg, sai esimese kooliõpetuse ühe mõisniku kuluga kloostrikoolis. Pärast asus Hus emaga koos Praaga linna elama. Seal seati ta suurt kooli õpetajaks ja hiljemalt uue Betlema kiriku preestriks selle tingimisega, et oma kogudusele Böömi keeles Jumala sõna kuulutaks (1400). Palju sõbru leidis kõrgetasuline, lahkeolemisega ja kõlblitkude kombetega noor preester, kes selge arusaadava sõnaga, elawa püha waimustusega kurja laitis ja keelas, head nõudis ja edendas, ise laitmata elas. Rahwa laps tundis rahwa tarwitust. Jumala sõna armastus ja hale meel rahwa ebausku ja rumaluse pärast ajas ta kõige jõuuga, kõigi abinõudega tööle. Kõrkest ega halpust ei sallinud ta oma ega teiste külles. Ametiwendade poolt aga paistis talle kurb pilt wastu ega mõetud seal tema sõnast ega teost sugugi märku. Veel tõrkus Hus terawat sõna tarwitamast. Aga kelmistükk armuleiwaga, mis preestrid ühes kirikus tegiwad, wõttis tõkke eest. Lugu oli järgmine: Üks kirik lästi ära lõhkuda, aga preestrid seisiwad wastu. Seal leiti altari lahutamisel kolm werist armuleiba ja kohe kanti kõla wälja, neis leibades olla imewägi. Peapiiskopi käsul kuulask Hus asja üle ja tunnistask ta pettuseks. Nüüd hakkask Hus terawal sõnal suure hulga waimulikude meeste kõlwatut elu laitma. Seega sattusk ta preestrite ja munkade wiha alla.

3. Lõhe. Ülikoolis lätsiwad tülid Wikkli õpetuse pärast nii suureks ja karedaks, et üleüldist otsust nende kohta nõuti. Hus püüdis kaua ennast sest asjast eemal hoida, aga wiimati uurisk ta Wikkli kirjad läbi ja tunnistask ennast nende poole. Otsust tehti hääaltenamusega. Hus ja böömlased oliwad oma häälega Wikkli poolt, sakslased, baierlased ja poolakad kolme häälega wastu ja heitsiwad Wikkli õpetuse needmise alla. Hus muretseks nüüd tuninga poolt ülikoolile uue seaduse, mis oma maa rahwale kolm, wõõrastele ühe hääle kinnitask. Wõõrad lahkusiwad suure pahandusega Praagast ja asutasiwad oma maadel suurkoolid, kandsiwad aga oma wiha Husi wastu koju kaasa ja hoolitseiwad, nimelt sakslased, see eest et kõigis paigus ülikoolides Husi nimi hästi teotatud sai ja teda Wikkli meelelisels ketseriks peeti. Seega oli Hus nüüd ka õpetatud meeste wiha all. Puudusk veel paawsti ja keisri wiha.

4. Wand e all. See tuli ka pea. Neapoli kuningask ajask paawsti ära. Ristijõjal tahtisk paawst oma wastast karistada. Hus ei wõinud seda ülekohtu sallida. „Kusk on Ristuse waim, kui ristirahwast ristirahwa wastu sõjawaenule kihutatask ja wenna werewalamise eest patust päästa töötatask?“ Hus laitis paawsti tegu awalikult. Rahwa seas tõusisk paawsti wastu mässamine. Hus tunnistatki kihutajask, tehti ketseriks ja paawst pörutas jta

needmise alla. Hus lahkus Praaga linnast, kodupaigal wõtsiwad sõbrad ta paawsti needmisest hoolimata rõõmuga vastu.

5. Kolm paawsti korruga. Kristlik kirik oli juba amugi hoopis halwal järjel. Suur paawstide wõimus ei toonud kirikule mitte oodatud kasu, waid aina kahju wõimuse kurjaksi pruutimise läbi. Munkade farm lihapiinamise elu ei kannud ka mitte oodatud head wilja. Sulgad mungad elasiwad otse riiwatuses ja näha oli, et klooftrisund kogudusele mitte tarmilist elustust ei suutnud pakkuda. Uut elu hallikat oli waja, kiriku parandamise aeg seisis uste ees.

Biiskopid oliwad esimesed, kes paranduse nõuu käfile wõtsiwad. Oli waja kõige pealt paawstide kodutülitid lõpetada. Neid oli sel puhul kaks ametis. Mõlemad heideti ametist ja waliti uus, kolmas. Siis kutsuti suur üleüldne sinot Rostnitsi linna (1414—1418).

6. Sinotil. Husst asi wõeti seal ka õiendusele ja kutsuti Hus ette. Sõbrad kohtusiwad ja hoiatasiwad. Hus ise aimas õnnetust, aga pani lootuse Jumala peale. Dns Jumal meie poolt, kes wõib siis vastu seista. Keisri poolt anti talle weel kaitsekiri Rostnitsi linna ja tagasi käimiseks, et keegi teda ei peataks.

Paawst ja kardinalid püüdsiwad erakombel Husst meelt pöörda, ei saanud temast jagu, Hus seisis püha kirja põhjal. Tõrkuja pandi wangi. Rooma kuningas Sigismund, pärastine keiser, oli alles kaugel tulemas. Böömi mõisnikud wiisiwad talle sõna. Wihaselt kästis Sigismund wangi kohe wabastada, ehk muidu lubas ta torniukjed wägivaldall lõhkuda lasta. Ei wõetud käsku kuulda. Pärast meelitati Sigismund ära; usumaratsejale ep olla waja sõna pidada. Pool aastat peeti Hus wangis, kus ta oma terwise kaotas

Päiwiti käiswad maenlased temaga waidlemas ja katsumas ta meelt pöörda. Gestkohtjat ei antud talle. Sigismundi muretsemisel toodi ta wiimati suurele koosolekule. Esimesel päewal tõusis kohe niisugune kära, et Hus sugugi ei saanud kuuldawalt kõnelda. Teisel päewal oli wagatem kord ja Hus kostis oma eest. Aga Husst sõna, et üks kuningas, kes suure patu sees elab, Jumala ees mitte kuningas ei ole, pahandas Sigismundi nii, et see suure wihaga hüüdis: „Jõledamat ketseri pole maa peal olnud kui see,“ ja kohe tema surmamist tuleriidal nõudis.

Weel peeti Hus kuu aega wangis ja käidi kõik see aeg teda meelepöõrmisele sundimas, aga polnud seal midagi pöörda. Suur usuparandaja sinot näitas wiimati oma päris meelt seega, et tõffe usuparandaja tulesurmale mõistis.

7. Surm. Surma päewa hommikul tuli sinot suurde kirikusse koku ja peeti jumalateenistust. Jutlus käis ketseri vastu ja kiitis Sigismundi, et see hoolega oma ametit kiriku kaitsemiseks ja ketserite häwitamiseks täita. Siis pandi Husile täis preestri riie selga, anti karikas kätte ja wiidi ta altari ette. Seal wõeti karikajälle käest, preestri riie seljast, leigati juuksed ära ja pandi paberist kübar, kuradite kujud peale maalitud, talle pähä ja neeti ta hing

igawese hukatuse alla. Siis anti teotatud wang ilmliku walitsuse kätte tuleriidale wiia. Tuleriidal küsti weel wiimast korda Huzzi käest, kas ta mitte oma õpetust ei taha ära jalata. Huz wastas: „Mis ma olen kirjutanud ja õpetanud, seda olen ma hingede päästmiseks teinud, ja seda kinnitan nüüd rõõmsalt oma surmaga!“ Surrese tule ja suitsu sees laulis Huz kiituse laulu oma Jumalale, kes ta hinge päästnud. Ta tuhk korjati kokku ja wisati järwe.

Nii juri tõsine Jumala mees tõe ja õiguse pärast. Tema surm kattis kirilliku sinoti, kes teda surmale mõistis, ja Sigismundi, kes sõnamurdjaks sai, jäädama häbiga.

Järgmisel aastal tapeti Huzzi kalliskalliks söber Hieronimus niisamati tulefurmas.

§ 44. Uue aja woolud.

1. Teadus ja kunst. Uut kristlikku elu wäge oli waja, senine oli hukas, ära pruugitud, ära rikutud. Kontsiilid ja üffitud piiskopid pidasiwad nõuu, lappisiwad, paikasisiwad ja palistasiwad seda, mis wana, mis aga seni heaks arwatud; seadisiwad, kohendasiwad, toetasiwad, — kõik asjata. Et parandust, muutust waja, seda tunti laial piiril.

Seisuslikus elus ilmus aega mööda tähtis muutmine. Kõigil maadel astus kodanlik seisus linnades tähtsalt ette, ja ta ei tulnud tühjade kätega omale eluõigust teiste seisuste seas nõudma, waid kandis hariduse küünalt käes. Kreefamaalt türklaste eest põgenedes töiwad teaduse mehed hulgald kirjad ja raamatud täis wana Kreeka waimuwara Italiasse; Kreeka haridus, Kreeka mõtetarkus, Kreeka kunst, Kreeka luule saiwad seal uue ajupaiga. Plato, Aristoteles, Homerus, Fidias tõusiwad nagu uuesti hauast: „Need meil puudusiwad!“ hüüti rõõmsalt kallist warandust nähes. Ribedast mõrudast mungaelust ja kirillikust tüütawast eestkostmisest paistis mõnus pääsmine. Glurõõmud, iluarmastused, elukaunistused, luule, teadused ja kunstid, rahwuslikud püüdmised ja waimustused täitsiwad maailma otsekui õilmete lõhnaga, palju õnne ja head töotades. Uuesti ärkaw Kreeka muinasaja waim töötas 15. aastasajal imet teha, jeda inimestele anda, mis kristlik kirik mitte enam anda ei suutnud. See waim ajas kõige pealt mitmed keskaja aated ja arwamised pakku, päästis meeled mõningast rumaluse wangistusest ja sigitas tõesti uut elu liikumist. Juba waremalt oliwad agarad Italia kirjanikud, nagu Dante († 1321), Petrarca († 1374) ja Boccaccio († 1375) tee Ladina keele wangistusest läbi murdnud ja rahwakeelele eluõiguse annud. Osawad maalijad Leonardo da Vinci (püha õhtusöömaaja pilt), Michel Angelo, Rafael Italias ja Albrecht Dürer ning Hans Holbein Saksamaal töiwad oma kauni kunstiga maalimises ja ehitustes nagu uue ilma imetsejate filmade ette.

2. Trükkkunst. Paberitegemine ja trükkimiskunst tõusiwad selsamal ajal aimamata kõrgele järjele. Seni oli pergament, puufoor ja riie kirjutajate ja trükkijate tarbematerjal, osalt wäga

kallis, osalt väga abras ja puuduline. Nartsjudest (kaltfudest) valmistatud kaunis walge paber andis kirjutamisele ja trükkimisele hoopis odavamama ja parema aluse. Trükkimiseks oli puupakkudega trükkimine küll juba ammugi tuttav. Pildid, sõnad või tähed lõigati paku sisse ja trükiti. Hiljemalt, 11. aastajal, olla üks sepp ka juba puust trükitähti valmistanud. Aga Johann Gutenberg (sündis Mainitsi linna lähedal külas a. 1397) valmistas need tähed metallist ja seega oli päriselt trükkimiseks teots lahti wõetud. Kaamatute hinnad alanestwad korraka hulga, ka liht mees wõis nüüd pisikuga omale mõnda lugemise warandust muretseda, mis seni ainult rikastel ja seltsidel wõimalik oli.

Uus aeg jõudis ja sõudis nii magusasti ja mahedasti, nii paisumalt ja loitwalt kui koidupuna taewa sõrwal ülesse uut roosilist tulewikku rüppes kandes.

3. **W ir g u t u s.** Ihaldama õnnelise lootusega teretas maailm teaduse ja kunsti tarkamist, tõusmist ja elule ärkamist. **W ir g u t u s e k s** (Renaissance—renässans) kutsutakse seda kunsti ja teaduse ärkamise aega. Loodeti haridusest kiriku parandust, aga haridusel oli hoopis teine tahtmine, teine nõu. Ta ei hoolinud kirikust, ei hoolinud inimese soo tulewikust, ta armastas ja kallistas iseennast ja tegi kõik oma wastuwõtjad iseene armastajaks, oma kasunõudjaks. Tal polnud mitte kristlikku waimu, waid pagana kombe ja waim. Ta heitis wäljaspidi ilma suure wastupanemiseta kõikide kiriku kombete, nõudmistega ja eeskirjadega alla, aga südames naeris ja hirmitas ta ja oli lausa pagan. Wirgutuse ajal wõeti küll teadus ja kunst ülesse, aga kristlik kombeline elu maeti maha. Italias ta algas ja seal tunnistas ta kõigepealt oma paganlikku, ristiusu waenulisi tõlwatumat iseloomu. Kõrgemat haridust polnud kufagil leida kui Italia würstikodades 15. aastajal, aga jõledamat ja jäledamat, kombewastalisemat elu polnud ka kufagil mujal leida kui neissjamades paikades.

Wirgutuse aja paawstid näitawad kõigele maailmale, mis suguse waimu laps usuta ja ewangeliumita haridus, teadus ja kunst on, ja mis ta ühest inimesest wõib teha. Tapmine, riisumine, pettus, roppus: seda tegiwad ühed (paawst Innotsentius VIII. 1484—1492 ja Aleksander VI. 1492—1503); sõjad ja maade ahnus: seda toimetawad teised (paawst Julius II. 1503—1513); kolmandate rindus põles teaduse ja kunsti auustus ja armastus ja nende eest hoolikandmine, aga muud ka ei midagi (Leo X. 1513—1521). See oli nende tundemärk. Kirikule polnud need mehed mitte toeks ja aratajaks waid häwitajaks. Kirikust hoolistiwad nad ainult nii palju, kui see neile mahti andis omale Italias würstiriiki osutada, kus omawoliliselt teiste sarnaste würstide keskel ühte eht teist himu wõistiwad taga ajada.

Ubi ega parandust ei saanud wirgutust, ta kiirestas aga hukatust.

4. **K ir i k u p u h a s t u s e i g a t s u s.** Oma sügawamas põues, oma tõsisemates poegades, ei ihaldanud wananeu ja raugew maailm mitte teaduse ja kunsti üleswõtmist, wirgutust, waid

õige u s u üles wõtmist. — Mis pean ma tegema, et õndsaks jaan? Tuhandatel huultel mõlkus see küsimine. Mitte teaduse ja kunsti uussündimine polnud peaasi, waid kiriku tõsine uussündimine. Mitte seda kuulutust ei oodanud erksa kõrwaga inimeste sugu, et freeklaste ja roomlaste muinasaja tarkus jälle on ülesse leitud, waid armuõpetuse kuulutust, mis waestele kuulutakse, mis patused õndsaks teeb ja inimese soo uueks loob.

Reklaeg 15. aastajal õhtupoolses Europas aimas õieti, et need hallikad, kust kristlik kombeline elu mäge wõiks wõtta, kirikus oliwad, aga seal finni maetud, ära umistanud. Sool oli tuimaks jaanud, kirik oli maailmaga ennaft seganud. Seepärast kõlab kõige hõiskamise seeft, mis teaduse ja kunsti wirgutuse äratas, otsekui tuule wingumise kõrwal laentelohin kangemalt ja tugemalt: Puhastage kirik, parandage ta pea ja liikmed. Wirgutage küll ka teadus ja kunst, aga wirgutage, parandage kõigepealt usuelu!

Parandati ka, kutsuti kotsikid, asutati ja plaaniti; tühja läks kõik. Kuningad ja würstid paniwad kätt külge, wõtsiwad kiriklikud kohad oma ülewaatamise ja walitsuse alla, piirasiwad paawsti wõimust, tegiwad oma riikide kirikud Rooma küllest lahti ja seadsiwad nad oma jalale. Suur ühtlane Rooma kotaliku kirik langes mitmesse osasse. See oli küll lahutus, aga polnud mitte parandus.

§ 45. Wiimased ettevalmistajad.

1. Mõningad truuid. Aga ka sel hariduseft joomastanud ajal, jellel wirgutusel, mis kiriku ja paawsti ja kõik kristlikku elu maruwoolul ähwardas maa pealt ära pühkida, oli Issand omale mõningad truuid üle jätnud, kes oma põlwi ei nikutanud uue Baali ees. Inglis- ja Böömimaal kestis usuliikumine, mis Wiklif ja Hus äratanud, waitfelt ja warjul, peitus maailma silma eest, edasi. Niisamati oli Hollandi- ja Saksamaal waitne usuelu nagu tuha all õhkumas ja elustawad tuulehoogu ootamas, mis leegi lõginal põlema paneb. Kiriku enese rüppeft tõsteti uuesti ja ifka uuesti häält, mis usuparandust nõudis, nii Pariisis Gerjõn ja Hollandimaal Joh. Wessel († 1489), kes ka mõnda aega Pariisis professoriks oli ja kelle kohta Luterus tunnistas: „Kui ma Wesseli raamatuid waremalt oleksin lugenud, wastafed arwasiwad, Luterus on kõik Wesseli käest wõtnud, nii koftu käiwad meie mõtted.“ Italiamaal kuulutas munk Savonarola kartmata sõnal kirikule, paawstile, preestritele ja rahwale Jumala libedamat karistust, kui meeleparandamist ei tule. Ta juu suluti wõllasurmas, koha põletati pärast tuleriidal (1489).

2. Sumaniflased. Oli ka neid mehi, kes küll nobedusega wanu keeli ja muinaskirjandust uurisiwad — humanistlasteks kutsutakse neid — aga mitte kirikust uute teaduste üleswõtmisel hoolimata südamega ei lahkunud, waid kiriklikul põllul uute abinõudega töõsse läksiwad. Nõnda sai Roterdami linnast pärit

kuulsa ja kallistatud Grasmuse loimetusel Uus Testament, ja Reuchlini muretsemisel Vana Testament alguskeelel haritute rahwa liikmete kätte. Reuchlini käest õppis ka Luteruse wirt ja tark abiline Melanchton Hebreä keelt. Reuchlin ja nimelt Grasmus lootiwad oma keeletarkusega juuta kirikut parandada; aga neil puudus põlew usuwaim. Nad edendasiwad küll tõsist teadust, sünnitasiwad oma kirjadega haritud rahwa seas liikumist, leidsiwad suurt tähewpanemist; aga rohkem ka midagi. Grasmuse pilgkirjad, mis ta harimata munkade üle kirjutas, sawad tuhandete kaupa trükitud ja tegiwad munga joo küll naeruks; parandust kirikule need kirjad ei annud.

Aastal 1517 oli Rooma linnas suur laterani kontsiil koos, kus ka kiriku parandusest kõneldi ja selle kohta aru peeti. Seal finnitati, et paawstil ikka weel täis meelewalg on maa peal ja et inimesel suuremata hing. Uus haridus salgas mõlemid. Lõpul kõneles üks piiskop järgmised sõnad: „Ewangelium on kõige tarkuse, kõige tõltuse, kõige jumaliku imewäärilise hallikas; ewangelium, ma ütlen ewangelium!“ Juba elas ka see kangelane, kes Jumalast saadetud on, unustatud tõsist täit ewangeliumi kuulutama.

Uus aeg.

I. Usupuhastamine.

§ 46. Luterus funni 1517.

1. **Wanemate juures.** Martin Luterus, talupoja soost Mõõra külast Tüuringimaalt, sündis 10. novembril a. 1483 Eislebeni linnas, kus ta wanemad tööd oliwad otsimas. Isa Hans, töötas otsekohene inimene, luges heal meelel raamatuid ja korjas omale tundmist. Naine Margarete oli lombeline jumalakartlik naisterahvas, auustatud oma suguste seas. „Mina olen talupoja poeg,“ kõneles Luterus pärast jagedasti, „mu isa, isaisa ja selle isa oliwad auusad talupojad.“ Eislebenist asusiwad wanemad kuue kuu pärast Mansfeldi linna. Ka Mansfeldis polnud neil eiotja õiget hakkamist, kitsikus oli suur. Siljemalt leidis isa Hans Mansfeldi wasekaewanduses paremat tööd, sai usinuse ja hoole läbi jõukamaks ja waliti wiimati linna nõuukogu liikmeks.

Isa armsam soow oli pojast — Martin oli ta esimene poeg — õpetatud meest kaswatada. Kodune kaswatus oli wali ja waga. Poisikene õpetati paluma, tehti aga ka witsaga hästi tuttawaks. Mansfeldi koolis õppis wäikene Martin lugemist, kirjutamist, katekismust ja Ladina keelt, nagu see sel ajal moodis oli. Koolis peeti niisamati karmi witsawalitsust nagu kodus.

2. **Koolis.** Mansfeldi koolist wiis isa oma poja neljateistkümnne aastaselt Magdeburi linna floostrikooli. Wahetus oli hafatuses küll armas, aga ilma sõbrata, rahata ja tarwilise peatoidufeta läks kooli elu õige kibedaks. Wahetundidel käis Martin teiste waestelaste seltsis uste taga kerjamas. Nasta pärast läks ta Eisenachi linna. Seal oli ka hea kool, peale selle elasiwad seal ema sugulased. Aga neist ei olnud abi ühtegi, Martin pidi nagu ennegi oma leiwapalufest uste taga laulmisega kerjama. See peatoiduse saamise ford ja kombe rõhus, alandas ja häbistas wäga. Juba oli Martinil nõu Mansfeldi linna tagasi minna ja õppimist katki jätta. Seal halastasiwad Rotta pererahwas ta peale ja wõtsiwad ta oma juure elama. Siin algas hoopis uus elu. Berefond armastas laulu ja muusikat, elas lahkesti ja mureta ja pidas Martini õige poja asemel oma juures. Häda kadus, hädaga kartlik kombe; noore mehe elu sai hoopis parema näo. Koolitööd

edenesivad nüüd palju jõudsamasti, koolmeistrid ja koolipoisid hakkasivad Martini armastama. Teiste õppijate seas sai ta oma tundmistest poolest pea esimeseks. Õppimise edenemisega kaswis himu kõrgema hariduse järele, soom suurkooli minna. Jsa käsi käis nüüd ka kaunis hästi ja nõnda oli ülikooli tee ta sandatud.

3. Ülikoolis. Aastal 1501 asus Luterus Erfurti ülikooli, seda peeti sel puhul paremaks ülikooliks Saksamaal. Luterus oli juba 18 aastat wana ja wõttis teaduse uurimise elawa jõuga käpile. Aristoteelse mõttetarkuse, lestaja tähtsamate õpetatud meeste kirjade ja Ladina kirjanduse kallal tegi ta usinasti tööd, harjutas ennast waidlemises nagu pruuf ja sai õige osawaks ning agaraks waidlejaks. Aga päris südamelikku rõõmu polnud tal niisugusest teadmiseft mitte. Aristoteles läks ta meelest koguni läilaks.

Aastal 1503 anti Luterusele esimene akademialine auunimi baccalaureus ja kaks aastat hiljemalt 1505 sai ta mõttetarkuse doktoriks.

Jsa tahtmist mööda hakkas ta nüüd seadust uurima, et seadusetundjaks saada. Kuid Jumalal oli teine nõu.

Erfurti ülikooli raamatukogus leidis Luterus Ladina keeli piibli raamatu. Imeks pannes nägi ta, et piiblis hull niisugusid lugusid on, mis ta seni polnud kuulnud ega aimanudki. Ta käis nüüd sagedasti seda raamatut lugemas. Aga usupõhja ta weel ei leidnud. „Maarja awita!“ jäi weel mõneks ajaks ta palmeks.

§ 47. Luterus kloostris.

1. Kloostri sse minek. Üks raske haigus pani Luteruse surma peale mõtlema ning sõbra äkiline surm ajas ta weel rohkem oma hingeõnnistuse eest muresse. „Mis saab mu hingest, kui ka nii ootamata peaksin surema?“ Enne kui ta sellepoolest selgust sai, andis üks juhtumine ta elule hoopis ijesuguse läänu. Erfurti lähedal sattus ta ühel päewal kange pitse alla. Müristamine ja walgud oliwad nii ägedad, et noormees iga silmapilk surmalööki ootas. Luterus langes põlwili ja töötas mungaks hakata, kui Jssand ta elu weel päästaks. Torm waitis aega mööda ja Luterus jõudis wigata Erfurti linna. Aga töötus oli antud. Luterus lahkus sõbrade seltsift, keda ta weel üheks õhtuks oma juure wõõrjile kutsus. Rehköö tunnil koputas ta Augustinuse kloostri wärawa pihta. Talle tehti üks lahti ja Luterus oli kloostriks. Kloostrist saatis ta oma ametikuue ja magistrisõrmuse suurkoolile tagasi, päris mungaelu algas.

2. Kloostri elu. Kloostriwennad rõõmustasivad rohkesti, et auustatud mõttetarkuse doktor nende jekka asus, aga armu nad ta peale ei heitnud. Noore munga kohused pidi ta tingimata täitma, toad pühkima, wärawad lahti tegema ja kinni panema ja

muud teenija tallitused tallitama; peale selle wana munga kaasasferjatotiga uulitsjal käima armuandeid ferjamas. See oli Luterusele uus kõwa kool. Kerjamise kohusest peastis teda ülikooli walitus, kellele see häbits oli, et tema õpetatud liige mööda uulitsaid käis raasufest ferjamas. Waba aega hakkas Luterus nüüd kirjade uurimiseks tarwitama. Augustinuse kirjad saiwad talle siin armjamaks lugemiseks. Kloostri raamatukogus oli ka piibel, seda käis Luterus sagedasti lugemas. Seni polnud Luterusel mahti olnud Hebraea ja Kreeka keelega tutwustamiseks; siin kloostrimüürides leidis ta kõigepealt munga, kes neid keeli kaunisti mõistis; siis ka aega neid keeli õppida. Pärastiseks piibli tõlgiks Saksa keelde jai siin alus pandud.

3. Uurimised ja piinamised. Püha kirja Ingemine ja uurimine läks oma soodu edasi. Kuid endine doktor, praegune munk polnud kirja mõistmiseks weel mitte küps. Ta ei lugenud piiblit weel mitte oma hingeõnnistuseks, waid teadmise laiendamiseks. Aga küsimine: „Mis pean ma tegema, et õndsaks saan?“ ei annud asu.

Kõik kloostri nõudmised ja seadused täitis Luterus hoolega, wõitles wäsimata kirjade himude wastu, mis südames leidis, oli terwed ööd külmal, kõwal põrandal põlwili, walmas, palus, paastus, karistas ihu — rahu ei tulnud. Wali karistus rikkus ta terwise, pani ta palawikku, nii et wiirastusi ja waimusid hakkas nägema. Ühtki waewa ta ei kartnud, ühtki ohwrit ei feelanud, kui ta aga tarwilise pühaduse oleks kätte saanud, mis hinge ajalise päästmise julgeks ja igawese auu ja õnnistuse kindlaks mõis teha. Ta lootis oma tegudest hingele terwist, südame rahu, ja ei annud enesele seepärast mitte armu. Aega mööda märkas Luterus, et kõik waew asjata, suur kurwastus ja ahastus tuli ta peale. Kord pani ta enese mitmeks päewaks oma kambri hoopis luku taha. Üks munk, kes Luteruse südamelooaga tuttaw oli, murdis ukse lahti ja leidis Luteruse minestuses põrandalt. Pikkamisi toibus ta muusika helil.

4. Johan Staupits. Ubi polnud enam kauge. Johan Staupits, Augustinuse kloostrite ülewaataja Saksamaal, wägewa sõnaga ja auusa meelega mees jai talle päästjaks inglisk. Staupits tundis oma käest Luteruse hingelugu. Ta oli ise niisamasuguses ahastuses olnud. Armsal waigistawal kõnel finnitask ta noort munka. Ta juhatast, et oma töötused, ja oma head teod kedagi ei suuda päästa. Kõik meie töö on tühine. Ainult Jumala arm ja halastus wõib meid patust lahti teha ja pühadust jagada. Pühast kirjast näitask ta, et Jumala arm Jeesuse Kristuse sees ilmisk on saanud ja et Jumal neid hingesid õigeks mõistask, kes tõega Jeesuse Kristuse ja tema ära walatud mere sisse usuwad. Enne äraminekut kinkisk ta Luterusele piibli ja ütles: „Kirjauurimine jäägu alati su ülemaks päewatööks.“

5. Wana munk. Kaske haigus pani ta uuesti surma peale mõtlema. Endised ahastused ja hirmud ärkasiwad jälle. Ühel päeval tuli wana hallpea munk teda waatama. Südameelikud osawõtjad sõnad mõtisiwad haige südame lahti, ta kurtis hallpeale oma wiga. Wana munk tuletas hädaldajale usutunnistusest neid sõnu meele: Mina usun pattude andeksandmist. Need lihtsad sõnad juhataisiwad Luteruse meele ká su õigusest u su õiguse poole. Lapse east tundis ta neid sõnu, aga nüüd hakkasiwad nad maitsuma, ärataisiwad lootust, erutasiwad sügawamale mõtlemisele. Hallpea munk tuletas weel püha Bernhardi sõnu talle meele: „Püha Waim tunnistab su südames: Sinu patud on sulle andeks antud. Jumala töotust mõõda pole need siis mitte Taaweti wõi Peetruse patud, waid just sinu enese patud, mis sulle andeks antakse.“ Sest silmapilgust tundis Luterus oma südames uut, seni tundmata eluliikumist. Staupits ja wana munk külwasiwad tõeseemne, see sünnitas idanemisel soojust.

6. Preester. Aastal 1507 salwiti Luterus preestriks, seega anti talle õigus „elawate ja surnute eest Jumalale ohwrid“ wiia ja leiba ja wiina tõstseks Issanda ihuks ja wereks muuta. Sest nii on katoliku õpetus, et preestri palwe tõttu leib ja wiin Jeesuse ihuks ja wereks muudetud saab. Luterus ehmatas wäga, kui ta hiljemalt sellest õpetusest rohkem aru sai.

§ 48. Luterus Wittenberis ja Roomas.

1. Professor. Staupits, Luteruse truu sõber ja kaitsja, wiis Luteruse floostrimüüridest tähsama paiga peale. Tema soowituse peale seati Luterus Wittenberi ülikooli mõttetarkuse professoriks (a. 1508). Enne põlatud Aristoteles toodi nüüd uuesti wälja. Sest noor 25 aastane preester pidi oma kuulajatele selle mõttetarkust ette lugema. Robedusega mõttis Luterus ametitöö käpile. Rõrwal õppis ta edasi Hebraea ja Kreeka keelt. Mõne kuu pärast tehti ta usuteaduse bakalaureuseks. Selle tõttu sai ta luba usuõpetuse ja piibliseletuse ettelugemisi pidada. Nüüd oli õige tee jala all. Rõige pealt luges ja seletas Luterus kuuljatele Taaweti laulud, siis Pauluse raamatu Rooma rahwale. Õtimeise peatüki 17. salmi sõnad: „Kes usust õige on, peab elama,“ andisiwad noorele kirjaseletajale õige selguse Jumala armunduust patuse inimese päästmise kohta. Ta sai nüüd selge aru kirja tuumast, et igawest elu mitte paawsti taewawõti ega mungapiits ei anna, waid usk: kes usust õige on, peab elama. Noa ja Abraham, Taawet ja Peetrus ei leidnud mitte oma tegude ja piinamiste läbi südame rahu, päästmist ja õnnistust, waid Jumala armust, mis Kristuse jees, u su läbi. Nii pea kui see tõde Luteruse südames aset oli wõtnud ja kindlaks saanud, oli tal usuparandaja oow käes, misla paawsti ebatõde wõis wälja langutada.

2. R o o m a l i n n a s. Luterus oli küll paavstist kuulnud, aga polnud ise teda näinud. Alandliku munga filma ees oli paavst ilka veel kõige ülem ja püham inimene maa peal, Rooma linn kõige pühaduse pesa. Talle anti seda pühamat meest ja paika näha. Nähtal 1510 läks Luterus palja jalu tühja kalitsaga üle Alpi mägestiku. Toidust ja jooki sai ta teekärsetest taluperedest, õõmaja kloostrites, kellest puudu polnud. Aga waata imet, Italia pinna kloostritel koguni teine kaju kui maalil Sakamaal: Kõik kuldas, toreduses ja hiilguses ja reedesel paastu päeval lauad roogadega niisamati täis laetud nagu muidu! „Kas paavst ja usk seda lubab?“ küsis Luterus vihaga. Selle tõrelemise eest tahtnud wõõrad mungad ta maha lüüa, kõnelewad mõningad.

Põksuwa südamega astus Luterus Rooma wärawast sisse, sinna püha linna, kus nii mitmed oma werega Issandat auustanud, kus apostlite hauad ja pühade sambad! „Ma teretan sind püha õnnis Rooma linn!“ hüüdis Luterus põlwili langedes. Aga ta wagad tundmused jaiwad naeruks peetud hukka läinud Rooma linnas. Toreduft ja hiilguft nägi ta uulitsail ja kirikutes palju. Kuid wagadust, lihtsat apostlite jarnalist püha elu, nagu ta ootnud, ei näinud ega leidnud ta sugugi. Kõige rohkem wast meele wastu oliwad talle jumalateenistused, kus preestrid teine teise wõidu tõttawad. Kord luges ta ka teiste preestrite seltsis jumalateenistusi, neil oli aga seitse korda terwe teenistus ära loetud, enne kui Luterus esimesega walmis sai, ja nad hüüdsiwad nüüd: „Tõttia, tõttia!“ see haawas wäga Luteruse südant. Kõlge kaswatatud ebausf oli siiski veel nii juur, et Luterus ühel päewal teiste kõrwal ka põlwili Pilatuse treppi mööda hakkas ülesse ronima, paavstist tõotatud päästu seega omale ära teenima. Kuid ronimisel kihwatas tõi häälel kirjajõna ta meele: Kes usuf õige, peab elama! Häbi ja ehmatusega tõusis ta ruttu ülesse ja põgenes seft paigast. Roomast lahtudes hüüdis ta: „Ela peale, Room, kes wagasti tahab elada, see põgenegu sinust. Kõik on Roomas lubatud, kuid mitte see, et keegi auus mees oleks!“ Weel polnud Luterusel aga wähematti mõtet Rooma kirikust lahkuda. Aga wäga rahutult ja pelglikult pööras ta Sakamaale tagasi.

3. Õ p p i m a s ja õ p e t a m a s. Warsti anti talle kodu usuteade doaktori auunimi (1512) ja seati ühtlast linna kiriku peale jutlusi pidama. Luterus täitis nüüd professori ja jutlusepidaja kohusid kõige agaruse ja jõuga. Järgmised aastad (1512—1517) kulusiwad selle rahulise töö reale ära. Ilka sügawamalt tundis Luterus ära, et inimene ainult usuf läbi õigeks saab mõistetud, ja et puhas Jumala jõna ainuke abinõu on, mis usku elustab ja kirikut suudab parandada. Luteruse ülem püüdmine oli seda õpetada ja kuulutada, mis tõde ja mis Jumala meele päraft. Nii jammus ta ilma tahtmata usuparandaja teed.

§ 49. Luteruse jõda päästu vastu.

1. Mis on pääst? Kesjaja patust päästmise kord ajas Luteruse awalikult paawsti vastu hakkama. Katoliku kirikus õpetati, et jumapatt igawese nuhtluse alla saadab, aga kergemad patud, mis mitte Püha Waimu vastu ei ole, saawad maa peal nuheldud ja tassa tehtud. Kui nuhtlus siin maa peal mitte täieline pole, siis kestab ta puhastustules seni edasi, kui patt tassa on. Paawst, piiskop ja preester wõiwad oma tundmist mööda ajalist patufaristust siin ilmas ja ka weel puhastustules teises ilmas mõne heateo wasta kergitada wõi ka hoopis maha jätta. Seda nuhtluse kergitust wõi mahajätmist ehk päästu wõis ka raha eest paawsti käest osta. Ja paawst polnud päästu jagamises mitte kitsi. Kõik inimesed, kes omal ajal ristisõjas, pühal maal wõi mujal käiswad, saiwad päästu, ja kes raha nende sõdade peale, wõi mõne muu kirikliku tulu peale ohwerdas, jai teda niisamati. Hiljemalt, kui ristisõjad lõppeiswad, hakati Rooma linnas jagedamalt juubeli aastaid pidama ja igauks, kes Rooma juubelil käis, see kuulutati kõigest patunuhtlusest maa peal ja puhastustules lahti, finnituseks jai ta tunnistuse paawsti pitseriga.

2. Päästukirjade müümine. Paawst Leo X. tarwitas toredate ehituste peale palju raha, nimelt suure Peetri kiriku ehituseks Rooma linnas. Ta töötas seepärast üleüldiselt päästu kõikidele inimestele, alandas tunnistirjade hinna ja saatis neid igale poole müüa. Mungad pandi ülemateks jahkerdajateks. Leo kauplemine sigis hästi. Kauplejad käiswad linnast linna ja külast külast juure juuga kaupa kiites. Õstjad tungiswad karja kaupa igawese õnne toojate ümber kokku ja raha jooksis rohkesti munkade kotti. Kui kauplejad kusagile linna ligikonda jõudiswad, siis saadeti sõnum linnawanematele: „Jumala ja püha isa arm on wärawas!“ Seft oli küllalt. Linn läks kobe kihama. Preestrid, mungad, nunnad, linnawanemad, kodanikud, kaupmehed, käsitöölised, mehed ja naised, noored ja wanad ruttasiwad küünaldega ja lippudega päästu kauplejatele vastu. Uulitjatel kisendasiwad mungad ja nunnad: „Õstke, õstke!“ Kirikud tehti kaubahooneks, punane päästuriist seati altarile, munk astus kantslikusse, pidas päästujutlust, seletas helliwal sõnal päästukirjade tulu ja manitses inimesi agarale ostmisele, iseenele ja teistele, elawate ja jurnute heaks. Pärast jutlust algas siis müümine. Kohutatud inimesed kulutasiwad wõi kas wiimase peninga, et aga päästukirja kätte saaks. Pöörasem pööraste seas oli päästukaupleja munk Johannes Tetjel.

3. 95 w a i e l s ö n a. Luterus waatas ka ja kannatas. Saksi kuurwürst ei lastnud päästukauplejaid oma piiri sisse, seepärast polnud ka Luterusel esiotja tungimat jundi nendega sõdima hakata. Aga Tetjel asus Saksi rajale ja meelitas nüüd ka Wittenberi elanikka oma kaubale. Luterus hoiatas ja manitses, inimesed õstiswad siiski. Mitmed jäiwad jelle tõttu pihstilt hoopis ära, teised tuliwad, aga kui preester meelearandamist ja patufahetsemiist

nõudis, naerjivad nad ja näitasivad oma päästufirjad ette. Luterus seletas: „Kui teie oma pattu ei kahetse, siis ei saa teie neid ta andeks ja lähete kõige oma päästufirjaga huffa.“ Ta astus ta jutlustes päästupahandusele vastu, kirjutas piiskoppidele ja nõudis nende käest abi. Aga kui abi tulemata jäi, pani ta oma mõtted päästukauplemise kohta üheksakümnesviies waielsõnas paberisse ja naelutas nad 19. (31.) Oktobril a. 1517 Wittenberi lossikiriku ukse külge. See mehine tegu on usupuhastamise noor nähtaw idu. „Paawsti pääst ei päästa kedagi patust,“ ütleb Luterus oma waielsõnades; „Sumal üksi annab patu andeks ja nimelt neile, kes tõesti oma pattu kahetsewad. Kirik võib küll neist karistustest wabastada, mis ta ise peale pannud, aga kiriku woli ei ulata üle surmatuuni. Kes on see mees, kes julgeb ütelda, et nii ja nii mitme tufati eest ühe patuse hing võib päästetud saada! Kes võib Sumala armu raha eest müüa!“

4. Mõju. Tõesõna seisis awalikult hulkade ees. Wittenberi ülikool ja rahwas lohus ja kihas. Waielsõnad läksivad suust suhu; rändajad ja reisirjad kandsiwad Wittenberi munga julged sõnad igale poole. Neljateisikümne päewaga oliwad nad üle Saksamaa tuttawad ja umbes kuu aja sees tundis neid terve kristlik maailm. Room karjus tuld ja tõrwa ketserile. Kloostrielanikud oliwad wihast nagu pöörased. Aga hulgad terased waimud pääsesiwad nagu luupainaja rõhutusest. Luteruse nimi oli ühe lõögiga kuulus ja kõitide suus. Kui Sumal teda poleks hoidnud, siis oleks ta väga ülemeelseks wõinud minna!

§ 50. Luterus ja paawst.

1. Esmene ülekuulamine. Paawst pidas seda lugu hakatuses munkade näaklemiseks ja ei hoolinud temast, aga hiljemalt andis ta Luterusele käsu Rooma linna tulla, oma eest koostma. Ülikool ja kuurwürst ei lasknud Luterust minna. Paawst määras siis Augsburgi linna ülekuulamise paigaks ja andis asja kardinali Rajetanuse hooldeks. Rajetanus wõttis Luteruse õige isalikult vastu. Ta lootis oma Italia kaaslastega, et Saksa mungakene warsti põlwili langeb ja andeks palub. Aga Luterus palus eeskutusi nimetada, et oma eest mõiks kosta ja püha kirja najal waieldawaid tükkiid seletada. „Mis,“ hüüdis Rajetanus wihaselt, „kas sina arwad, et paawst õige Saksa talupoja arwamistest hoolib, wõi et ma sinuga siin olen tulnud waidlema? Heida alla, ehk oota oma karistust. Wõi loodad sa ehk, et mõni würst sind sõjariistadega hakkab kaitsema? Paawsti wäikene sõrm on tugewam kui terve Saksamaa!“ Luterus toetas elawa Sumala armu ja kaitsemise peale ja nõnda lõppes see ülekuulamine. Rajetanus läks Rooma tagasi paawstile oma häbi kurtma, et talupoja poeg julgenud talle vastu hakata. Luterus kirjutas weel paawstile seletusekirja ja asus jälle Wittenberki.

2. Teine ülekuulamine. Uuesti katkus paawst aastal 1519 tüli oma jaadiku Karl von Miltitsi läbi lõpetada. See tõi Saksi kuurwürstile talli kuldrosikeste paawsti käest kingituseks ja kuldseks noomimiseks wastuhakkaja munga pärast. Miltits wõttis targemalt kui Rajetanus asja käfile. Talle tõendati, et kiriklik tüli otse Tetseli wale ja Jumala teotamise läbi tõusnud, Seepärast sai kõige pealt Tetsel, kes oma päästufära küll ju ammugi oli maha jätnud, kõwa manitsuse. Altenburi linnas kõneles Miltits Luterusega. Mitte tõreledes ja uhkel wiisil ei püüdnud ta tüli lõpetada, waid wõttis sõbralikult Luteruse wastu ja meelitas ta niikaugale, et Luterus töötas wait olla. Kui wastalised ka waikisiwad, küll siis tüli iseenesest raugeks. Miltits oli selle lubamisega väga rahul. Suure rõõmuga suuteles ta ketserlikku munku, soomis weel, et see paawstile leplikku kirja kirjutaks ja tunnistaks sõna ning teoga, et ta munga olemisega väga rahul. Suur tüli tõe ja wale, paawsti ning usupuhastamise wahel, näis täiesti waigistatud ja lõpetatud olema. Rahutunnistus kirjutati mõlemilt poolt alla, kõik näis korras.

3. Et töstatab tüli. Ewangeliumi wägi kangutas aga ruttu kawalasti walmistatud kaane jälle pealt. Tüli algas uuesti ja hoopis ootamata küllest. Doktor ja professor Et otis waidluse auu ja kutsus Luteruse sõbra Wittenberi professori Karlstati awalikule waidlemisele. Waidlus algas Leipzigi linnas (a. 1520) ja kestis mitu nädalat. Luterus ei seganud ennast alguses asjasse; aga doktor Et kiskus Luteruse waielõnad oma waidlemiste sekka ja awateles seega Luteruse enese eest kostma. Karlstat jäi sest ajast kõrwale. Et sõdis pawstuse, Luterus usupuhastamise eest. Tõde sai siin hulga kuuljate ees awalikuks. Luteruse sage püha kirja tarwitamine äratas iseäranis üliõplaste südames kirjauurimise himu ja see ei jäänud asjata. Niihästi Leipzigis kui Wittenberis algas sest ajast uus nobe töö piibli kallal.

4. Luterus kirikuwandemaal. Et jäi oodatud auust ilma; kuumas wihhas ruttas ta Rooma, paawstilt wastasele wandelõit tooma. Paawst wiimistas. Aga Et ja sõbrad, nimelt dominiklased, käiswad väga ägedasti peale; 15. juunil 1520 pani paawst Luteruse kirikuwande alla. Luteruse kirjad lästi ära põletada, ta ise anti jaadana hooleks. Aga aeg oli mööda, kus paawsti manne weel Luterust wõis lohutada. Wiimse wiiekümne aasta sees oli ilmas ülepea paljudi muutunud. Trükikunst tegi wabama haridusele tee lahti, Amerikamaa ülesleidmine, meretee ümber Afrikamaa, Kreeka õpetlased, kes türklase eest põgenedes Dhtumaale asusiwad, see kõik äratas liikumist, elu, tegewust waimuwallas, lalendas inimeste filmaringi ja päästis waimud kesh-aegselt paawstuse kõiest. Südames hoidis hea jagu rahwast juba Luteruse hooles, nimelt üliõplased, kunstnikud ja ärimehed.

5. Luterus wiskab wandekirja tuld. Luterus oli omalt poolt kõik teinud, mis wõimalik, et rahu pidada. Mandlekul kombel oli ta paawstile, kardinalidele, piiskoppidele, würstidele

ja õpetatud meestele kirjad kirjutanud, oma eest kostnud, töotanud rahu pidada. Kõik asjata. Teg oli läes ennast Rooma küllest hoopis lahti lüüa. Kümneimal jõulufuu päeval 1520 mõttis ta paavsti wandefirja, katoliku kirikuseaduse raamatu ja veel mõned muud wastaste kirjad, läks Wittenberi linna wärawate ette wälja ja põletas nad tules hulga rahwa ees ära. Ülikooli doktorid ja üliõplased hõiskasiwad. Luterus oli nüüd waba; sïde, mis teda tänini Roomaga koos hoidnud, täiesti katki lõigatud. Ta hakkas awalikult Rooma leppimata wastaseks.

§ 51. Luterus ja keiser.

1. Keiser Karl V. Paawstist sai Luterus lahti, aga wägewam wastane astus ajemele. Paawst andis julge munga karistuse keisri hoolde. Keiser Karl V., noor 19. aastane hakkaja waimuga würst, truu katoliklane, sõjakunsti ja teaduse armastaja mees, oli hiljuti alles Rooma keisrikrooni oma pähä saanud. Tema walitsuse all seisiwad Hispania, Burgundia, Madalmaad, Itaalia, Ida-India ja uued Amerika maad. Inimeste mälestuses polnud enam nii wägewat walitsejat olnud. Noorel keisril oliwad rikkad waimuanded ja peenikene tark mõistus; ta mõistis kawal ja, kus tarwis, wäga lahke olla. Dawamat ja kõlblikumat meest ei wõinud watikan oma asjaajajaks soowidagi. Ujupuhastus läks raske proowi peale. Nüüd pidi ilmiks saama, kas see asi Jumalast wõi inimestest on. Terwe Euroopa filmade ees weeresiwad waenuwantrid wastakuti kokku; ühe peal noor teohimuline keiser, poole maailma walitseja, terawa mõõgaga; teise peal Mõõdra küla talumehe poeg, Wittenberi munk, sõjariistaks piibel peos. Paawst ja tema meelelised hõiskasiwad. Nad ei jõudnud seda tundi ära oodata, kus keiser wihatud munga maa pealt ära kaotas. Teisel pool wärisesiwad hullkade jõudamed; Hussi ja Hieronimuse lugu oli Saksamaa inimestel alles wärskest meeles.

Keisril polnud wõimalik nii kohe Luterust käpile wõtta. Teisi tallituji oli rohkesti ootamas. Seda rahuaega tarwitas Luterus oma sõbradega uue õpetuse laiati laotamisets. Juba oli tal sõbru Helwetsias, Prantsuse- ja Inglismaal. Puhas ewangelium kuulutati hulgal kantslitel. Uue päewa koit kumas, pimedus lahkus.

2. Kutse Wormsi riigipäewale. Niipea kui keiser Karl V. mahti sai, kutsus ta Saksa riigipäewa Wormsi linna kokku. Karli Suure mälestuse päewal 28. januaril 1521 awas ta riigipäewa koosoleku. Säärast toredat fogu polnud enne Saksa maal nähtud. Kuurwürstid, hertsogid, peapiiskopid, maatrikshid, markkrahwid, krahwid, piiskopid, parunid ja herrad, kuningate ja linnade saadikud ootsiwad põnewusel raskete küsimuste, kõigepealt Luteruse asja seletust. Europa rahu ja Jumala sõna tõde seisiwad kaalu peal.

Paawsti saadiku kõne Luteruse asjus oli niijugune müristamine, et Luterus hakatuselt kohe kadunud näis olema. Paawsti

wandefiri ja Luteruse kirjade lasu olivad saadiku ees ja ta fin-
nitas, et riigipäew teist otsust ei tohi ega mõi teha, kui paawst
juba teinud. Luteruse kirjades olla nii hirmsad ketseriõpetused sees,
et nende pärast sadatuhat ketserit mõida ära põletada. Wägewad
sõnad mõjusiwad; igalt poolt kuuldi nurisemist Luteruse ja tema
meeleliste wastu. Rõige rohkem laitis jaadik seda nõuu, Luterust
riigipäewale kutsuda, see olla ketseri auustamine.

Noor keiser oli eñotsja kitsikuses. Luteruse elust ei hoolinud
ta küll wähemat ja seepärast polnud tal suurt asja paawsti saa-
diku nõudmisele Luteruse ära hukkamiseks wastu seista. Aga Saksi
kuurwürsti, Luteruse kaitajat, ei tahtnud keiser mitte pahandada.
Just Saksi kuurwürsti soomimisel oli Karl keisrikrooni oma pähä
saanud. Ei jäänud muud nõuu, kui Luterust ometigi riigipäewale
kutsuda ja tüliasja üle kuulata. Kuurwürsti tahtmist mööda an-
dis keiser Luterusele ka kaitsekirja Wormsi tulemiseks ja wabaks
tagasminemiseks. Luterus ei pelganud tulemast, ta ootas aga
kutsumist.

3. Riigipäewal. Niipea kui kaitsefiri Wittenberisje jõu-
dis, läks Luterus teele. Sel ratsas keiserlik käskjalg kaitsekirjaga,
Luterus sõitis wäiksel wantril tema järele. Sõbrade meeled aimasi-
wad halba. Wastased kiristasiwad hambaid. Sõber saatis Luterusele
weel Wormsi linna wärawasje hoiatuse sõna wastu, et ta mitte
linna ei tuleks. Aga Luterus wastas Jumala äbi peale lootes:
„Kui ka Wormsi linnas nii palju kuradid peaks olema kui liwa
katusel, ma tuleksin ometi.“ Kõutlid ja aadelimehed tuliwad juure
hulga rahwaga Luterusele wastu ja inimesi olivad paawstlaste
wihastuseks kõik uulitsjad, aknad ja katused täis. Kõik tahtsiwad
kuulust munka näha, kes paawstile julges wastu hakata.

Järgmisel päewal wiidi Luterus riigipäewale ja küsiti, kas
ta neid kirjasiid, mis talle ette näidati, omaks tunnistab ja kas
ta walmis on, nende siisu ja õpetust tühjaks tunnistama, mõi tahab
ta nende õpetuse juure kindlaks jääda. Luterus tunnistas kirjad
omaks. Teise küsimise wastamiseks palus ta omale ühe päewa
mõtlemise aega. Dõ otsja mõitles Luterus palawas palwes oma
südanant hoolega Issanda ees läbi katsudes ja omale selgust ja fin-
nitust suure asja kohta nõudes. Palwe wili ilmus teisel päewal.

Jälle näeme teda keisri ees riigipäewal. Pikemas kõnes
andis Luterus nüüd aru oma raamatute kohta. Ta seletas, kuda
ta mõne raamatu sees Jumala püha sõna püüdnud inimestele
ära seletada; teiste raamatute siisu aga käia paawsti ja nende
wastu, kes oma waleõpetustega ja kurja häbieluga ristirahwale
kahjulikku eesmärki annud, ristiusku teotanud ja rikkunud. Seda
seletust ei tahtnud riigipäew kauemalt kuulda, ta pidada ette-
pandud küsimise peale kas jah mõi ei wastama. Nüüd ütles
Luterus kartmata: „Et mu käest liht lühikest wastust nõutakse,
siis tahan ta anda jarwita ja hammasteta: Kui mind mitte
püha kirja tunnistusega ehk muude selgete põhjuste waral jüüo-

„Laseks ei tehta, siis ei wõi ma ka midagi taga wõtta. Siin ma olen, teistti ma ei wõi, Jumal aidaku mind! Amen.“

Luteruse julge kõne ja kartmata wastus ei jäänud mitte mõjuta. Mitmed, kes seni uisa ta wastu olnud, lõiwad mõtlema ja keiser ütles: „Munk kõneleb kartmata ja julgesti.“

Lühikese arupidamise järele kuulutas kantsler: „Homme saab keisri otsus kuulutatud.“ Hommik jõudis. Noor keiser lasi riigipäewal oma otsuse ette lugeda: „Ma tahan munga koju saata ja ta ära feelata rahwast ärritamast. Ehk muidu tahan ma tema ja ta meelelisjed wande abil ja muul teel püüda ära hukata.“

4. Riigi wande all. Iseenesest oli see otsus wali küllalt, aga paawstlased polnud temaga ammugi mitte rahul. Nende süda ihtas werd. Nad tahtsiwad Luteruse jalamaid ära hukata ja ta tuha niisamati wette puistata nagu see Husi tuhaga Kostnitsis oli tehtud. Aga Luterusel oli kaitsekiri ja keiser Karl ei annud oma sõna miski hinna eest murda. Luterus pääsis eluga Wormsist. Kuurwirst lasi ta tee peal, waenlaste salawiha kartes, oma rüütlikest, kellel teerööwlite riided seljas oliwad, tinni wõtta ja Wartburi losji warjule wiia. Hiljemalt andis keiser küll weel käsu kirja wälja, kus Luterus riigiwande alla heideti, aga Luterus oli juba peidus.

Edaspidi oli keisril nii palju wälisiid tülijid oma juures riigis diendada, et iseäraliku rõyuga enam Luteruse peale ei suutnud käia ja kus weel keiser ja paawst Luterusele ning tema meelelistele kitsitut püüdisiwad teha, seal ei kutsutud enam Luterust kohtu ette, waid würstid hakkasiwad sest ajast uue õpetuse eestkostjaks ja kaitsejaks.

Paawsti firifu kõrwa kaswis uus puhastatud firit; selle seest- ja wäljastpidine ehitus ja fordaseadmine tarwitas edaspidi kõike Luteruse aega ja jõudu. kuid esjotsja sundis kuurwirst teda Wartburi losjis rüütlielu elama.

§ 52. Usupuhastamine Saksamaal.

1. Luterus Wartburis, Melanhton Wittenberis. Rasuta polnud see mitte usupuhastuse edenemisele, et Luterus ühe aja Wartburi losji waiuses eemalt jeda liikumist pealt wõis waadata, mis ta ise käima pannud. Korraldada oli palju. Kirjadega ja õlipuulehtedega toetas Luterus sõpru ning hirmutas wastaseid, kes esmalt arwasiwad, et Luterus kadunud wõi surnud. Wartburis alustas ta ka oma tähtsama töö, saksa keelse piibli ümberpaneku. Suwel 1521 tegi Luterus Uue Testamendi walmis.

Wittenberi linnas hoolitjes truu Melanhton selle eest, et usuteade üliõplased tublit juhatusst saiwad. Õpetamine oli selle mehe ülem rõõm ja polnud teist sarnast osawat profesjorit leida kui tema. Aga Melanhton oli ühtlasi rahumees, tasase iärele-

undja waimuga, usupuhastuse edenemist ei suutnud ta juhtida. Nega mööda mõtšivad mõned „määratšejad waimud“ [wõimust, hakkatšivad pilta lõhkuma ja tegiwad muud segadusi.

2. Piibel. Nüüd ei püfinud Luterus kauemalt Wartinburgi kloostris; ootamata tuli ta märtsi kuul 1522 Wittenbergisse, waigistas wägewates jutlustes rahwast ja korratu olek kadus. Melanhtoniaga koos waatas Luterus peale selle Uue Testamendi tõlgi läbi ja andis selle trüki (1522). Raamat leidis wäga rõõmuft wastu- mõtmist ülemate ja alamate keskel. Teda trükiti suured hulgad ja ühte järgi ning ta sai tõesti rahwa-raamatuks. Kohe mõttis Luterus Wana Testamendi tõlkimise käšile. Aastal 1530 lõpetas ta ka selle töö ja a. 1534 ilmus täis jaffateelne piibel. Usu- puhastus sai seega Saksjamaal kõige kindlama põhja alla. Luge- jad, mõistlikud inimesed, suutšivad piibli najal ise katoliku eštituši ära tunda ja usuteed leida.

3. Jumalateenistus ja kirjandus. Wägew usu- puhastuse liitumine algas terwel Saksjamaal. Üksti küla ega linn ei jäänud temast puutumata. Jumalateenistusel tehti jutlus- veaasjaks ja Ladina keele asemele seati Saksa keel, koori laulu kõrwa koguduse laul. Jõulus 1521 jagati juba Wittenbergi linnas lauarahwale ešimest korda ewangeliumi õpetust mööda Kristuse taewalist annet leiwa ja wiina all, kuna katoliku kirikus ainult leiba jagatšise. Mungad ja nunnad jätšiwad kloostrielu maha. Nadelimehed kellele Luterus iseäralises raamatus nende kohused meele tuletas, tõstšiwad a. 1522 sada taebtust awalikult paawsti peale. Kaupmehed ja reisijad kandsiwad sõnumid seest, mis sündi- nud, igale poole laiali. Awalikult ja salaja weeti raamatukoos- maid: piiblid, jutluseraamatuid ja teisi usupuhastuse kirjasiid. Liitumine ja osawõtmine kiriklikus uuenduses oli üliüldine. Ka mu- jal maades, nagu Rootsi-, Daani-, Hollandi-, Italia-, Hispانيا-, Prantsuse- ja Inglisejamaal oli neid inimesi, kes Saksjamaal ärkanud ewangelilisest liikumisest rõõmu tundšiwad ja iga edenewat sammu oma eestpalwega saatšiwad.

4. Luteruse perekond ja kogudus. Luterus pani, kui teised kloostrimehed ju kloostris oliwad tühjaks jätnud, a. 1524 oma mungakuue ka maha. Järgmisel aastal heitis ta abieluše; naine Katarina oli enne ka kloostris nunnaks olnud. Nii mõis Luterus nüüd ka oma perekondses elus kui piiskop ja hingekar- jane kogudusele head eesmärki anda. Ei ta wäsinud sule ja sõ- naga ewangeliumi kuulutamise eest ligidal ja kaugel hoolt kanda. See oli ta püüdmise ülem siht, et igal pool kristlikus kir- kus Jumala sõna „selgesti ja puhtasti saaks õpetatud ja sakra- mendid õieti pühitsetud.“ Neid kirikuid, kus puhta ewangeliumi õpetusele jutluses ja sakramendi tallituses aset anti, hakkati Lute- ruse kirikuteks (kogudusteks) hüüdma. Nende arm kašwis priiskesti.

§ 53. Rahjulitud liikumised.

1. Paawstlased. Wastased ei maganud. Kiriku wanded ja kuninglikud käsud lendasivad aina. Sõnas ja kirjas püüdsivad paawstlased kardetawat liikumist muljuda. Isegi üks kuningas, Henri VIII. Inglismaal, wõttis sule paawsti laitsmiseks kätte. Luteruse raamat „Paabeli mangipõli“ oli paawstlastele kõige suuremat tuskat teinud. Sellewastu kirjutas Henri raamatu: „Seitse sakramenti,” ja sai paawsti poolt auunime „usufaitsja.“

3. Talupoega aj'de mäsšamine. Paawstlaste kõrwal ilmusiwad usupuhastusele teised tahtistused. Nõnda saatis talupoegade mäsšamine usupuhastusele väga suurt kahju. Talupoegade järg Saksjamaal oli hale, nad oliwad mõisnikkude ja rüütlite jalge alla maha rõhutud. Mäsšamisel püüdsivad nad omale kergitust, saiwad aga aastal 1525 ära wõidetud ja uuesti alla rõhutud. Kuid Luterusele pandi, ehk ta küll talupoegi just püüdis tagasi hoida, mäsšutõusmine süüks. Mitmed würestid löiwad mäsšutõttu Luteruse wastaseks.

3. Ümberristijad. Ka ümberristijate selts tegi palju paha. Nad põlgasivad lasteristimist, nimetasivad seda kuradi pettuseks, hüüdsivad ennast õigeteks usupuhastajateks, uhkustasivad oma Waimu annetega, kiitlesivad uute ilmutustega ja unenägudega, ei sallinud ülemaid ega walitsust. Nende hull kasmis ruttu, ehk küll würestid ja walitsejad wäega ja piinaga nende wastu seisivad. Rätsepp Johann Bockhold Leideni linnast oli nende peamees. Münstri linnast aiasivad nad katoliku piiskopi ära, rätsepp hakkas „uue Siioni“ kuningaks. Aga jäle oli rätsepa walitus, ta polnud mitte inimeste walitseja, waid nende tapja. Piiskop piiras linna ümber, nälja sunnil tegiwad inimesed wärawad lahti ja kurtwale segadusele walmistati wõitjate poolt werine lõpp.

§ 54. Luteruse koguduse eluõigus. Luteruse surm.

1. Katelikismused. Uus õpetus juurdus ja wõttis maad. Kiriku ja kooli elu korraldati. Luterus kirjutas oma suure ja wäike se katelikismuse (a. 1529) ja kaunistas kiriku lauludega jumalateenistust. Ta tegi ise mitmed launid laulud ja löi neile wiisid juure. Kloostrite warandusega asutati uued koolid.

2. Protestantlased ja Augsburgi usutunnistus. Speieri riigipäewal a. 1529 nõuti uuesti Wormsi käsukirja täitmist (Luterus ja tema meelelised riigiwande all, ja kõigist õigustest lahti). Aga ewangelimeelised würestid waidlesivad wasta, esmalt suusõnal, siis kirjalikult. Sellest wastuwaidlemisest (protesti) hüütakse ewangeliusulisi tänapäewani wastuwaidlejateks (protestantlasteks). Wasta pärast peeti uus riigipäew Augsburgi linnas (1530). Seal lasiwad wastuwaidlejad oma usutunnistuse (confessio Augustana) awalikult ette lugeda. Kõik kuulasivad hästi tähewpannes pealt

ja mitmed katoliku würstid olivad temaga õige rahul. Selle Augsburgi usutunnistuse lipu all läks ewangeliusu liikumine nüüd edasi.

2. Schmalkaldi õpetused. Keiser, paawst ja katoliku würstid turtusiwad wäga. Ühte lugu oli nende poolt werist wägivalda karta. Schmalkaldi leping 1531 walmistas protestandi würstid sõjale. Aga weel anti noorele wõsule usumäljal aega kofuda ja kofumist kulus mitmet pidi ära. Luteruse kirikutel ja kogudustel polnud weel kindlat seadust, sest usupuhastajad ei nõudnud ega soowinud hakatuses sugugi mitte uut usku wõi uut kirikut. Nende nõu ja soow oli wana usku parandada ja puhastada. Aga paawst ja piiskopid ei kinnitanud nende kirikuõpetajaid ja ei mõtnud ewangelimeelelisi armulauale. Nii ei olnud teist nõuu, kui hoopis katoliku kirikust lahkuda. Schmalkaldi õpetused (1537) täiendawad Augsburgi usutunnistust selle poolest, et ewangeli kogudus enese täiesti paawsti alt lahti wõttis ja ise oma seaduseandjaks walitsejaks hakkas püha kirja põhjal. Need Schmalkaldi õpetused on teine tähtis usutunnistus ewangeli Luteruse koguduses.

3. Schmalkaldi sõda. Werine taplus ei jäänud nüüd ka enam kauaks tulemata. Schmalkaldi sõjas ristiti Luteruse kogudus wereristimisega (1546). Esialt surus keiser wastuwaidlejad oma alla, pärast pööras sõjapõnn ja wastuwaidlejad saiwad omale Saksamaal eluõiguse (1552), mis Augsburgi rahutegemisel (1555) uuendati. Wiimati pärast kolmekümne aastast sõda (1618—1648), kus Rootsi kuningas Gustaf Adolf Saksamaa Luteruse koguduse häwitusest päästis, aastal 1648, sai see eluõigus täiesti kindlaks tehtud.

4. Luteruse surm. Luteruse kutsus Jumal enne ära, kui werine sõjawanter weerema hakkas. Gislebeni linnas oli ta sündinud, sealsamas ka ta suri. Mansfeldi krahwid palusiwad ta omale poole paranduse asju õiendama. Tee peal külmetas Luterus ja jäi haigeks. Terwis paranes küll jälle ja krahwid leppisiwad Luteruse rõõmuks, aga haigus tuli uuesti. 18. webruaril 1546 pani Luterus oma filmad kinni rahuunele. Enne surma küsis doktor Jonas weel: „Auus isa, kas surete nüüd Jeesuse Kristuse sisse uskudes ja oma õpetuse sisse kindlaks jäädes?“ „Jah!“ kostis Luterus selge sõnaga, magas weel weerand tunni õige magustati, tõmbas siis korra sügawasti hinge ja uinus ristis kätega wiimsele unele Issandas.

§ 55. Helwetia usupuhastuse eel.

1. Ristiuse wastuwõtmine. Helwetia sai Jüri saare munkade käest ristiuse. Gallus, tuttawa kloostriisa ja missonari Kolumbanuse jünger, kuulutas mägise maa rahwale kõige esialt Kristuse lunastust ja armu. Gull kloostrid asutati ja aega mööda sai terve maa ristiusk. Kirikud anti hiljemalt paawsti kaitsemise alla ja kirikuseadus sai Rooma laadi.

2. Waenulkäimise pruut. Helwetšia mehed olivad wanaste kuulsad oma wapruse poolest, nende maad hüüti aina Europa sõjakoolliks. Helwetšia mehi himustati igal pool sõjamehiks. Seft kaswis wiimati halb waenulkäimise pruut. Suurel hulgal läksiwad noored poisid wõeraste würstide juure waenupalgaliseks, waenudes auu ja raha teenima. Kes neist eluga tagasi pääsesiwad, töiwad hulga riivatuid kombeid kaasa. Kodune rahwas sai rikunud. Paawstidel oli seft palju süüd. Nende waenumanter meeres jagedasti, soldatid kulus palju ära. Helwetslased olivad lähedal saada, muudkui wõeti neid. Preestrid manitsesiwad pühale sõjale, rahakuffur meelitas omalt poolt. Raha sai aga warsti peaasjaks. Kes rohkem pakkus, see soldatid sai, oli ta nüüd paawst wõi paawsti wastane würst. Paawst tegi siis ka oma rahatoti suu ifka rohkem lahti, meelitas, kus rahasummad ei ulatanud, heade kohtadega ja päästufirjadega. Niisugune jahkerdamine solkis preestrid ja rahwa, kaotas aga ühtlasi Helwetšia rahwa seas auupakkumise paawsti wastu. Nii seisiwad lood usupuhastuse algul.

3. Usupuhastuse käik. Ühel ajal algas ufuliikumine Helwetšias ja Saksamaal, aga lahus ja teineteisest peaeegu puutumata. Üks töde tungis wäega mõlemates maades elule, üks waim pani mõlemates usupuhastuse käima. Seepärast on usupuhastusel mõlemates maades rohkesti ühisust ja sarnasust. Siiski sai usupuhastus teisel maal ja teise rahwa seas teise näo ja teise kaju, seft et rahwas, riigiseadus ja seltlik elu mõlemil maal hoopis ifesugune oli. Saksamaal walitses igal pool würstide wõim, Helwetšias waba rahwas wabadriitides. Saksamaal wõitles keiserlik wägi paawsti lipu all usupuhastuse wastu, Helwetšias seda ei tuntud. Siin oli rahwas ife usupuhastuse wastuwõtja ja ka wastuhakkaja. Saksamaal tõusis ja paistis üks mees, Luterus, kaugelt üle teiste; ta seisus kui mõni wana aja kangelane kess liikumist; midagi ei saadud ilma temata tehtud: Helwetšias koguni teine lugu. Terwe rida auusaid mehi seisus malewa ees. Seal oli Wittembah, Zwingli, Okolampadius, Leo Juda, Kapito, Galler, Farel, Oswald Mitonius ja Kalwin. Mitmed neist saiwad siis alles teine teisega tuttawaks, kui juba usupuhastuse töö oma ette olivad käfile wõtnud. Wõitlemine ilmus ja algas kõigis üheteistkümmes wabadriigis otse nagu käsu peale ühe korraga. Glarus, Basel, Zürich, Bern, Neuenburg, Genf, Luzern, Schaffhausen, Appenzell, St. Gallen ja Graubünden läksiwad korraga usupuhastuse liikumisel kihama.

§ 56. Ulrich Zwingli.

1. Zwingli ettemalmistusel. Usupuhastajate meeste seast paistab Ulrich Zwingli kõige esmalt silma. Teda kutsutakse enamasti Helwetšia usupuhastuse apostlik ja tõesti oli ta tähtis töbriist Isjanda käes, ehk küll teised juba enne teda põldu

olivad harima hakanud ja ka hiljemalt ülem juhatus kunagi tema käes ei seisnud. 11. aastajal läksiwad ta's waga koopameest St. Galleni linnast Zürichi järwe kaldale elama. Rõrgemasse tühja orgu asus pikkamisi hulk inimesi elama. Rõrgemasse paika, 2000 jalga üle järwe weepinna, ehitati kirik. Kiriku ümber ka'swis küla *Wildhaus*. See küla on Ulrich Zwingli sündimise paik. Tema isa oli wäikese külakoguduse wanem wõi tallitaja. Ulrich Zwingli sündis uueaasta päewal 1483. Zwingli pere ja sugukond oli mõjukas ja jõukas. Isal oli hulk karjaloomi, need aeti sumeks mägedesse. Isa, wendade ja õdede kaasas käis ka Ulrich sumel mägedel karja hoidmas. Aga poisikesel olivad head waimuanded ja seepärast soomis isa ta'st preestrit lasta saada. Üks onu oligi preester; selle juurde saadeti poisike õppima. Pärast wiis onu ta ülikooli. Basel oli Helwetias, mis Tartu Liiwimaal, tarkuse pesa, hea ülikooliga ja suurte trükitodadega. Mõjukam usuteade professor oli seal Wittembah. See kuulus usuteadlane tundis püha kirja wäga hästi. Paawsti ekstitused polnud tal seepärast ka mitte tundmata ja oma kuulajate ees ei katnud ta neid mitte aralt finni. Tema käest õppis Ulrich Zwingli seda, mis Luterus Staupitji käest, et usk see on, mis meid õigeks teeb. Baselis sõbrustas Ulrich Zwingli Leo Judaga ja Kapitoga. Suur muusika sõber oli Zwingli, nagu kõik ta suguwennad. Ta mängis kannelt ja wiulit, puhus wilet, klarineti ja jahtsarwe.

2. Zwingli töö l. Aastal 1506 kutsuti Zwingli Glaruse linna kirikuõpetajaks. Seal tegi ta kümme aastat koguduse keskel tööd ja laiendas enese teadmisi piibli lugemisega, Origenese, Ambrosiuse, Hieronimuse, Augustinuse ja Grisostomuse kirjadega. Ka Wiklifi, Gussji ja Erasimuse raamatuid luges ta hoolega ja Rooma kiriklikud ekstitused saidwad tal aega mööda ifka selgemaks. Kantslist kuulutas Zwingli julgusega Jumala sõna, aga seletas ka oma kuuljatele Rooma ekstitusi.

Aastal 1513 tarwitas paawst jälle schweizlaste mööka Italia pinnal Prantsuse kuninga Franz I. wastu. Maafonna seadust mööda saadeti Zwingli Glaruse meestele sõtta preestriks. Sell waenukäigul nägi ta oma silmaga sõja koledu'st ja ühtlasti paawstlaste ülbust ning uhkust. Suguwendade tapmine pistis Maregno lahingis talle eneselegi sõjamööga pihku. Ta märkas nüüd, et kirik ja riik häda'sti parandust tarwitawad. Rõige pealt kipitas see ta südame peal, et suured salgad noori suguwendi auwahne paawsti sõdades oma elu pidiwad kaotama.

Zwingli laitis koju tulles wägewal sõnal oma suguwendade waenukäimist ja mitmed maafonnad keelasiwad selle lombe ära.

Aastal 1516 kutsuti Zwingli Einsiedelni kirikuõpetajaks Schwizi maafonnas. See oli schweizlaste püham paik. Rahwast woolas sinna igalt poolt suurel hulgal kofku. Kolm aastat wõitles seal Zwingli ebausju ja kõikisuguste ekstituste wastu. Kloostriisa jallis ja kiitis seda.

Ra Helwetšia usupuhastajatel käis päästukaupleja tüli tege-
mas. See oli Bernhardin Samson, niisama häbemata
nagu Tetsel. Aga Schweizlased saimwad sellest hõlpsamasti jagu kui
sakslased Tetselist. Aastal 1518 tuli Samson maale ja nimelt
Schwizi maakonda. Zwingli oli alles Ginstedelnis. See walmis-
tas talle seal niisuguse wastuwõtmise, et kaupleja mujale läks õnne
katsuma. Aga mujal kaup ei õitienud, rahwas oli waene. Kui ta
wiimati rikka Zürihi linna poole nihkus, oli Zwingli juba seal ees.
Linna walitsus ei annud Samsonile luba oma kaupa lahtigi wõtta.
Paha meelega läks Samson tagasi Italiasse, aga wiis siiski kolm
hobusekoormat päästuraha kaasa. Paawsti wandekiri jäi tulemata,
sest Luteruse asti Saksamaal oli alles seletamata. Schweizlastega
ei tahtnud paawst uut tüli hakata.

Tähtsamaks tööpaigaks aga sai Zwinglile Zürihi linn ja
maakond. Sinna kutjuti ta aastal 1519. Hea sõbra Oswaldi
Mikoniusu leidis ta seal ees, see oli kooliülem Zürihis. Jutluste
põhjaks wõttis Zwingli Matteuse ewangeliumi ja seletas selle
järgimööda otsjani ära. See oli kogudusele kuulmata ja uus.
Kaunis kõneand toetas seletuste mõju. Nii kui ristija Johannes
manitses ta rahwast meeleparandamisele. Mõningad waimulikud
ülemad ei tahtnud seda sallida, et Zwingli Matteuse ewangeliumi
jutlustes ära seletas, aga wiisakal kombel tuletas Zwingli neile
meele, et juba kirikuisa Hrisostomus Matteuse ja Augustinus Jo-
hannese ewangeliumi üle jutlusti oliwad pidanud.

§ 57. Ewangelium Zürihis ja Saksia Helwetšias.

1. Teised usupuhastajad Zwingli kõrwal. Esime-
sest päewast saadik oli Zwingli oma zürihlasti ewangeliumi tões
õpetanud ja juhatanud. See hakkas mõjuma. Mitmed katoliku
kombed jääti maha. Linna poolt anti kõikidele munkadele ja preestritele
käsi kätte puhast ewangeliumi kuulutada. Aga ühtlasti tuli piiskopi
poolt, kellele asi liiale läks, käsukiri, kus kõik uuendused ära keelati.
Torm oli tõusmas. Aga usupuhastusel oliwad niihästi Zürihis
kui mujal kaunikesed juured all. Zwingli polnud sugugi mitte ükki
töös. Hulgad juba pidašiwad uut selget õpetust kalliks. Glaruse,
Schwizi ja Zürihi maakonnas oli Zwingli ise ewangeliumi seemet
kälwanud, waimud oliwad seal liikumas. Mujal kandšiwad teised
tähtsad mehed kalli asja eest hoolt. Baseli linnas rändas Zwing-
liga ühte rada professor ja kirikuõpetaja Johannes Oskola-
padius. Ta oli hea Hebreja ja Kreeka keele tundja, awitas
Erasmust kreekakeelse Uue Testamendi wäljaandmise juures ja
õppis ise seal juures Jumala sõna sügawamalt tundma. Ta käis
Saksamaal reišimas ja maitšes ühe wähe mungaelu. Ra Luteru-
sega sai ta tuttawaks. Wiimati toetas ta Zwinglit niisamati nagu
Melanhton Luterust. Kolmas tähtis tööline oli Leo Juda, wäi-
kele kasuga „preestrikene,” aga wägewa waimuga mees. Zwingliga
koos õppis ta omal ajal Baselis Wittenbahi juures usuteadet,

jai siis oma kodupaika Elvasi maale õpetajaks. Seal lahkudes läks ta tagasi Baseli linna, oli Zwingli järel Günsiedelnis neli aastat, kuni ta a. 1523 Zürichi linna Peetri kiriku õpetajaks kutsuti. Pisut vanem neist oli Kapito, ka Elvasi maalt pärit. Tema tööpõld oli hakatuses Baseli linnas, kus ta Skolampadiusega käsi läes käis; pärast ajus ta Strassburi linna; seal oli usu-puhastaja Butser juba töös. Oma eluõhtuni kandis Kapito Butseri kõrval ewangeliumi õpetuse eest hoolt. Berni linnas walmistas jälle tasane Bertold Haller puhastatud usule, mitme pahandusega wõideldes, aga ikka wõites, tauni paigakese. Peale nimetatud meeste oli muidugi veel teisi, kes Schweizimaal ewangeliumi seemet külwasiwad.

2. **Wastaseis mine.** Raua aega ei tehtud usupuhastajatele mingi wälisi waewa wõi takistust. Aga Kostnitsi piiskopi käsukiri äratas mungad ja preestrid ühel hoobil ägedale wastupanemisele. Aastal 1522 tõstiwad Zürichi mungad linna walitsuse ees Zwingli peale kaebtuse, et see neile jugugi asu ei anna ja nad rahwa filmas otse naeruts teeb. Ka piiskop läkitas saadiku Zwingli peale kaebama. Kutsuti siis suur linna nõuukogu kokku. Saadiku kaebtus oli wägem, aga Zwingli wastus weel wägewam. Kaebtusest ei saanud midagi. Selsamal ajal tuli frantsiisklane Franz Lambert Prantsusemaalt Zürichi linna Zwingliga uue õpetuse pärast waidlema. Aga waidluses andis ta enese awalikult alla ja tunnistas Zwingli õpetuse õigeks. Wastastele tuli see lõpp koguni ootamata, nad lootiwad just Lamberti kõneajamusest palju abi ketserite wastu. Linnawalitsus aga andis nüüd kõwa käsu, et puhas ewangelium kõigis linna kirikutes saaks kuulutatud. Zwingli wõttis naise; teised õpetajad astuwad tema jälgedesse; hulgad kloostrid jääwad tühjaks.

Katoliku pühade piltide ja sakramendi tallituse wastu lästiwad häaled päew päewalt karedamaks. Asja selgituseks peeti Zürichi linnas kaks awalikku waidlust (a. 1523). Esimeseks waidluseks seadis Zwingli 67 waielsõna omaist õpetusest kokku ja kostis ise nende eest. Wastane, piiskopi abiline Faber jai ära wõidetud. Teisel waidlusel oliwad Zwingli ja Leo Juda walmis piltide ja sakramendi tallituse pärast waidlema, aga jääwad peaaegu wastajeta.

Linnawalitsus lasi nüüd nelipühi päewaks a. 1524 pildid kirikust ära koristada ja seinad walgeks lubjatada. Altari asemele seati liht laud, kuni pealt lauarahwale leib ja wiin wälja jagati. See sündis esimest korda aastal 1525. Puhastatud usuga hakati ühtlasi hästi kõlblikku elu nõudma ja seati kindel kirikuwalitsus jalale. Kõik awalikud riiwatu elu elajad jaiwad kõwasti karistatud ja kui waja, hoopis maalt wälja aetud.

3. **Kodusõda.** Teistes linnades ja maakondades edenes usupuhastus niisamati nagu Zürichis. Aga wies maakonnas jääwad katoliklased enamusesse ja peremeheks ja hakkasiwad ewangeliusulisi taga kiusama. Sinna juure tuli, et katoliklased waenulkäimise

poolt olivad, kuna ewangeliusulised selle kõlwatu kombe wastu seisiwad. Kurb kodusõda oli selle wastoleku järg. Kappeli lahingus 1531 saiwad ewangeliusulised ära wõidetud ja Zwingli langes tapluses. Waenlased leidfiwad ta furnukeha, kistufiwad neljaks, põletafiwad ära ja puistafiwad tuha tuulde. Aga põlema süüdatud ewangeliumi tuld ei suutnud waenlased enam kustutada.

§ 58. Usupuhastamine Prantsuse Helwetfias.

1. Farel. Saksja Helwetfias¹ olivad usupuhastajad suuremalt osalt oma maa lapsed, Prantsuse Helwetfias olivad aga wäljamaalased. Tähtsamad wiimaste hulgas, Guillaume Farel ja Jean Kalwin olivad Prantsufemaalalt pärit.

Farel, rikka aadelipere laps, sündis a. 1489 Daufine maakonnas ja õppis Pariisi ülikoolis. Nuusam mees selles suures ülikoolis (Sorbonne) oli usuteade professor Lefèvre. Aastal 1512 juba õpetas ta, et Jeesus Kristus ainukene usu hallikas, siht ja pea on, ning et Jeesuse rist taewaukse lahti ja pürgumärawa kinni paneb. Farel kuulas ja wõttis sooja südamega kofutama õpetuse wastu. Professor ja üliõpilane lõiwad kindlaks sõbraks. Kauaks polnud nende jäämist Pariisi mitte. Waen läks seal uue õpetuse wastu väga suureks. Aga Meauri (Moo) waga piiskop kutsus nad omale poole ewangeliumi kuulutama. Rahwast tuli hulgal nende jutlust ligidalt ja kaugelt kuulama. Töö uutsewili oli wäikene kogudus Prantsufemaal. Kuid preestrid kihutafiwad katoliku rahwa nii mässama, et mehed paremaks arwafiwad eemale minna. Farel asus tülikS ajaks oma kodupaika tõesõna kuulutama. Rodu elafiwad tal kolm wenda, need wõitS ta kõige esmalt puhastatud usule. Siis käis ta lõwi julgusega linnast linna ja paigast paika inimesti jutlustega aratamas. Küll ahwardati, küll kimbutati meest, aga mida suurem kitsikus, seda suurem julgus. Ülewal mägedes ja all orgudes, jõgedel ja järwedel, kus ta aga iial kuuljaid leidis, tõstis ta oma häält. Wiimati ei annud wastafed talle sugugi asu ja püüdfiwad teda kui lindu. Siis põgenes ta Baseli linna (a. 1524). Nüüd jäigi Farel Schweizimaale elama ja käis endist wiisi linnad ja maad läbi jutlusi pidamas. Kuid prantsusekeelne rahwas oli väga elaw ja äge, ning Fareli tulised sõnad sütitafiwad mõnes paigas liig elawat, aga pealiskaudist tuld. Töö mõju polnud mitte ifka tõsine meeleparandus, waid fagedasti paljas tormijooksmine katoliku effituste wastu.

Farel ise oli läbi ja läbi usklik mees. Genfi linnas ootas teda suurem ja kindlam töö kui senine. Linn oli rikas, palju uhleid kirikuid ja klooftrid, aga ka palju ebausku, fergemeelelist ja kõlwatut elu. Farel wõttis paranduse kõige jõuuga ja elawusega käfile. Ta leidis ka linnawalitsuse poolt abi ning toetust. Kuid preestrid tõstfiwad nii karedat lärmi, et Farel ajuti linnast pidi ära minema. Koolmeister Froment ajas aga waiifelt tööd

edasi. Ta õpetas lastele Uue Testamendi piiblitlugu ja tegi seda nii mõnufalt, et ka wanemad suurel hulgal tema õpetust tulivad pealt kuulama. Kord wiiswad nad koolmeistri wägisi turu peale ewangeliumi kuulutama. Nasta pärast tuli Farel jälle tagasi. Ärritus kaswis nüüd mõlemil pool, katoliklaste ja ewangelimeeleliste seas. Katoliklased wõtsiwad wiimati nõuiks ewangeliusulisi ära tappa. Need walmistasiwad siis ka omalt poolt waenumõõka. Wõõrad kaupmehed löiwad waigistajateks riidlejate wahel, kui ju werewalamine algamas oli. Linnawalitsus ei teadnud nüüd muud paremat teha, kui usuwabadust kõikide elanikkudele kuulutada. Ühtlasi aga keelas ta kõwasti ära midagi jutlustes kuulutada, mis mitte Jumala sõnaga ühte ei käi. Piiskop oli juba ammuigi linnast läinud. Katoliklased katsustwad weel kord awaliku waidlemisega õnne (a. 1535), saiwad aga ära wõidetud. Siis katsustiwad nad kihwtiga uue liikumise peamehi ära surmata. Ka see katse läks nurja. Linna suures nõukogus kaalus wiimati häälte enamus ewangelimeeleliste poole. Kõik paawstitamised keelati ära, ewangeliumi jumalateenistused seati korrale ja linn oligi pealiskaudu parandatud usku. Genfi linn sai nüüd peidupaigaks hulladele, kes usu pärast põgenemas oliwad. Aga see mees oli alles tulemata, kes Genfi linna parandatud usu peapaigaks tegi.

2. Kalwin. Ühel õhtul augusti kuul a. 1536 jõudis kõrge kasuga lahwatanud palega Brantsuse põgeneja linna. Tal oli nõu pisut hingastada ja siis Baseli ning Strasßburi poole edasi rännata, kus ta juba ennegi aset oli pidanud. See oli Jean Kalwin. Nõo poolest oli ta Genfi linnas küll alles tundmata, aga muidu juba hästi teatud. Tema raamat „ristiusu õpetus“ oli tuttam. Teati ka, et ta tubli usuteadlane ja truu usupuhastuse sõber on. Nii samuti oli tuttam, et ta Brantsuse kuningalt puhastatud usuliste kergitust ja sallimist nõudnud ja Pariisist pahanduse pärast, mis seal usuasjus tõusnud, lahkunud. Nii pea kui Farel kuulda sai et Kalwin Genfi linnas on, ruttas ta tema juure wõõraste majasse ja palus teda Genfi linna omale abiks jääda. Kalwin seisis koguni wastu, aga ei ta pääsnud Fareli käest, ta pidi jääma. Ta seati ühe kiriku peale õpetajaks ja ühtlasi usuteade professoriks. Nüüd oli suurte annetega mehel paras mõjuwald käes.

See tähtsam usupuhastuse põhjustaja, edendaja ja juhataja Luteruse kõrwal sündis Brantsusemaal Pikardie maakonnas Nojoni linnas 10. juulil 1509. Isa oli kohase piiskopi kirjatallitaja, pojast pidi preester saama. Anti ka juba 12 aastasele poisikesele preestrikoht, s. o. koha fissetulek ja niideti tal pealagi paljaks. Pärast käis Kalwin Pariisis usuteade koolis ning seati 18 aastaselt tõesti preestriks. Puhastatud usuga sai Kalwin juba koolis tuttawaks ning hakkas oma onupoja Oliwetani kõrwal piiblit lugema. Aga selgus puudus ja hoolega püüdis ta ennast uuesti õpetusest eemal hoida. Süda ei annud rahu. Et südame-tunnistust waigistada, pakitusest pääseda, jättis Kalwin preestri ameti maha ja hakkas õigusteadet õppima. Kõrwal luges ta piib-

lit, leidis wiimati rahu ja selgust ja hakkas nüüd ka teistele õpetama, mis ise uskus ja tõeks pidas. Kalwin läks nüüd uuesti Pariisi ja äratas seal inimesi õigele usule. Warsti sai ta nimi tuttawaks ning ta lootis, sest et hulgad inimesed rõõmuga tema kõnesid kuulawad ja tõe õpetuse ka wastu wõtawad, Pariisis pikema aja peale tööd leidwat. Aga tagasiusamine ajas ta rutuliselt põgenema. Nüüd wiibis Kalwin mitmes paigas, nimelt küll Baselis, kus ta oma raamatu „ristiusu õpetuse“ trükkida lasi (1535). Wiimati jõudis ta oma rändamisel Genfi linna ja leidis seal päris jäämise paiga.

Kalwini ristiusu õpetus ilmus väga õigel ajal. Teda oli hädasti waja. Wäga selgelt ja osawalt on ses raamatus tarwilised usuaasjad õpetuseks kokku seatud, ja nimelt kuues peatükis. 1. Käsk (10 käsku); 2. usk (apostli usutunnistuse seletus); 3. palwe (Jsa meie seletus); 4. sakramendid (Rooma teiste wiie sakramendi wastu); 6. kristlik wabadus (uskliku inimese seisukoht ilmlikus asjus). Raamat, umbes 500 lehekülge paks, on öieti nagu üks suur katekismus ning see puudus seni ajani puhastatud usulistel Helwetias ja Prantsufemaal.

Genfi linna terwe olemise muutis Kalwin hoopis uueks. Karmide seadustega häwitas ta fergemeelise ja riimatu elu ära, forraltas jumalateenistuse ja seadis waimulikfude asjade tallituseks ning nimelt forraliku elu kaswatamiseks konjistorikohtu kōwa faristuse loaga. Ka asutas ta ewangeliussulise ülikooli, kus hulgad noored mehed õpetaja ameti peale ette walmistati. Kalwini mõjul sai Genfi kogudus tähtsaks toeks ja eeskujuks muile puhastatud usu kogudustele mitmetel maadel.

Rasked tööd rikkusiwad Kalwini terwise. Wiimased eluaastad oli ta ühte lugu haige ja kannatas suurt häda. Aga tööst ei wäsinud ta siiski. Aastal 1564 päästis surm ta walust.

§ 59. Luteruse ja Kalwini usulised.

1. Wahealtarisakramendi õpetuses. Täiesti ühte ei läinud Luteruse ja Zwingli-Kalwini õpetus mitte. Jumala sõna kohta nõuti mõlemilt poolt, et see „selgesti ja puhtasti saaks õpetatud“ ja inimesed „seda mõõda ka pühasti kui Jumala lapsed elakfiwad.“ Kõik, mis Jumala sõnaga mitte ühte ei läinud, heideti kõrwale. Ka õigeksjaamise kohta õpetati ja kuulutati mõlemil pool ühel wiisil, et inimese teod seal midagi ei maksa, waid ainult usk Kristuse jisse. Usku ei saa aga inimene mitte omast meelest ja wäest, waid Püha Waimu abi läbi, nii et Jumal see on, kes kõik teeb, kellele ka kõik au jääb. Altarisakramendi õpetuses läkfiwad mõtted lahku. Zwingli ütles: Altarisakrament on üks mälestamise sõõmaaeg, mis Kristuse mälestuseks leiba ja wiina maitsedes pühitsetakse; leib jääb leiwaks ja wiin jääb wiinaks. Luterus õpetas ka: Leib jääb leiwaks ja wiin wiinaks ja ei saa mitte m u u d e t u d, nagu katoliku kirikus õpetatakse. Aga leiba ja wiina

all saamad kõik, kes püha õhtusöömaajast osa võtavad, olgu nad usklikud või uskmata, Kristuse tõstet ihu ja werd, muud kui usklikud õnnistuseks, uskmatad hukatuseks.

2 Marburi ühenduskatse. Saksamaal Marburi linnas käiswad Luterus, Zwingli ja hulk teisi õpetatud mehi puhastatud usu ühendamise pärast nõuu pidamas (a. 1529), et pärast ühe lipu all kui üks puhastatud usu kogudus oleks võinud paawstlaste vastu võidelda. Lepiti ka kõigis muis õpetustes, kuid mitte altarisakramendi õpetuses. Mõlemad kirikud läksiwad lahku. Augsburgi riigipäeval sai see lahk ka keiserliku riigivalitsuse ees avalikuks tehtud. Mõningad ewangeliusulised linnad ei annud Augsburgi usutunnistusele mitte oma allkirja, sest et nad püha õhtusöömaaja õpetuses Zwingli meelelised oliwad. Nad seadsiwad ühe iseäralise usutunnistuse kokku ja pakkusiwad seda keiserile.

3. Kalwini õpetus. Kalwin nihkus oma õpetusega küll wäga Luteruse lähedale. Ta ütles: Kuna suu leiba ja wiina maitseb, iaab hing Kristuse äraseletatud ihu ja werd, aga ainult usklik hing, uskmata ei saa muud kui leiba ja wiina. Zwingli õpetus jääti aegamööda rohkem kõrwale, kuna Kalwini waim ja õpetus maksmaks sai, niihästi kõiges Helwetsias (ka Zürichi linnas), kui ka Prantsuse-, Schoti-, Inglise- ja Ameerikas. Ka suur osa Saksamaad heitis Kalwini usku. Saksamaalsete koguduste tähtsam usutunnistuse raamat on Heidelbergi katekismus.

4. Ewangeliusulised kahes koguduses. Protestantlaste suur kogudus on seega üks kaksik-kogudus. Meid kogudusi ja inimesi, kes Kalwini ja tema meeleliste mõjul ja hoolendamisel puhastatud usu vastu võtisiwad, kutsutakse puhastatud usulisteks ehk Kalwini usulisteks (Reformierte, peçopматы), teisi, kes sedasama Luteruse ja tema meeleliste mõjul tegiwad, Luteruse usulisteks. Mõlemaid kokku hüütakse ewangeliusulisteks ehk protestantlasteks (vastawaidlejaks). Sakatuses, kui püütud ühendus ei siginenud, asus ajuti kurb waimuwaen kaksikute wahese, nii et need, kes sõbrad pidiwad olema ja wennad wõisiwad olla, teine teisega ei tahtnud sugugi kokku leppida. Mõlemad läksiwad lahkus tööle, igaüks omas paigas, oma iseäralikkude omadustega ja annetega. Aga elamises tõi üks siht ja ühtlane püha kirja juhatus, mis nagu üks hallik mõlemid kosutas, nad jälle koomale. Teine hakkas teise tööd tähele panema ja tänuga ka omi elus seda tarwitama, mis teise juures head nägi olemat. Waenu asemele asus mitmeti sõbralik läeandmine. Nii sigrines aega mööda lugupidamine, lugupidamisest sõbrus. Ning see sõbrus, mis nii ajajooksul kaswis, õitseb kõige lopsakamalt just seal, kus ta ilma kirjutatud kontrahita wabalt loidab.

§ 60. Usupuhastus Läänemeremaal.

1. Kolmed peremehed. Wäga waratselt jõudis usupuhastuse laene Saksamaalt Läänemere maadele ja walmistas

fiin lõhutud, piinatud ja rikutud pinnal uut aega. Kolmed pereinemehe ajastatud usupuhastuse ajal meie kodumaa asju: piiskopid, rüütliid ja linnad. Rõige wanemad oliwad piiskopid, kõige käre-
damad ja tugewamad rüütliid. See mõimu jagamine saatis usupu-
hastuse edenemisele kasu. Terwe keskaeg oli meil kodumaal alalis-
tes mõitlemistes ordurüütliite ja piiskoppide wahel ära kulunud.
Halatuses loeti piiskoppid maawalitsejateks. Ordurüütliid oliwad
nende alamad ja teenijad. Selles mõttes asutaski Albert Burghönden
ordu: Ta pidi teraw mõõl olema piiskoppide käes niihästi kange-
kaelsete eestlaste kui ka muude wastupanijate wastu. Aga niipea
kui suur Gesti sõda lõppis, pööris mõõl oma waheda tera pere-
mehe wastu. Rüütliiteordu jõud tõusis iga aastaga. Wägewam ei
tahtnud enam nõrgema teener olla. Mõitlemine rüütliite ja piiskoppide
wahel algas aastal 1328 ja kestis umbes kakskümmend aastat. Alles
ordumeister ehk rüütliite peamees Walter von Plettenberg (1494
—1535) waigistas pisut waenu. Tema walitsuse ajal oli orduriit
parema mõimu sees. Woli oli pea täiesti rüütliite käes. Rüütliite
kõrwal oli linnade mõim hästi kosunud. Piiskopid ei suutnud mitte
oma pea järele tallitada. Ordumeister walitses kui kuningas. Ka
wälised waenud soikusiwad. Tugewama waenlase, wenelase peale-
tõkkimine oli rüütliite poolt õnnelikult tagasi tõrjutud. Maal walitses
rahu ja see wainne aeg kestis enam kui pool sada aastat.
Just sellel lühikesel rahuajal külwati ruttu usupuhastuse seeme.

2. Usupuhastus Riias ja Tartus. Andreas
Rönöpen, kooliõpetaja Saksamaalt, tuli oma endiste õppi-
jate kutsumise peale Riia linna ja tegi tasasel kombel ewangelijutlus-
tega hakatust (a. 1521). Tema abiline Silwekter Tegetmaier sün-
nitas hakatuses oma walju sõnaga rohkesti pahandust. Rahwas
tormas kirikutesse, kiskus pildid seintelt ja purustas nad ära. Aga
linnawalitsus sallis seda. Linna kirjatalitaja Lohmüller lõi
usupuhastajate kilda, hakkas oma käe peal nende politikaliseks as-
jatallitajaks ja soowitas uut õpetust linnale ja ordumeistrile Plet-
tenbergile. Tehti siis ka Riia linnas, peapiiskopi ja preestrite suu-
reks pahanduseks, usupuhastajatele warsti tähtsamate kirikute uksed
lahti. Ahwardustega ja sajatustega läksiwad preestrid suures kirik-
likus rongis, lipud ja pildid ees, linnawärawast wälja. Keegi ei
palunud neid jääma. Dõse pimedas pugesiwad nad ise jälle tagasi.
Giljemalt asus Luteruse õpilane Dr. theol. Briesmann Riia
linna ja seadis kirikuolu korrale. Mungad ja nunnad kadusiwad
kloostritest. Lohmüller seati efineseks supertendiks.

Tartus ja Tallinnas mõeti puhastatud õigeusk selsamal ajal
wastu. Linnadel oli suur woli käes. Teiste wolipidajatega, nagu
piiskoppidega ja rüütliitega elasiwad nad enamiste rohkem waenus
kui sõbruses. Nii polnud neil ka asja piiskoppiid kallistada. Rõik
linna kirikud, nii hästi Tartus kui Tallinnas, anti lihtsalt nõuu-
kogu wolil ewangeli õpetajate tarwitusele. Miuult toompeakirikud
jäiwad weel esjotsa katoliklaste kätte. Piiskopid ei annud küll oma
ametit mitte käest, aga waimulikust walitjusest jäi neile paljas

nimi. Luteruse usu kirikuvalitsus jäi puuduliseks ja segaseks; linnades langes suurem voli linnawalitsuse kätte, maa tarbeks asutati hiljemalt konsistorikohtud ja supertendi amet.

3. **Gestlaste ja lätlaste keskel.** Gesti ja Läti kogudustes ei edenenud usupuhastus nii ruttu; seal ilmusivad nimelt keelelised raskused. Ewangeliumi nõudis hoolast Jumala sõna kuulutamist, rahwale arusaadamas keeles. Seda nõudmist polnud uuel kirikuvalitsusel eestlaste ja lätlaste kohta mitte kerge täita. Maal ja linnades olivad juba katoliku ajast Gesti ja Läti kogudused. Neile kulus nüüd õpetajaid, kes nende keelt mõistsiwad. Kõik ewangeliumi õpetajad tuliwad Saksamaalt ja olivad seega maarahwale umbkeelsed. Jutluse kõrwal nõudis uus jumalateenistuse kord ka koguduse laulu. Seal oli umbkeelsetel õpetajatel palju muret ja waewa ja wähe abi wolipidajate poolt. Kõik raamatud purdusiwad. Rahwa keelt wõis ainult rahwa suust pikkamisi kuulmise waral õppida. Mõningad noored õpetajad saiwad rahwa keele jüiski ime ruttu kätte. Esmine Läti õpetaja Riia linnas oli nii osaw, et oma kogudusele wäga waratselt lätikeelse laulukogu kätte muretses (1524). Suurem hull õpetajaid ei saanud aga rasketest keeltest sugugi jagu. Gestlaste ja lätlaste seast noori mehi õpetaja ameti peale walmistada, mis loomulik oleks olnud, ei jallinud wolipidajate linna- ja maawalitsete meel. Mõlemad rahwakesed olivad wabade inimeste kirjast juba mõnda aega maha kustutatud ja noortel õpetajatel polnud mingisugust wõimust, neid alatumast järjest päästa.

Uga ewangeliumi leidis kõigist takistustest hoolimata eestlaste ja lätlaste keskel ometi wastuwõtmist ja õige lahket ning rõõmulist. Sel põhjusel: Kolmsada wiiskümmend aastat juba kestis raudne ite. Gestlane ja lätlane oli maani maha rõhutud, ta hingeelu tarretuses. Jumalakartust ei tundnud wali mõisnik ega korratu piiskop. Jõulik ja waimulik walitsus imes ühtlasi rahwa üdi: ja kui kadetus wolipidajad tülikse ajas, siis kandis talurahwas waenukulud. Ei olnud halastajaid, ei hoolitsetajaid, ei eestkostjaid, ei usutroosti. Usupuhastusega ilmus orjadele Jumala arm, pani südames tarretanud were käima, äratas elulootuse. Raunimat troosti ei wõinud leegi rõhutud rahwale pakkuda kui seda, et taewas Jumal on, kes ise oma kõrwaga inimese hädaõendamisest kuuleb, kes halastab ja Kristuses orjad wangist päästab. Seda troosti pakkus ewangeliumi oma lihtsas kuulutuses. Gest oli küllalt. Surnud luudesse puutus Jssanda tuul, neis algas liikumine.

Wäljamaalt tulnud õpetajad hakkasiwad kõhe koolist nõudma ja rahwast ise usuõpetuses koolitama. Ei nad leidnud aga mingisugust toetust. Gestlastele trükiti jüiski õpetajate hoolitsemisel aastal 1553 katekismus ja lätlastele pisut hiljemalt wäikene ewangeliumi ja epistoliraamat ning pandi seega mõlema rahwa kirjandusele alus. Edasi ehitamise julusiwad sõjad ja waenud tülikse ajaks finni. Põhjatunud hädad tuliwad rahwast uuesti katsuma. Uga täiesti lämmastatud ei saanud kõiges kurnamises eluleel; ta jäi tuha

alla õhkuma, funi päew jõudis, kus ta ilmsi loma elulist olemist mõis näidata.

4. Suured riigisegadused. Wiletsused tõusiwad ordumeistri Plettenbergi poolikust olemisest. See lonkas usupuhastuse asjus kahele poole. Ta ei julgenud katoliku usust täiesti lahtuda, ei julgenud ega suutnud usupuhastuse liikumist aga ka mitte ära keelata. Hõlpsasti oleks Plettenberg wõinud piiskoppide walitsuse hoopis ära kaotada ja kõik ilmliku woli oma kätte wõtta. Linnad ja rüütlid oliwad sellega nõuus, aga Plettenberg põikles. Taga läksiwad tülid linnade, piiskoppide ja rüütlite wahel päew päewalt suuremaks. Glatanud ordumeister ei saanud neist enam jagu. Pärast Plettenbergi surma polnud korratumal olekul enam otja ega määrat. Waenlased piiri peal: Wenelased, poolakad, leedulased, rootslased ja daanlased ootasiwad osa. Waen wenelastega algas kõige esmalt. Wenelastele anti ennegi mõnda korda ehk küll tõrkudes maksu. Nüüd nõudis Swan Hirmus tingimatu allahetmist ja kui nõudmist ei täidetud, saatis ta oma waenuwäed maad laastama (a. 1558). Wastupanemise jõud oli koguni wähene. Hüüti Saksja keisrit appi, see oli ijegi türklase käes suure hädas. Ra mujalt ei leitud awitajaid. Maa sai hirmsasti ära laastatud, enam kui pool osa rahwast langes waenus. Wenelase alla aga ei tahtnud woli pidajad ennast mingi hinna eest anda. Nad tegiwad wiimati hullu tüki ja müüsiwad oma maad ära, jaolt Holsteini hertsogile Magnusele, jaolt Poola kuningale Sigmunt Augustile. Tartu linn ja ümberkaudne maa jäi Wene suurmürsti alla.

Hertsog Magnus ei suutnud oma osa kudagi kaitsta. Tallinn ja Gestiama andis enese 4. juulil 1561 Rootsi külge. Kuramaa mõistis wiimane ordumeister Gotthard Kettler weel wiimajel tunnil Poola kaitsemise all enesele hertsogiriigiks teha ja seega hulga wiletsuse päiwi maast ja rahwast eemal hoida. — Puhastatud usk sai tema ajal Kuramaal walitsema. 234 aastat kestis seal hertsogide walitsus. Aastal 1795 liideti Kuramaa Wene riigi külge.

Liivimaa tegi Poola kuningaga Sigmunt Augustiga allaandmisel (a. 1561) suure riigikontrahi, privilegium Sigmundi Augusti. Aga wiletsus kaswis weel suuremaks. Suur Poola-Rootsi sõda 1600—1629 pani wiletsusele krooni pähä, saatis aga Liivimaa (a. 1629) rootslaste kätte ja seega tuli nüüd ka Liivimaa uus aeg, mis Gestimaal juba oli alanud.

§ 61. Kodumaa Rootsi all.

1. Korraldused. Rõõmuga ja hõiskamisega wõeti rootslased wastu. Nad ilmusiwad päästjana. Rootsi walitsus täitis maa wastu oma kohuseid truusti. Nimelt kallid kuningas Gustaf Adolphi hoolekandmisel algas Liivimaa nobe kiriklik elu. Üleüldne kirikufatsumine ehk loetamine awaldas, et kirikuolu waja alusest

peale uuesti ülesse ehitada. Jumalakojad olivad waremets, koolisid maal polnud olemasti. Õpetusest wõi Jumala sõna tundmisest ei wõinud juttugi olla. Korraldati siis kõige pealt kirikuwalitsus ja seati maal praostid õpetajate ja koguduste ülewaatajateks. Tartus awati ülikool (a. 1632). Ka püüdis riigivalitsus talupoegade seisukorda kergitada ja muutis pärisorjuse teoorjuseks. Õpetajad ei jäänud hooletandmises riigivalitsusest mitte taha. Sinotid pandi käima ja püüti neil ühel nõuul ja meelel usuelu edenemist.

2. Raamatute muretsemine. Gesti ja Läti koguduste kohta ilmusiwad endised takistused. Õpetajate keelepuiduse kõrwal käis suur raamatute puudus. Raamatuteta jäi kõik õpetus nagu õhu sisse ja nimelt piiblitä polnud ewangeliuusul weel mitte täieline nägu. Ülem mure oli nüüd rahwale raamatuid muretsema. Õpetaja Heinrich Stahl Gestimaal seadis ühe R ä s i- ja R o d u r a a m a t u k o k k u, kus ewangeliumid, epistlid, Kristuse kannatamise lugu ja mõningad Laaweti laulud sees olivad ja andis selle raamatu trüki (a. 1632). Sarnase töö toimetas õpetaja Rosfinius Wõru murdele. Neid raamatuid oli kõige pealt õpetajatel endil waja. Stahl pakkus neile keeleõppimise kergituseks weel oma grammatika ja tarwituseks jutluse raamatu. Läti keeles ilmus õpetaja G l ü c k i toimetusel uus Testament (1685) ja warsti ka terve piibel (1689). Wõru murdes andis õpet. A d r i a n V i r g i n i u s W a s i e T e s t a m e n d i trüki (a. 1686). Tallinna murdeline uus Testament oli õpetaja H o r n u n g i wäsimata hoolet käsitirjas trüki tarbeks juba mõnda aega walmis. Aga mitmed pahad takistused ja nimelt suur Põhja sõda keelas trükkimist.

3. Rootsi seadus ja endine häda. Rootsi walitsuse hooletandmine talu- ja linnarahwa seisukorra eest ärritas omawolilist Gesti- ja Liwimaa rüütlikonda Ärritus läks rääkimata juureks, kui riigivalitsus kõik mõisad, kelle omandusekirjad mitte selged polnud, kroonumaadeks tegi. Rüütlid hakkasiwad wastu. Selle peale kaotati rüütlike walitsus hoopis ära. Rootsi seadus astus Saksa seaduse asemele. Rootsi ametnikud ja kohtunikud saadeti maale. Rüütlid otsisiwad abi. Põhja sõda oli just algamas. Rüütlike saadik Johann Patkul juhatas nüüd keisri Peetri silmad Läänemeremaade poole. Gesti- ja Liwimaa tehti uuesti sõjatal-lermaaks. Suur oli wiletus ja häwitaw see sõda. Wiimati Nystadti lepingus (a. 1721) saiwad Läänemeremaad Wene riigi külge kinnitatud.

Gesti ja Läti rahwa põlw läks esiotsja Wene walitsuse all jälle koguni raskeks, sest nad langeiwad uuesti rüütlike täielise woli alla. Siis aga pööris lugu. Keisri Aleksandri I. nõudmisel lõigati kõied katki ja orjadest tehti aega mööda wabad inimesed.

§ 62. Usupuhastamine Rootsis, Daanis, Norras ja Poolamaal.

1. Rootsis. Kaks wenda Olew (Oluf) ja Lars Peterson kandsiwad Wittenberist, kus nad üliõplaseks saiwad, ewangeliõpetuse Rootsi, oma kodumaale. Neid awitas ja toetas piiskopi asemel Lars Anderson Rootsimaa oli parajasti paawsti wande all, kui usupuhastus seal liikuma hakkas. Peapiiskop Gustaf Trolle ei saanud riigiwalitsejega Sten Sturega mitte lorda. Paawst püüdis peapiiskoppi oma wandelega awitada. Paawsti wande tõttu tuli Daani kuningas Kristjan II., heitis Rootsimaa oma alla (a. 1520) ja lasi Stokholmi linnas 600 ülemat rootslast ära hukata. Gustaf Wasa pääsis õigel ajal Saksamaale. Pärast kogus ta sõjasalga, ajas daanlased maast wälja ja rahwas tõstis ta (a. 1523) ühel meelel kuningaks. Saksamaal tutvustas Gustaf Wasa ennast ewangeliusega. Tema läbi sai usupuhastamine Rootsimaal lorda saadetu. Wasa kutsus Petersonid omale awitajaks, nimetas Olew Stokholmi linna õpetajaks ja Larsi Up'ala ülikooli professoriks, Andersoni aga seadis ta omale kantsleriks. Aastal 1524 toimetati Stokholmi linnas awalik waidlus, kus usupuhastajad wõidumeheks jäiwad. Anderson tõlkis nüüd Uue Testamendi ja Petersonid Wana Testamendi Rootsi keelde. Aga rahwas ei raatsinud katoliku usust lahkuda ja ülbed piiskopid tegiwad kuningale palju raskust. Riigipäewal Westeräsi linnas (a. 1527) pani Gustaf Wasa seepärast pisarfilmil oma krooni maha. Aga nüüd ärkas rahwas lorruga ja armastuses oma kuninga wastu raputas ta Rooma ilke enesest ära. Kuninga hoolde anti, usuasjus oma tahtmist mööda walitseda. Luteruse ja Melanhtoni juhatusel toimetati nüüd usupuhastus termel maal lorrale; keegi ei seisnud enam wastu. Rootsimaal kanti puhas ewangeliõpetus ka Soome- maale. Pärast püüdsiwad jesuitlased küll weel segadust teha. Gustaf Wasa teine poeg Johan III heitis salaja jesuitlase Pos'evini toimetusel ja meelitusel katoliku usku ja tema poeg Sigmunt tunnistas enese koguni awalikult katolilaseks. Aga riigipäewal (a. 1604) heitsiwad seisused Sigmundi troonilt ning walitsiwad ta omu, kindla protestantlase Karl IX. Rootsi kuningaks. Usupuhastus sai Rootsimaal wäga kauni ja kindla järjele ja rootslased päätsiwad ewangeliusele nühästi Gestiis ja Liwimaal katolilaste lämmatusest, kui ka kurwal ajal Saksamaal kolmekümne aastases sõjas kuningas Gustaf Adolphi läbi.

2. Daanimaal rikkus kuningas Kristjan II. oma kahepoolse olekuga usupuhastuse hakatust. Rootsimaal sobitas see kuningas katoliku piiskoppidega sõbrust ja ootas neilt oma wõimule kasu; Daanimaal jälle lõi ta sellesama püüdmisega usupuhastajate poole. Pahura palk oli kolmekümne aastane wangipõli. Wangis ta ka suri. Otsekohene truu usupuhastuse sõber aga oli kuningas Fredrik I. kes Kristjani asemele kuningaks waliti (a. 1524). Tema

walitsuse all laotas auumeeleline Hans Tausen ewangeli-
õpetuse Daanimaal laiali. Riigipäewal (a. 1527) kuulutas ette-
maatlik kuningas usuwabaduse, piiras piiskoppide woli, andis
preestritele luba abielusse heita ja munkadele kloostrist wälja min-
na. Püha kiri pandi Daani keelde ümber, jutlus ja kirikulau! wõeti
jumalateenistuse korda ülesse. Kloostrite warandus jaotati tarwi-
tust mööda ära, asutati nimelt selle waranduse abil koolid ja trükiti
raamatud. Reegi ei lahetsenud, et puhastatud usk oli wastu wõe-
tud, igal pool tärkas rõõmus usuelu. Daani walitsuse all seifis
seda puhku ka Norramaa. Seal leidis usupuhastus kohe haka-
tuses lahket wastuwõtmist.

3. P o o l a m a a l e toodi usupuhastus kolmest küllest: Witten-
berist, kus hulk noori poolakaid õppimas käis, Böömimaalt, põ-
genejate Böömi wennaste läbi, keda kodumaal õelasti taga kiusati,
ning wiimati Helwetiaft. Protestantlased ei mõistnud aga teine
teisega mitte kokku leopida. Seeläbi kahandasiwad nad ise usupu-
hastuse mõju. Kuningad seifiwad küll läbistikku kõik usupuhastuse
wastu, aga seisuste nõudmisel anti riigiwalitsuse poolt (aastal
1573, pax dissidentium) katoliklastele ja protestantlastele ühesu,
gused õigused ja seda lepingut kinnitas iga uus kuningas wandega-
nii kaua kui Poola riik jalal seifis.

§ 63. Jesuitlaste ordo.

1. Katoliklaste usuparandus. Ewangeliust leidis nit
laial piiril lahket ja rõõmulist wastuwõtmist, et näis kui peakfiwad
katoliku kiriku päewad loetud olema. Isegi Italias ja Hispanias,
otse watikani akende all, asufiwad uued perekad protestandikogu-
dused lootusrikkalt elame. Piiskoppidel ja preestritel polnud enam
täit julgust wastu hakata. Sulgad neist jäiwad tase ootama, kuni
afi selgub, ja oliwad walmis isegi tarwilisel korral ewangeliustu
wastu wõtma. Rohmetus ei kestnud kaua. 16. aastasaja kesk-
algas katoliku kiriku rüpes läre wastuliikumine, elu kohendamine
ja parandamine. Protestantlased tõrjutakse laial rinnal Italias,
Hispanias, Prantsusemaal, Baieris ja Austrias tagasi. Katoliku
kirik wõtab raudse armuta käega neis maades wõimuse oma pihku,
heidab pehmuse, hooletuse, korratu oleku enesest ära ja nõuab kõi-
kide poolt tingimata allahetmist. See on katoliklaste usuparandus.
Ewangeliusu najal ta algas ja ewangeliusu wastu käis selle
paranduse siht. Tema sütitajad ja kandjad on esimeses reas
jesuitlased.

2. Ignatzius Lojola. Kuulsa ja kardetawa jesuitlaste
ordu asutaja Ignatzius Lojola on Hispania soost, rüütli poeg.
Ta sündis aastal 1491. Ta sai kinga kijas kaswatatud ja sir-
gus tubliks waenuosawaks rüütliks ja waledaks mehiks. Sõjas
jaadud haaw tegi ta wigaseks ja pani rüütlielu tee kinni. Sai-
guse ajal tõufiwad, katoliku pühade meeste elulugusid lugedes,
õikfugused mõtted ta pähä. Rüütlielust ja mõdgoosamusest auu-

ahnel ja kuulsusehimulisel mehel enam, auupärga polnud loota. Raamatutest nägi ta, et pühadel meestel ka oma kuulsus on. Sarnast kuulsust võis ka migane mees kätte saada. Marsti torlas tall himu meele, ka pühaks meheks saada. Põdemise lõpul võttis Lojola koha waimuliku rüütli harjutused käpile: pekis ennast, paastus järgesti, walwas ja nälgis. Oma lihasuretaja piinas tuletab ta Luteruse floostrielu meele. Aga wahel mõlemate wahel on suur, Luterusel polnud mingi auuahnust, ta püüdis piinal patust lahti saada ja otis rahu Jumalaga; Lojola jälle nõudis inimeste ja Jumala ees püha mehe hiilguft.

3 Ordu asutamine Kodumaalt rändas Lojola Jeruusalemma ja tahtis seal waimulikule tööle hakata. Aga haritud arablaste sekka ei kõlwanud wähäse haridusega rüütel mitte. Ta tuli tagasi, õppis Pariisis suure usinusega ja hoolega, kuulas ülikoolis ettelugemisi ja hakkas ka jutlusti pidama. Ülikoolis leidis Lojola mõningad noored mehed, kes temaga nõuusse lõiwad, nende seas pärastise kuulsa India misionari Franz Afaweri. Nad astutiwad selti kokku ja töötasiwad Montmartre kiriku maa-aluses kabeelis Jeesuse Kristuse rüütliks hakata (a. 1534). Kristuse sõjajijed lubasiwad nüüd ka Kristuse maapealsele asemikule sõnakuuljad teenrid ja alamad olla; umbusu wastu ristirahwa seas ja paganamaal püha sõda alustada. Paawst kinnitas ordu (1540).

4. Ordu seadused. Jesuitlane kannab musta orduriiet, ei tunne omas tegewuses sõbra ega sugulast, ei nõua muud auu ega wara kui oma kiriku wäge ja hiilguft. Selle sihi kättesaamiseks nõutakse iga orduliikme käst wastutõrkumata ja mõtlemata sõnakuulmist ülemate wastu. Iga ülem orduliige olgu alama orduliikme silma ees otse Kristus ise. Kõik orduliikmed jaotatakse nelja liiki; ülemast liigist mõetakse ordumalitsejad, alama liigi osajijed on liht teenijad, ei kanna orduriiet, teeniwad salaja ja tarwitatakse salakuulajatels. Ordu eesotsas seisab ordukindral. Ordu liikmetel endal tahtmist ega südametunnistust ei tohi olla. Nende tahtmine, püüdmine ja südametunnistus saab orduülema poolt neile määratud. Ordukindral seisab paawsti woli all. Jesuitlaste ordu tarwitaib ainult osawaid, tarlu, kawalaid inimesi. Igaüks peab kindla reegli järele ennast niikaugale harjutama, et ta uhke ja alandlik, pehme ja wali, tagasihoidlik ja hakkaja, toskite ja kawal wõib olla. Jesuitlaste asupaik pole mitte floostriimüürides, waid igalpool maailmas inimeste keskel, kus neid just orduülem tarwitaib. Kõigist seisustest ja ametitest wõtawad nad liikmeid wastu ja tarwitawad neid jälle kõiksuguste ametite peale. Ka umbusflikkudega ja katoliku usu wastastega wõiwad nad ümber käia ja sõbrust sobitada. Liikmete arm on piirita.

5. Ordu wägewus. Würstide ja kuningate ligifonnad kubiisewad marsti jesuitlastest; preestrite ja nõuuandjate kohad kiskusiwad nad oma kätte ja meelitasiwad ka mitmed kroonitud pead enda liiki. Kuna toores harimata munk ülemates seltskonnades sugugi ligi ei lastud, leidis peenikene, tark ja haritud jesuit-

lane igal pool lahtised uksed ja rõõmsa vastuwõtmise. Kuna nad ühel pool riigivalitsused oma mõju olla surusiwad, katsusiwad nad teisel pool niisamati noore soo kaswatamist oma kätte saada. Selleks muretsejewis nad olewates koolides ja ülikoolides õpekohtad oma orduliikmete kätte ja asutasiwad ise hulga koolisid. Ordu kaswis äraarmamata ruttu ja laotas tiiwad üle maailma laiali. Jesuitlased oliwad õige paawsti parem käsi ja püüdisiwad igauhte Rooma ifke ja paawsti wõimuse alla saata. Selleks otstarbeks tarwitasiwad nad kõili abinõusid, lubatuid ja lubamataid, häid ja halbu. „Tarwe pühendab tarbenõuu.“ Armastuseta ja halastuseta kõiki loomulikka, inimlikka ja jumalikka lohusid ja õigusid kõrwale heites sanimusiwad nad oma rada. Nad kõlbasiwad igale poole, paganaid ristiusku pöörma ja protestantlasti rõhuma. Suurt lahju tegiwad nad ewangeliusule. Italias, Hispanias, Baieris ja Austerias jai nende läbi protestandi usi peaaegu sootumaks ära laotatud. Jesuitlased mõisjewisid oma wastasid ifka nende endi sõjariistadega suruda. Koolitsejewisid protestantlased koolide eest — jesuitlased seadsiwad neile oma koolid wastu; nõudsiwad protestantlased jutluste waral rahwa seas usku äratada, — jesuitlased tegiwad ka jutlusti.

Rus tähendatud tee pikaline ja waewaline näis, ja käremaid abinõusid tarwitada wõis, seal wõeti lahlemata wägimad ja tagakiusamine appi. Seepärast käiwad sõjad, mässamisid, salatapmisid, werenalamine sagedasti jesuitlaste kannul. Nimelt tunnistawad werise Maria teod Inglismaal, hertsogi Alba teod Hollandimaal ja werepulmad Brantsusemaal jesuitlaste mõju ja waimu.

Paawst ja katoliku usi ärkasiwad jesuitlaste mõjul uimastusest, woli anti jälle kõige auuga paawsti kätte, leiged ja tõrkusjad piiskopid saadeti kõrwale. Julgus, elu ja liikumine tõusiwad päew päewalt paawstlaste seas.

§ 64. Trienti kirikufogu. 1545—1563.

1. Kutsimine ja nõupidamisid. Keiser ja würstid, waimulikud auufandjad ja ülikoolid nõudsiwad suurt kirikufogu, kus kõik riuaasjad õiendatud ja katoliku kiriku paranduse pärast nõuu peetud pidi saama. Mitmefordse rõõklemise järele lutsus paawst kirikufogu Trienti linna kofku. Kirikufogu awati jõulukuul 1545. Mitmele korrale jäeti nõupidamisid pooleli ja lõpetati aastal 1563. Kaksjada wiiskümmend wiis waimulikku meest kõikidest katoliku maadest mõtsiwad koosolekust osa. Piiskopid ja kloostriisjad oliwad otsusetegejad. Otsusid tehti häälteenamusega. Otsuste walmistamisid ja riidlemisid toimetati komisjonides. Itallased oliwad enamuses, nemad oliwad paawsti hääleandjad. Wastasmõju, mis mõnikord õige käre oli ja protestantlaste poole kaalus, awaldasiwad Hispania ja Brantsuse piiskopid. Üleüldiseid koosolekuid

peeti 25. Neid tarvitati selleks, et pühalikult ja vastarääkimata tehtud otsused avalikult kuulutada.

2. Otsused ja mõju. Trienti kirikukogul näitas katoliku kirik, et ta oma endisest rajast mitte ei lahku, oma endisest nõudmistest ei tagane. Kõik uuendused ewangeliumi poole lükkati kärjitatult kõrwale, aga kõik senised kiriklikud seadlemised ja õpetused tehti selgemaks ja walgumaks, põliselt, ja piirati protestantlaste wastu ära. Paawsti woli kirikuwalitsuses tehti weel kindlamaks ja laiemaks. Usu ja elu mõõdupuuks ei seatud mitte püha kiri, waid wanad kiriku õpetused (traditio), nagu sinotite otsused ja paawstide seadlemised; finnitati uuesti seitse sakramenti, preestrite poisimehepõli, messsaohwer, puhastustuli, pühade ja jäätiste auustamine, floostrid, päästumüü.

Nõnda sai katoliku kirik Trienti kirikukogul selged kindlad seadused, ja et mitmed korratud olekud ka kõrwale heideti, tegew waim igal pool katoliku kirikus maad wõttis, siis ei läinud usu-parandus katoliku kirikust ometi mitte päris puutumata mööda, ka see kirik sai endale teise uuendatud näo.

§ 65. Ewangeliumi kogudused Prantsusemaal.

1. Hugenohtlased. Ewangeliumilised Prantsusemaal kannatasid hakatusest saadik palju waewa, häda ja tagakiusamist. Kuningas Franz I. (1515—1547) rõhus neid tule ja mõõgaga, wangistuswega ja piinaga. Jumalateenistusi awalikult pidada ei sallitud. Ainult metsades, koobastes ja waremetes tohtiswad usklikud kofku tulla ja neiski paikades ainult öö argu. Ewangeliumilisi kutsuti hugenohtlaseks. Rõhumisest ja hädast ei hoolinud põlew Kristuse armastus ja tagakiusamine kaswatas aina usklikude arwu. Saialt pillatud hinged kogusiwad uutes asupaikades ikka jälle uuesti kogudusteks kofku. Hugenohtlaste elaw usk ja truu Jumala armastus paistis nii läikiwalt inimeste silma, et palju wastaseid nende liiki löi ja tagakiusajatest sagedasti südikad usuwõitlejad saiwad. Mõnes kohas oliwad terwed külad ja linnad hugenohtlasti täis. Genfis ei wäsinud Kalwin oma usuwendi Prantsusemaal kirjalikult ja suusõnal finnitamast ja trööstimast, tema kõrwal Besa.

Negamööda hakati ka priiskesti awalikka jumalateenistusi pidama. Sulgad walitsuse ametnikud hoidiswad ise ka ewangeliumi poole.

2. Hugenohtlaste sõda. Ketserikohtud ei suutnud enam usklikudest jagu saada, ehk küll piinad ja põletamised ühte soodu edasi kestiswad ja sadade kaupa inimesi tuleriidale saadeti. Ka järgmise kuninga Henri II. (1547—1559) all polnud paremat põlwe. Kuid ewangeliumi kosus priiskesti. Suba mitmed kuningliku perekonna liikmed lugesiwad endid puhastatud usuliste kilda. Katoliklased jäiwad muresse ja kartma. Kuningal oli wiimati nõuu kõiki ewangelimeelelisi wangi wõtta ja ära surmata. Surm keelas teda kurja nõuu täitmast. Henri lese Katarina de Medici ajal lõppes

hugenotlaste kannatus. Mõõd tõsteti mõõga vastu. Sirmus werewalamine Basji linnas (1562), kus hugenotlased halastamata kombel ühes küümis jumalateenistusel ära tapeti, andis awaliku sõjale asja. Hugenotlaste sõjapealikud olivad *Navarra printsi* ja wana hallpea admiral *Coligny* (l. Kolinji), katoliklaste juhatajad jälle herzogid *de Guise* (l. Giis).

3. *Pariisi werepulmad*. Kümme aastat peeti awalikku waenu. Hugenotlased saiwad wiimati usuwabaduse ja täielise eluõiguse. Sellega ei leppinud kuninganna. Ta wihtas hugenotlasi hirmsasti. Tema meelest polnud nad mingisuguste õiguste, waid ainult hukkamise wäärilised. Peeti nõuu, neid jalaja ühe korraga mõõga alla wõtta. Noor kuningas *Karl IX* (1560—1574) lõi ka halwa ema nõuusse. Rõige esmalt meelitati hugenotlased *Pariisi* linna ja tehti nad sõbruse ja auustamistega hästi julgeks. Kuningas pakkus neile igawest rahu. Selle kinnituseks ja pandiks pidi prints *Henri Navarra* kuningaga õega *Margaretaga* laulatatud saama. Pulmapiduts kutsuti kõik hugenotlaste eestwõtjad *Pariisi* ja wõeti seal suure lahtusega ja auustusega vastu. Mitmed löiwad pea kartma, aimasiwad pettust ja põgenesiwad aegsasti. Augusti kuul a. 1572 peeti pulmad ütlemata toredusega.

Mõni päew hiljemalt lasti uulitsal pistoliga laks pauku admiral *Coligny* pihta ja haawati ta käewars. Kuningas kurjustas wäga ja töötas kurjategijaid, kui neid kätte peaks saadama, raskesti nuhelda. Kuid üleüldne tapmise päew oli juba jalaja ära määratud. Augusti kuu 24. päewal süda õõsi anti lõssikella helistamisega tapmise märk. Suurel parwel jooksiwad mõrtsukad tööle. Uulitsad pandi kettidega kinni ja tõrwalontide walgusel algas jäle tapmine. *Coligny* oli juba magamas. Teenrid ja sõbrad ärataisiwad ta ja sundisiwad põgenema. Admiral kaskis neid igaühte iseennast päästa, ise jäi rahuliste mõrtsukaid ootama. Need tormasiwad pea tuppä, pistisiwad ta furnuks ja wiskasiwad teha aknast wälja. Reda iial uulitsal kätte saadi, see surmati. Niisamati käisiwad tapasalgad majast majasse tapmas. Weri jooksis jõgena, kellegi peale ei heidetud armu. Noore abielupaari lõssis ja nende filmade ees tapeti puhaostatudusulisi. Kuningas *Karl IX* surmas oma lõssi akendest pistoliga põgenejaid. *Henri Navarra* ja prints *de Condé* jäati elusse. Neile anti walida, kas katoliku usk wõi eluaegne wangipõli? Mõlemad peastisiwad endale wabaduse ja hugenotlastele eestwõtjad katoliku usku astumiseaga.

Coligny pea saatis kuningas paawstile kingituseks. Paawst lasi suure tänupüha pühitseta ja mälestuseraha lüüa. Rahelja päewa kestis mujal riigis tapmine ja 20,000, teiste sõnumete järele 100,000 hugenotlast saiwad ära surmatud.

Kuninga ja katoliklaste rõõm oli suur, aga warane. Wäikene osa protestantlasti lõppes, kaugele suurem osa jäi järele. *Karl IX* roojastas oma nime jäädawalt. Südametunnistus koormas teda

rasekelt päewad ja ööd, kuningas kuimas ja kõdunes, ja suri meele-
ärabeitmisel, alles 24 aastat wana (1574).

4. Henri IV. Wõitlemised algasidwad uuesti. Järgmine kuningas Henri III. (1574—1589) aga kartis oma sõbru, Guise herzogid weel enam kui hugenotlasti ja lasti nad ära tappa. Ta ise langes jesuitlaste Sefobi Klementi noatera all (1589).

Kuningliku krooni päris nüüd endine Navarra prints Henri IV. (1589—1610). Wastutahtmist saadud katoliku usu oli ta taga jälle maha jätnud. Aga kuningaks tõustes ei suutnud ta muul wiisil werist sõda ja wastupanemist lõpetada, kui seega, et wabatahtlikult uuesti katoliku usku heitis. Oma endised usuwendi ei unustanud ta seepärast mitte ära ja aastal 1598 andis ta hugenotlaste kaitsemiseks kuulsa Nantesi (l. nangti) käskkirja, mille tõttu ewangeliustulised jumalateenistuse loa, mõned kindlad paigad ja katoliklastega ühesugused kodanikuõigused saiwad.

5. Hugenotlaste rüüstamine. Henri IV. järeltulija Lui XIII. († 1643) ja tema minister Richelieu (üttele Richeljö) all algas uus rõhumine, werised tapmised ja waenud. Lui XIV. († 1715) püüdis oma roppu elu ketserite häwitamisega kiriku filmade ees wabandada ja kaunistada. Ta pani hugenotlaste linnadesse ja küladesse toored dragonisoldatid elama (dragonadid). Need kiusasidwad, näljutasidwad ja teotasidwad oma roppusega hugenotlaste perekonde. Piinamisel hirwitasiwad nad: „Surege, wõi saage katoliklasteks!“ Nantesi käskkiri tehti tühjaks (a. 1685) ja seist ajast algasidwad Prantsusemaal alles päris werepulmad. Dragonite salgad juurendati, wanemate käest wõeti lapsed ära, wanemaid endid piinati, põletati, ratastati, tapeti umbkaupa, wõi weeti wangikodadesse ja saadeti wangilaewadega merele aerusid tõmbama. Tuhandesid põgenesidwad metsadesse; ta seal peeti jahti nende peale ja lasti maha nagu metsalindu. Jga pool jooksis ewangeliustuliste weri jõgena. Ühes ainas maakonnas (Languedoc) tapeti 100,000 protestantlast. Nende kiritud ja koolid häwitati ära; midagi märki ei pidanud ewangeliustuliste järele jääma. Wäljarändamine keelati kõwasti ära. Siiski jätsidwad 600,000 hugenotlast oma kalli isamaa maha, enamisti wirgad käsitöölised, aga ka 15,000 mõisnikku, ja põgenesidwad suure waewa ja hädaga Schweizimaale, Hollandisje, Brandenburi- ja Inglismaale.

Alwalik ewangeliustu tunnistus kadus pea sootumaks Prantsusemaal, ainult Newenni mägedesse jäi jalk hugenotlasti, kes mögaga oma usu ja tunnistuse eest waprasti seisidwad, ja kellest wäehulgad mitte jagu ei saanud. Neid kutsuti kamisardlasteks. Alles juurel Prantsuse mässamisel a. 1789 saiwad ewangeliustulised koos kõitide teiste usufeltsidega täielised usu- ja eluõigused. Praegu asub ewangeliustulisi Prantsusemaal umbes pool miljoni, arwu poolest küll wäikene salgakene, aga truusti peawad nad oma usku ülesse ja hoolitsemad wäga usu edenemise eest.

§ 66. Usupuhastamine Hispanias, Hollandis ja Belgias.

1. Usupuhastus tõuseb ja kasvab Hispanias. Prantsuse naabrimaad, lõunas Hispania, põhjas Belgia ja Hollandimaa, olivad usupuhastuse hakatusel keisri Karl V. valitsuse ja pärast tema werehimulise poja Felipe II (1556 kuni 1598) all.

Rusagil maal polnud ketserid nii wihatud kui Hispanias. Selle maa ülem uhkus oli ta õige katoliku usk. Aga usupuhastuse walgus saatis oma tiired ka sinna maale. Luteruse kirjad pandi Hispania feelde ümber ja loeti neid agarasti. Keisri Karli V. kaaslased, kes Saksamaa riigipäewadel Luteruse õpetusega tuttawaks saiwad, kandsiwad kallist Jumala sõna seemet koju kaasa. Ketserikohtud süütasiwad küll ruttu tuleriidad ketserite hirmutuseks põlema, aga surm ei kohutanud usklikka. Juba Karl V. valitsuse ajal muretseti terwe piibel Hispania feelde. Kaks linna, põhjas Valladolid, lõunas Sevilla, olivad ewangeliusuliste pea kogumise paigad.

Felipe II. mõttis ketserite kaotamise plaani mööda kätte. Ehk küll ewangeliusulised väga ettewaatlikult elasiwad, kõik hoolega eemal hoidsiwad, mis katoliku usuliste silma pahandades oleks mõinud puutuda, ja oma koosolekuid ainult salaja pida siwad, ketserite nuuskijad oskasiwad neid leida.

Kes põgeneda ei suutnud, langes armuta surmale. Lühikese ajaga puhastas Felipe II. oma maa ewangeliusulistest täiesti. Aga ta kaotas feeläbi lugemata hulgad usinaid, töökaid, kõlblikka inimesi. Ewangeliusulistest puhastatud maa jäi weriwaejeks. Ka Amerika kullawoorid ei mõjunud. Ja tänapäewani on maa waene.

2. Hollandis ja Belgias liikus juba wanasti iseäraline elaw usuwaim. Aastal 1350 asutas Gerhard Groot seal „üheelu wennaste seltsi.“ kelle liikmed hoolega püha kirja lugesiwad, Jumala sõna tött uurisiwad ja waga jumalakartlikku elu elasiwad. Nende keskel mõsusiwad mitmed tähtsad mehed, kelle mõju kaugele üle koduma piiride ulatas. Need walmistasiwad omalt kohalt maad usupuhastusele. Nõnda Thomas a Kempis, kelle raamat „Kristuse järelkäimine“ pea kõikidesse keeltesse on ümber pandud. Tähtsad on ka tark ja waga Johannes Wessel ning kuulus keeletundja Erasmus Roterdami linnast, kes esimese Kreeka keeli Uue Testamendi Baseli linnas trükki andis. Kunst ja teadus õitsetiwad maal, sest et paawsti rõhumist seal mitte liialt ei tuntud.

Puhastatud usk leidis kõige soojemat wastuwõtmist. Prantsusemaalt tuliwad Kalwini usulised, Saksamaalt Luteruse usulised maale. Aga wiimaselt poolt tükkis ka palju ümberriistijaid jisse. Ümberriistijate keskel oli palju korratumat waimu ja määratsemist. Nad sünnitasiwad paraku rohkesti segadust ja takistasiwad seega ewangeliusu laiali lagunemist üle terwe maa. Siljemalt saatis Menno Simons ümberriistijate seas küll selgitust ja need, kes ennast tema ümber andsiwad koguda, saiwad waga wiisakaks ko-

guduseks. Mennonitlasteks kutsutakse neid. Aga wiga oli juba tehtud.

Antwerpeni linn, kuulus oma määratuma laubitsemise poolest, sai puhastatud usulistele kindlamaks pesapaigaks. Seal asutati suured trükikojad ja trükiti suured hulgad ewangeliusu õpetuse raamatuid, ka Schweizi ja Saksamaa tarbeks. Aastal 1526 andis Jakob Liesvelt Hollandi keeli piibli trükki. Ka William Lindali Inglise keeli Uus Testament trükiti seal. Amsterdami linnas jälle trükiti Hispania keeli piibel.

3. Wõitlemised. Felipe II. arwas oma kohuseks puhastatud usku Hollandis ja Belgias niisamati ära kaotada nagu kodu Hispanias. Guffamise töö andis ta oma õe Margareta Parma ja kardinali Granvella hooleks. Ketserikohtud pandi ametisse ja asutati hulk uusi piiskopkonde. Uuendus pahandas paljusid katoliklasi niisamati nagu tagapiusatud protestantlasi.

Mitmed linnad lõiwad lepingusse kokku oma wabaduse kaitsmiseks ja jäleda kurjuse tagasi tõrjumiseks (1566). Lepinglased nõudsiwad kõigepealt ketserikohtute kaotamist. Neid hakati Geufideks (üttele Gõõsideks) kutsuma.

Ustlikud mõtisiwad selle lepingu peale toetades suurema julgusega ewangelioõpetuse laiali laotamise käpile. Lageda taewa all pidašiwad nad enamisti oma koosolekuid. Hermann Modet, Petrus Datenus ja Johan Arends hoolitsešiwad kõige mõjukamalt puhta ewangeliumi kuulutuse eest. Paraku takistasiwad määratsejad ümberrišitjad ühtelugu tööõpetuse mõju. Prints Wilhelm Oranien sundis nad lüül rahule, aga hulgad tähtsad mehed oliwad juba lepingust nende pärast lahkunud.

Nüüd saatis Felipe II. oma pealiku hertsogi Alba suure sõjamäega kõigile otša tegema, kes mitte katoliklased ei olnud (a. 1567). Suure mäe wastu polnud Wilhelm Oranienil ešiotša wõimalik hakata. Ta põgenes ära Saksamaale. Alba tappis ja mõllas kõige jäledamal kombel. Wõllad ja puud oliwad alalõpmata poodud inimesi täis. Alba kiitis äraminnes, et ta kuue aastaga (1567—1573) 18,000 inimest ära hukata lasknud. Aga õieti oli hukatute hulk palju suurem, sest alaline sõda ja nälg tappis inimesi omalt poolt. Wilhelm Oranien korjas Saksamaal sõjamäe ja sõdis wäsimata Alba ja selle järgmiste pealikute wastu. Aastal 1581 tõsteti Oranien maa walitsejaks, aga kolme aasta pärast tapeti ta jesuiitlaste õšfitamisel salaja ära (1584). Boeg Moritz ajas sõda edasi. Felipe II. suri aastal 1598 koleda haiguse kätte. Sõda aga lõppis Hollandis alles aastal 1648. Hollandimaa jäi ewangeliusku, Belgia aga katoliku usku.

§ 67. Usuparandused Inglise maal Henri VIII. ajani.

1. Lordlased. Willisi päiwist saadil liikus Inglise maal püha kiri salamahiti rahwa keskel ja kaunike jalk inimesi toitis selle warandusega oma hinge. Usuliikumist maisel maal kuuldes

tõstiswad nad pead ülesse ja tänasiwad Jumalat, kes neid uue päewa koitu näha lasi. Seni oliwad nad palju häda ära kannatanud. Ehk nad küll taja ja warjul ennast maa nufkades hoidiswad, tagakiusajate teraw film leidis neid siiski. Just sel puhul, kus Saksamaal usupuhastamine algas, surmati Inglismaal mitu *Lordlaft*, see nende nimi. Üks kaupmees nimega Richard Gun, selle juurest Willifi piibel leiti, kägistati tornis ära ja pärast lasti weel furnukeha awalikult ära põletada. Teine mees John Brown pandi tuleriidale, sest et ta katoliku messiaohwri õpetust õigeks ei arwanud. Enne surma laulis Brown Jumalale leekides kiituse laulu.

2. **Grasmu s.** Muu rahwas Inglismaal elas suures wae- sules, puuduses, rumaluses ja kottpimeduses. Rasked koduõjad oliwad maa hirmsasti ära laastanud. Noor jõuline kuningas Henri VIII., kes a. 1509 troonile astus, töötas maale ja rahwale jälle paremaid aegu. Ta armastas ja edendas teadust, teadus ta- sandas ta usupuhastuse teed. Teaduiemehi ei suutnud katoliku kiriklik wägi mitte Huni ja Browni kombel ära põletada. Nimelt **Grasmu se** ümber, kes sel ajal Inglismaal elas, kogus suur hull teaduse armastajad mehi Inglis soost. Grasmus kartis siiski kurja ja asus Baseli linna. Grasmuse kreekakeelne Uus Testament, mis ta Baselis trütki andis, wiidi suurel hulgal Inglismaale ja äratas seal õpetajate ja õppijate seas Oksfordi ja Kambridgi üli- koolides õnnistatud elu ja walgust.

3. **Kambridgi ja Oksfordi ülikoolid.** Kambridgi ülikoolis kogus Stafford üliõplased püha kirja uurimisele; ta ise sai Tomas Bilnei najal usutee jalge alla. Bilnei oli siin õige usupuhastuse waimulik isa. Raste mõitlemise järele leidis ta Grasmuse Uuesti Testamendist soomitud ja otsitud troosti, wal- gust ja rahu. Nüüd ei wäsinud ta aga kõige elawuse ja rammuga teistele sedasama pakkumast, mis ta ise kui elu ülema hea ära oli tunnud. Neile kaele astus kolmandaks kõrwa tark ja waimu- kas Hugo Latimer, nende endine kurjustaja wastane. Omal usuteade eksamil weel pidas Latimer wägewa kõne Melanhtoni wastu. Aga Bilnei oli tema pärast juba mõnda aega Jumalat palumas. Warsti sai ta siin Saulusest Paulus. Bilnei juhatusel hakkas Latimer püha kirja uurima, sai usklikuks ja kandis seft ajast niisamasuguse lõwijuulgusega ewangeliumi seemet rahwa selka nagu Farel Schweizimaa.

Oksfordi ülikool ei jäänud wennaülikoolist usuäratuse tööl mitte taha. Grasmusel oli seal palju sõbru ja tema Uus Testament mitmete käes. Uut hoogu sai usuedenemine seft ajast, kus kuninga Henri VIII. hoolitsemisel uus kool Oksfordi linna asu- tati ja mitmed usklikud mehed, Bilnei sõbrad, selle kooli õpetajateks kutsuti. Glu, mis need mehed äratasiwad, leidis suurt ergutust ja toetust Lindali Inglis keelse Uue Testamendi waral, mis aastal 1526 Oksfordi linna jõudis.

4. William Tindale oli ise Oksfordis õppimas olnud ja Erasmus kreekaelse Uue Testamendi waral Jumala tõe walguft südamesse saanud. Tindaliga seltfisiwad mitmed teised üliõplased püha kirja uurimisel. Tagatiusamine ajas Tindale Oksfordist Kambridži linna, kus ta Bilnei ja teistega koos ewangeliumi laiiali laotamise kallal tööd tegi. Pärast asus Tindale oma sündimise paika ühe mõisniku juure kodukoolmeistriks. Siin nägi ta, kui wäga rahwale pühakirja rahwateeles waja oleks. Ta wõttis nõuu seda muretseda. Londonis algas Tindale sõbra John Frithi abiga seda tööd. Pea sunniti ta aga Londonist põgenema. Oma käsikirjadega kohast kohta ja paigast paika Europas rännates ja põgenedes lõpetas ta jüiski õnnelikult töö. Wõõralmaal sai tõlge trükitud ja jala kombel Inglise maale wiidud. Mõlemate waewapärijate Tindali ja Frithi maapealne palk oli surm. Nad said, esimene Belgiamaal, teine oma kodu Londonis ära hukatud.

Suure rõõmuga wõeti Tindali ümberpandud uus Testament niihaksti Oksfordi kui ka Kambridži ülikoolis wastu. Teda loeti juure himuga ja kristlik tõe kandis südames kaunist wilja. Seda tõe kanti nüüd ka hoolega rahwa seka. Peapiiskop Wolsei ei annud aga ewangeliumile mitte kaua mahti maad wõtta. Tema sundimisel pandi kõik ülikooli doktorid, keda pühakirja lugijaks peeti, wangi. Mõnda waewati ahelates kuud ja aastad, teised põletati ära (a. 1526).

5. Henri VIII. kiriku pea. Waheajal toodi mõningad Luteruse kirjad üle mere Inglise maale. Kuningas Henri VIII. luges neid ka ja kirjutas nende wastu raamatu „seitsemest sakramendist“. Aga sõbrus paawsti ja kuninga wahel läks rikki, kui kuningas paawsti poolt oma abielu lahutust ägedalt nõudis. Paawst ei juutnud nõudmist täita. Henri VIII. lõi enese nüüd paawstist hoopis lahti (1531) ja tunnistas enese Inglise kiriku peaks.

Usupuhastuse peaks ja eestwõtjaks ei hakanud ta seega mitte, waid mõlemad, katoliklased ja ewangeliusulised pidiwad ühtlasi kuninga usutunnistuse omaks wõtma ehk karistuse alla heitma. See kuninglik usutunnistus polnud muud midagi kui wana katoliku usk kõikide oma headega ja wigadega, muud kui eesimata paawsti asemel seisis nüüd eesimata kuningas kirikuwalitsuse eesotsas. Nii palju mõisiwad usupuhastajad, et Tindali ja Koverdali ümberpandud püha kiri aastast 1535 saadik Inglise maal lubati laiiali laotada. Igassee kirikusse muretsjети üks piibel, mis ahelaga altari ruumis kinni seisis, kus igaüks teda mõis lugeda.

68. Riigikirik ja puritanlased.

1. Inglise riigikirik seatakse Edward VI. a II ja lalale. Henri poja Edward VI. ajal paranes kiriklik olu mitmetpidi. Kalwini wägew usuwaim wõttis maad, piiblile leiti ase kirikus. Wäga noorelt astus Edward auujärjele, aga ta sai hästi kaswatatud ja juhutatud ja tema asemel pidas walitsust ewange-

limeeleline hertsog Somertset. Oma kroonimise juures nõudis noor kuningas (1547), et kahe mõõga kõrwa, mis padjade peal kroonimise rongil kuningas ees kanti, „waimu mõõk“ piibel saaks lisatud. — Wangihoonetest lasti kõik need wälja, kes Henri VIII. ajal usu pärast sinna oliwad finni pandud. Henri „werine“ usutunnistus heideti kõrwale ja peapiiskop Kranmer seadis piiskopi Ridley abil uue usutunnistuse kolku. Puhastatud Inglis riigikirik astus elule. Nende meeste hoolekandmisel ilmus nimelt tähtis „üleüldne palweraamat“ (The Booc of Common Prayer), mis tänapäewani Inglis kirikus tarwitusel on. Kirikuteenistuse ford ja tegumood jäi katoliku laadi. Aga kõige usinusega hakati nüüd termel maal püha kirja lugemise eest muret pidama. Walgus oli küünlajala peale seatud.

2. Rõhumised werise Maria ajal. Noor waga ja hoolas kuningas Edward VI. suri waratselt, alles 15 aastat wana (1553). Tema järel püüti walitsust ewangelimeelelise Johanna Grai kätte anda. Aga rahwas seisis selle püüdmise wastu ja nii astus Edwardi õde Maria, liianimega „werine“ troonile. Maria wihkas ewangeliusku niisamati südame põhjast nagu tema abikaasa Hispania kuningas Felipe II. Ewangeliusu eestwõtjad Kranmer ja teised heideti kohe wangitorni. Maria warem käsi oli kantšler Gardiner. Esmene weretunnistaja, keda elawalt ära põletati, oli Rogers, enne katoliku preester, siis ewangeliopetaja ja püha kirja professor Londonis. Järgmised, keda tuleriidale saadeti, oliwad piiskopid Hooper, Latimer ja Ridley. Kartmata läkšiwad need mehed surmale. Nagu mõni wana aja prohwet kannatas nimelt auuwäärat kõrge kasuga hall Latimer.

Peapiiskop Kranmer peeti kolm aastat wangis. Suur waew tegi ta nõrgaks ja nõdruses salgas ta ewangeliusu ära. Aga Maria ei heitnud sellegi pärast ta peale armu ja Kranmer mõisteti tule surmale. Surres lepitäs wana piiskop oma salgamisejüü usujulguses. Tuleriidal tõstis ta oma hääle ja kahetses awalikult oma ekkitust; ta kõneles katoliku usu wastu ja manitses rahwast puhastatud õpetusest finni hoida. Kui leegid juba kõrgeesse loitsiwad, hoidis auuwääriline raud oma parema käe, millega ta ususalgamise kirja oli alla kirjutanud, kõige esmalt tulde ja lordas niitu forda: „Oh ja wilets käsi!“ Ja ta ei tõmmanud käewart mitte enne tagasi, kui käsi oli ära põlenud. Piiskoppide hea eesmärk mõjus teistesse inimestesse, kes rõõmuga ja kindlusega neile surmas järgi läkšiwad. — Näis siiski, nagu peaks puhastatud usk langema. Kloostrid asutati uuesti, katoliku seadused pandi maksma ja taheti ka weel Hispania laadi ketserikohut maal tõõsse panna. Seal halastas Jumal Inglis rahwa peale. Werine Maria suri a. 1558 wiie aastalise walitsuse järele ja tema poolõde Elisabet astus auujärjele.

3. Riigikirik uuesti jalal. Elisabet oli protestandi waimus kasmatatud. Oma poolõde walitsuse all kannatas ta mõnda raskust ja kiusu. Kahele forrale heideti ta koguni wangi-

lorni. Niisuguste katsumiste maral fofus ta uf, waim fai kind-
laks ja mehifeks. Troonile faades käis Elisabeti püüd ja fiht finna
poole, et oma kirikut ja rahwast suureks ja tugewaks teha. Ta oli
waga füdamega inimene. Iga päew luges ta ühe peatüki oma
kreeklakeelsest Testamendist. Aga suur osa kõrkust afus ta Elisa-
beti füdames ja sellest ei faanud ta lahti. Uupuhastust edendas
Elisabet kauni jõuga. Puhastatud ufufisu koondati 39 õpetufes
ja anti kõikidele koguduftele ühtlane feadus ja kirikuteenistufe
eeskiri: uniformitätsakte. Selle eeskirja tõttu jäiwad mitmed
katoliku kornbed ja feadmifed alale. Siiski puhastatud Inglise
riigikirik oli katoliku kammitfjast jälle feks korraks päästetud.

4. Puritanlase d. Gulgad ufklifud hinged, nimelt niisu-
gufed, kes werife Maria aegu Prantsufe- ja Schweizimaale põge-
nedes, feal Kalwini kirikufeadufega ja kirikuteenistufe korraga tut-
tawaks oliwad faanud, ei leppinud selle eeskirjaga, kus paawsti
ja ewangeliumi uf nende meeleft ühte ikkesse oliwad rafendatud.
Wastufeisjaid kutsuti „dissenters (teifiti mõtlejateks) ehk puritan-
lasteks (fõnast purus = puhas). Puritanlastele tuliwad aga hal-
wad päewad kätte. Rõwa käst anti wälja, et kõik riigikodanikud
kirikus peawad käima. Iseäralikka kirikuteenistufi aga ei lubatud
mitte. Mitmed ufklifud õpetajad ja kogudufed palufiwad endile
uniformitätsaktift wabastamift. Neid ei mõetud - kuulda ja sõna-
kuulmatad anti nuhtlufe alla. Mõningad õpetajad jätfiwad oma
ametid hoopis maha, teifed lasti walitfufe pooleft lahti.

Aastal 1603 astus Elisabeti furma järele Rooma meelne
Stuartite fugu Inglise troonile. Seft ajast läks nuhtlemine
karedamaks. Mõned tapeti ja põletati ära. Kahel sõnakuulmatal
dissenteril lõigati kõrwad peaft.

5. Tähtfam puritanlane Oliver Cromwell
Inglise rahwa ja uf wabastaja. Puritanlastel ei
jäänud paremat pääsmife nõuu kui wälja rännata. Tuhanded
afufiwad Amerikasse ja leidsiwad feal endale uue kodumaa. Riigi-
walitfuf kohkus ja last wiimati laewad finni wõtta. Nõnda jai-
wad a. 1637 Temse jões jälle mõned laewad finni peetud, kelle
peal teifte puritanlaste feas õpetaja Oliver Cromwell
(†1658 a.) oli. See mees oli Jumala poolt ära määratud oma
kodumaal suurt tööd ära tegema. Wiis aastat hiljemalt wõitles
Cromwell sõjas kuningaga Karl I. wastu ja astus pärast Karli
ärakukkumift riigiwalitfufe ette otfa. Cromwell tahtis Kalwini
kornbel walitfeda, ilmlifku ja waimulifku walitfust täiesti ühte
fulatades. Aga see ei läinud tal korda. Protestantlaste eeft fei-
fis ja kõstis Cromwell igal pool, kus seda kunagi waja oli.

Puritanlased langesiwad warakult kahte ofasse. Ühte ofa
kutsuti presbiterianlasteks, nende juures feifis kogudufe- ja kiriku-
walitfuf w a n e m a t e (presbiter) käes; teift ofa hüüti independent-
lasteks, need ei fallinud mingifugust kirikuwalitfust.

§ 69. Schotimaa juur usuärataja John Knoks.

1. Patrik Hamilton. Schotimaa polnud ka pimedal teekajal mitte hoopis Jumala sõna walgujeta. Seal asus kaunis rohkesti lollardlasi waikset ja warjul. Usupuhastamise aja algul töiwad laewad maisemaa usutärkamise sõnumid warsti Schotimaa randa ja ka koorma Lindali tõlgitud Uusi Testamenta. Enne kui piiskopid seda aimasiwad, läks juba hull Testamenta rahwa kätte.

Esimene tähtis ewangeliumi kuulutaja Schotimaal oli Patrik Hamilton. Ta käis Pariisis, Wittenberis ja wiimati Marburis õppimas; sai Pariisis wist Fareli ja Lesevriga tuttamaks, Wittenberis Luterusega ja Melanchtoniga, Marburis Franz Lambertiga. Lambert ütles noore üliõplase kohta: „Ma pole weel tänini teist meest näinud, kes nii selgesti ja arusaadawalt Jumala sõna tõtt oleks tunnistanud kui see.“ Hamiltoni süda kipitas kõige pealt koju poole, oma rahwale Jumala sõna kuulutama. Oma isa mõisas õpetas ja kuulutas ta (1528) kõigile, kes kunagi soowisiwad, põlewas armastuses ewangeliumi tõtt. Piiskop aga meelitas ta oma juurde, mõistis ruttu kohtu ära ja saatis noore 24-aastase mehe tuleriidale (1528). Weel palju teisi sawad sel wiisil ära surmatud. Piiskop David Beaton oli tagakiusamise hing. Ewangelium aga wõttis ikka enam maad ja wiimati anti riigiwalitsuse poolt kõigile inimestele luba püha kirja lugeda (1543). Särgmine wägew ewangeliumi kuulutaja, kes Hamiltoni sarnaselt surmaga oma usutunnistust kinnitas, oli Georg Wishart, ta põletati Beaton'i käsu peale ära (a. 1546).

2. John Knoks. Kuulsam ja kindlam Schotimaa usupuhastaja, John Knoks (üttele Noks), sündis aastal 1505. Ta õppis Glasgowi ülikoolis mõttetarkust ja usuteadet ning õnnistati noorelt preestriks. Piibli lugemine ja Augustinuse ja Hieronimuse kirjade uurimine, ka Hamiltoni südikas usutunnistamine kohutasiwad teda; ta kaotas endise usalduse paawsti ja katoliku usu kohta. Sel ajal kui Wishart ära põletati, oli Knoks kodukoolmeistriks ühe hugenotlase majas ja tegi seal ewangeliumi kuulutamisega wäikese kogu kuuljate ees hakatust. Pärast astus ta awalikult ette, läks St. Andrewsi linna ja hakkas seal julgesti rahwale püha kirja õpetama. Paik polnud mitte hästi walitud. St. Andrewsi linna peeti mässajaks linnaks, sest et mõningad mõisnikud seal piiskopi Beaton'i oliwad ära tapnud, ja warsti tuli sõjawägi linnarahwast karistama. Knoks sattus teistega koos wangi ja saadeti ühe Prantsuse laewa peale aerumeheks. Kaks aastat kannatas ta õige õelamat waewa. Shujõud kadus, aga usk jäi elawaks, seda kinnitas wang Jumala sõnaga ja hoolsa palwega. Teiste wangide seas täitis Knoks õpetaja kohusi, juhatas uskmataid Kristuse juurde ja trööstis usklikka. Laewalt sai ta wiimati lahti, aga kodumaale ei antud talle luba tagasi tulla. Londonis soowis kuningas Edward VI. teda omale kuningakoja õpe-

tajaks. Aga mõningad järele jäänud katoliku kombed Inglise kirikus ei meeldinud Knochile, ja seepärast ei võtnud ta pakutud kohta vastu. Sõbrade soovil läks Knoch jala läbi Prantsusemaa rändades, Genfi linna, kus Kalwin ta rõõmuga vastu võttis. Kalwin oli oma töö juba peaaegu lõpetanud, kui Knoch tema juurde tuli aset ja peavarju otsima. Mõlemad mehed olivad keha ja waimu poolest väga teine teise sarnased, mõlemad nimelt kindla raudse tahtmisega. Etimejel puhul ei wiibinud Knoch Genfis mitte kaua. Ta kutsuti Frankfuri linna Inglise koguduse õpetajaks. Segadused koguduse keskel sundisid Knoch'i seda kohta peagi jälle maha jätma. Uuesti rändas ta mõneks ajaks Genfi linna. Rahelisa aastat elas Knoch nüüd juba wõõral maal, jüda ihlas kodu poole.

Aastal 1555 läks Knoch Schotimaale tagasi. Seda puhku kestis just tagatiusamise waheaeg. Edinburi linna asus Knoch elama ja asutas seal wäikesse koguduse. Ei antud talle aga aastatki mahti rahulifelt tööd teha. Jälle ähwardasid koduõjad ja waeanud. Uuesti võttis Knoch teekonna Genfi linna poole jalge alla, kuhu teda Inglise põgenejate õpetajaks kutsuti. Seal muretses ta mõne sõbraga uue piiblitõlke Inglise keelde. Taga mõisteti kodumaal tema õpetus hukka ja ta ise põletati kujuna Edinburi linnas ära. Ei jäänud nüüd Knoch'il muud nõuu üle, kui kirjade waral kodumaal usuaaja edendada. Seda tegi ta wäsimata meelega. Aastal 1557 heitsidwad protestantlaste peamehed Schotimaal lepingusse kofku ja töötasidwad Jumala sõna ja Kristuse kogudust oma waraga ja weraga pealetungijate vastu kaitsta. Preestrid kohkusidwad, aga armasidwad nüüd waja olema seda karmimalt uut õpetust rõhuda. Wana elatanud õpetaja Walter Mill, 83 aastat wana, põletati teiste hirmuks ära. Knoch'i mehifit meelt oli Schotimaal hädasti waja.

Nagu wälk selgest taewast kõlas 2. mail 1559 sõnum läbi Schotimaa linnade ja maade: Johan Knoch on jälle kodu. Müüid tõfifidwad ewangeliumi usulifed mässamifst ja häwitafidwad hulgad klooftrid ära. Knoch waigistas wiimati tormi ja aastal 1560 kuulutas parlament, et katoliku usk ära on heidetud. Knoch'i poolt kofkuseatud Schotimaa usutunnistus pandi uue kirikuõpetuse põhjaks. Küll oli noorel kirikul weel mõnda wõitlemifst, nimelt kuninganna Maria Stuarti all; Knoch pidi mitu korda libedate sõnadega, awalikult ning nelja filma all, kaunile naesterahwale vastu hakama; aga paawsti wõimus ei suutnud enam lopsakalt kofuwat ewangelikirikut ära kaotada.

Knoch suri aastal 1572 waififelt ja rahus Edinburi linnas, kolm kuud pärast Bariifst werepulma.

II. Magadlaste ja seletajate aeg.

§. 70. Luteruse, koguduste usuõpetus ja usuelu.

1. Usutunnistuste kogu. Kalwini ja Luteruse koguduste wahel olivad elamad waidlused hakatusest saadik usuküsimuste, nimelt altarisakramendi õpetuse rääst. Wahe Luteruse ja Zwingli wahel iseäranis oli suur. Kalwini õpetus käis palju rohkem Luteruse omaga ühte. Melanhton, kes pärast Luteruse surma lüua aega Luteruse koguduste eesotsas waimulik juht oli, püüdis omalt poolt lõhet tasandada. Südaluterlased ei sallinud seda. Melanhtoni meelelisel aeti maalt ja heideti torni. Siis mõeti ja walmistati uus usutunnistuse kiri, kus segadustele kõrged tõkkes, liig kõrged ette tehti. Uue usutunnistuse kirja nimi on ühenduse ettepanek ehk konfordinformel. Ta walmistati lõpulikult Bergi kloostriis Magdeburi lähedal aastal 1577.

Kolme aasta pärast, a. 1580 seati kõik usutunnistuste kirjad ühte raamatusse kokku ja anti trütki nime all:

Ühenduse raamat. Raamatu sisu on: 1) Kolm suurt üleüldist usutunnistust: apostlite usutunnistus, Nikaia usutunnistus ja Atanasiuse usutunnistus.

2) Luteruse koguduste iseäralised usutunnistused:

a. Augsburgi usutunnistus (1530)

b. Apologia (1531)

c. Schmalkaldi õpetused (1537)

d. Luteruse suur ja väike katelismus

e. Ühenduse ettepanek ehk konfordinformel.

2. Õigeusk Luteruse koguduses. Usupuhasuse wägew hoog ühelt poolt, waidlused paawstlaste ja kalwinlaste wastu teiselt poolt sigitawad elama püüdmise, et usuõpetust õige selgelt ja puhtalt kirja panna ja koolis ja kirikus õpetada. Usuteadus tõusis suure auu sisse. Usuasjad mõeti põhjaliku arutamise alla, kõik sai hoolega läbi sõelatud. Paksud teaduslikud usuõpetuseraamatud, dogmatikad, ilmuwad raamatuturul. Hakati juba kaebama, et kõik raamatukauplused kubitada dogmatikaid täis. Luteruse õigeusu õpetlaste wägewam raudsamma oli Joh. Gerhard († 1637 a.), tema kõrwal oli palju teisi. Usuteadlased tegiwad ilmatu suure töö ära.

Koolid pandi käima. Ühelsa ülikooli lasmatawamad Saksamaal Luteruse õigeusu waimus tulewasi õpetajaid ja professoriis. Õpetlased olivad sipelga usinusega tööl, et usutõtt kindlaks teha ja teda kaitsta ja kõikide segamiste eest hoida. Usuõpetust kuulu-

tati kantslites, õpetati koolides. Rõrgemate seisuste liikmed ja liht töörahwas pandi usuõpetust katekismusest ja piibliloost õppima. Harimata, rumala rahwa asemele astusiwad selles kindlas koolis hästi koolitatud ja õpetatud inimesed. Mitte tummalt ja arusaamata ei pidanud inimesed kirikus jumalateenistusest osawõtma, waid elawalt ja aru saades. Kindlad kiriklikud lombed, kindlad usuteadmised saiwad ka talurahwa keskel igapäewasels asjaks. Aga sellega näis nagu wäsimus käes olema ja näis nagu sellest küllalt olema. Need on Luteruse õigeusu head küllad. Rahjulised küllad on tal ka.

Õsimene kahi. Piibel lükati kõrwale. Piiblit ei olnud tarretanud õigeusu walitsuse ajal enam nähagi, ta oli paksu tolmu kätte alla langenud. Piibi kiri ei olnud enam usu juhtnõõr, waid usuõpetus pandi pühale kirjale juhtnõõriks.

Teine kahi. Kristliku elu eest ei hoolitsetud. Elu jäi kõrwalisels asjaks. Unustati ära, et tegudeta on usk surunud. Minufene wagaduse märk oli kirikuskäimine. Kirik sai kooliks ja jutlusekojaks, kus usuteadmisi ja katekismuse küsimisi pähä tuubiti, hingele ei pakutud midagi; süda jäi puutumata, elumiisid jäiwad tooreks. Rõõrsugu tigedus, riid ja uhkus juurdus lopsakalt, ebaust õitjes, nõiakohtud astusiwad keskaja ketseritekohtute asemele. Ja jälle loitsiwad tuleriidad kesi ristikogudust.

Rohkem kui sada aastat (1600—1700) kestis Saksamaal ja mujal Luteruse kogudustes jähårdune tarretanud „õigeusk“.

3. Ewangeliumi waim. Kalwini kirikus jälle hoolitseti kõige usinuse ja hoolega hakatulest jaadik kristliku elu eest. Rõõr eluliikumine pandi kindlate seaduste ja ühtlase mõõdupuu alla. See hool walmistas Kalwini koguduste keskel wägewaid ja kaunid usutegusid mitmel kristlikul elupõllul. Aga nii hästi üfipooline õpetuse kui ka üfipooline elu nõudmine polnud loomulik. Ta oli käf ja seega wäline sund, mitte ewangelium, mitte seespidine Jumala wägi. Ta litsendas kristliku inimese wabadust ja pani kogudused uuesti inimeste seadmieste ja ifte alla.

Ewangeliumi tõfne waim ei annud pika peale ennaft maha muljuda, waid näitas tõusies, luda mõlemad nõudmised, õpetus ja elu kristlikus kirikus käfi käes peawad käima. Wagadlasteks ehk pietistideks kutsutakse kirikuloois neid mehhi, kelle läbi ewangeliumi waim mõlemad nõudmised ühendas ja seega protestandi kirikus tarwilist edenemist joetas.

§ 71. Wagadlased. Spener ja Franke.

1. Spener. Saksamehed Spener ja Franke seisiwad tetaaduse liikumise eesotsjas, mis Saksamaal algas ja terwes pro-gswandi kirikus wägemat kaja äratas.

Spener, sündimise poolest Elsassimaalt pärit, nõudis hoolast püha kirja uurimist ja erfsat tegemat usuelu. Luteruse usus hoolega kaswamatud ja koolitatud wõttis ta ühtlasi head

äratuft mõningast sündsast Inglis keeli raamaustu ja Kalwini usulise kirikuõpetaja Labadie käest. Mõne aja elas Spener ka Genfi linnas. Strasbouris hakkas ta ülikoolis ettelugemist pidama ja täitis kõrwal kirikuõpetaja kohuüid. Sealt kutsuti ta Frankfurti linna wanemaks õpetajaks. Kakskümmend aastat haris Spener suures riigilinnas Jssanda wiinamäge, küll rohke õnnistusega, aga ka rohke waenu ja teotamise all. Jutlustes ei mõistnud Spener mitte Kalwini uuliste peale kohut, waid püüdis oma koguduse liikmeid uuele sündimisele äratada. Jutluste mõju oli see, et hulgad tõsisemad inimesed rohkem püha kirjaga tuttawaks soowijiwad saada. Need kogus Spener nädalas kaks korda oma majasse püha kirja lugemisele. Spener ise juhatas neid kooskäimist ja seletas uut Testamenti. Kõsimeiste ja kostmiste najal sai siis loetud tükk weel selgemaks tehtud. Kooskäijate hull kaswis nii jõudsasti, et nad enam õpetaja majasse kõik ei mahtunud. Spener hakkas lugemist kirikus pidama. Peale selle kogus Spener lapsed ka teki smusetunnile. Kaamatute waral äratas Spener mujal paikades himu püha kirja lugemisele (pia desideria 1675); ka tungis ta selle peale, et kogudused tegewalt kiriklikust elust osa wõtaksiwad ja oma südameusku elus ja tegudes tunnistas.

Piibel sai nüüd jälle oma õige koha peale. Inimesed hakkasiwad teda oma hinge kosutuseks ja usuwalgustuseks kui õiget hallikat tarwitama. Kodused jumalateenistused ja katekismusetunnid saiwad laial piiril harjunud asjaks. — Frankfurti linnast kutsuti Spener Dresdeni Saksimaale. Seal hoolitses ta wiis aastat kristliku elu äratuse eest. Ka ülikoolides algasiwad äratawad ja kosutawad piiblitugemised teadusliste seletuste kõrwal. Ilma wastupanemiseta see küll ei sündinud. — Kolmes suures linnas oli Spener nüüd juba piibli tarwituse päewakorrale seadnud ja kogudused erksole tegewusele meelitanud. Weel anti talle mahti neljandas linnas, Berliinis, sedasama teha. Ja sealgi läks see tal korda. Suurt rõõmu walmistati Spenerile Halle ülikooli asutamiseega. Usuteade professorid jäati Speneri nimetada. Ta kutsus sinna elawa ja uskliku Franke ja selle sõbra Breithaupti. Halle sai sel kombel wagadlaste kogupaigaks, ühtlast ka hulga usklikkude kirikuõpetajate ja edespidiste professorite õpepaigaks. Rõõmuga nägi Spener oma tööd rohkesti figiwat, püha kiri sai rahwale armsaks koduraamatuks. Aga kurwastust oli wagal tasasel mehel ka. Seft mõnes paigas jätsiwad nüüd wagadlaste kogudused kiriku hoopis maha, ei läinud enam pihutile ega armulauale ja pidasiwad endid pühaks ja oma kogudust ainsaks õigeks kirikuks. See oli lahutamine ja lõhtumine kosutuse kõrwal. Spener ise jäi Luteruse kirikule truuiks. Ta elu oli Jssandale pühitsetud ja kõik, mis ta tegi, seda pühitses ta palwes. Loomu poolest oli Spener helde ja tasane, tõsise ja puhta olemisega. Ta sai 71 aastat wanaks ja suri aastal 1705.

2. Franke. Speneri kõrval seisis magadlaste eesotsjas Halle waestelastemaja asutaja ja ülikooli professor Franke. Spener oli enam kirikuõpetaja ja hingekarjane, Franke enam usuteadlane ja koolimees

Enne Halle linna minemist õpetas Franke Leipzigi ülikoolis Hommikumaa keelesid ja asutas seal üliõplaste seas piibliarmastajate seltsi. Halle ülikoolis sai usina professori nimi väga kuulsaks, kõige rohkem waestelastemaja läbi, mis ta seal asutas. Franke oli kindel oma usus, väga rohke teadmiseega ja kartmata meelega; oma tahtmisega otse niisama raudne nagu Rnoks Schotimaal. Enam kui 6000 üliõplast istusiwad ajawoolul Franke jalgade ees tema õpetust kuulamas. Need kõik said tublit juhatust püha kirja tarwitamises ja kandiswad hea seemne laiali koguduste sekka.

3. Magadlaste tähtsus on väga suur. Nende mõjul asutati wennaeste kogudused Saksamaal ja metodistlaste kogudused Inglismaal ja Ameerikas. Nende tegewusel mõeti ka protestandi kirikus misjonitöö käsile. Franke waestelastemajast läks esimene misjonar Ziegenbalg paganate sekka Ida-Indiasse. Magadus pani usupuhastamise liikumisele krooni põhä ja aitas wiimati 18. aastajal uut waimude tormi, ratsionalismust, ära kanda ja ära mõita. Seis lüna ratsionalismust laial piiril ewangeliumi waimu ära kaotas, magadlaste waiksetes seltskondades jäi see waim rikkumata asuma, kuni uus koi usuelus 19. aastajaja algul hiilgama hakkas.

Magadlastele tehti riikate õigeusuliste poolt palju tüli. Õigeusulised kippusiwad kantslist ja ka kohtutega ja rahwa äsfitamistega nende kallale. Siiski oli see taga'iusamise tuli magadlastele kasuks. Kui waenlaste pealetungimine lödwemaks jäi, siis waikis ka magadlaste tubli hakkamine. Wana äge usupuhastuse tuli kustus nende rinnus. Nende põlewad tunnistused muutiswad endid sõnakõlaks. Nende wägewad jumalateenistused läksiwad wedelaks meeltekõdina leemeks. Nende patuwalu ei olnud enam nutmine waid pisarate pigistamine. Laasad wadistajad leidsiwad hõlpsasti nende juures leiba.

§ 72. Wennaste kogudus (Herrnhut).

1. Zinzendorfi ette walmistus. Wennaste koguduse asutaja on krahw Zinzendorf. Nikolaus Ludwig krahw Zinzendorf sündis Dresdeni linnas (a. 1700), kus ta isa minister oli. Isa suri warakult ja ema läks uuesti mehele. Terawa mõistusega poisiks kasvmas wanaema ja tädi silma all maal Dresdeni lähedal juureks. Mõlemad naisterahwad oliwad Speneriga hästi tuttawad. Seesuse armastus istutati aegsasti poisikese südamesse. Hiljemalt wiidi Zinzendorf Halle linna Franke kasvatusmajasse. Koolipoiste hulgas asutas Zinzendorf wäikese seltsi nimega „sinepiwa ordu," selle liikmed ka pärast sõbruses kokku jäiwad. Wittenberi ülikoolis

õppis Zinzendorf seadusi ja pühitset seal a. 1717 usupuhastuse kahesaja aastast juubelipäeva. Aga ta ei teinud seda mitte rõõmuhõõristamisel, vaid nuktalt ja mures mitmesuguste lahutuste pärast ewangeli koguduse tsekel. Onu, kelle sundmust mööda noormees seadusi õppis, tahtis Zinzendorfit osawat kuningakoja meest kasvatada. Ta polnud seepärast oma wennapoja magadusega mitte rahu ja saatis ta paremate mõtete saamiseks reisima. Zinzendorf rändas Reini jõe kallastel, Hollandis ja Schweizimaal ja äis siis ka Pariisis. Gukutamist leidis ta rohkesti, aga jõudis sellele vastu panna Jkka kindlamaks läts ta nõu, täisealisesks saades oma Jssandale südamega ja teoga elada.

2. Wennaste koguduse asutamine. Dresdenis anti talle kohtuametniku kcht. Siin heitis ta ka abielusse ja leidis abikaasa, kes kõige truudusega ja armastusega talle ta ettemõtmistes abiks oli. Oma majas hakkas Zinzendorf nüüd piiblitundisid pidama. Pärast tööpõld ootas teda aga ta mõisas Bertelsdorfs. Selle oli ta hiljuti olnud ja põgenejate „Böömi wennastele“ asupaigaks annud. Need olivad juba palju häda ja tuisamist Gussfi päiwist saadik kodu Böömimaal ja mujal katoliku maadel ära kannatanud. Ära kaotada ei suutnud neid kõik rõhumised mitte. Uuel rõhumisel otfiks nende koguduse liige, puusepp Kristjan David, protestandi maal omastele rahuliseimat asumise paika. Otfimise teel jõudis David krahw Zinzendorfi mõija, kus asupaik lubati. Ta läks nüüd Böömimaale tagasi ja tõi (a. 1722) esimesed rändajad Bertelsdorfi, kelle lähedal neile asumise paik kätte näidati. Taaweti laulu sõnaga: „Lind on aseme ja pääsufene pesa leidnud,“ lõi wapper puusepp esimese firwehoobi puusse. Üks hoone teise järele ehitati kiiresti ülesse. Herrhut pandi koha nimelks. Asutus läks aast aastalt perekamaks ja sai kogupaigaks ühemeelelistele, Lutuse ja Kalwini usulistele ja Böömi wennastele. Zinzendorf ise asus ka nende tsekel ja walmistas neile koguduse ja kiriku teenistuse seaduse. Koguduse ülewaatamine anti eestseisjate ja wänemate (ettelugijate) kätte. Kogudus ise jagati liikmete wanaduse ja sugu järele kooridesse (meeste, naiste, laste koorid jne). Kristus ise pidi selle koguduse süda, armastus Kristus wasta see sidea olema mis kõik wennalikult ühendab. Sägise 13. augustil 1727 kinnitati uus seadus üleüldise p. õhtusöömaaja pühitsemisega. Seda päewa peeti edespäidi „Uuendatud wennaste koguduse“ asutuse päewaks.

3. Zinzendorf wennaste piiskop. Zinzendorf pani oma ameti Dresdenis hoopis maha ja elas sest ajast aina oma kogudusele. Et tal korrapäraline õigus oleks waimulikku tallitust tallitada ja kirikutes jumalateenistust pidada, selle tarbeks tegi ta usuteade kandidadi efsami ja lasi enese wana Böömi piiskopi Jablonski poolt Berliini linnas piiskopi ameti peale õnnistada. Wäsimata hoolega tegi Zinzendorf oma koguduse edenemiseks ja kaswamiseks tööd. Ta tahtis, et wennaste kogudus nagu haputaigen ristikoguduses uut elu ja äratust saadaks. Wennaste jaadikud läti-

tati kõikidesse Euroopa maadesse ja misjonarid paganate juurde. Zinzendorf ise rändas tüüdi ajad Saksamaal ümber ja asutas kogudusi. Kaks lorda sõitis ta Amerikasse, teadis misjonitöö indianlaste ja neegrite keskel korrale ja püüdis usujeltsisid ühendada. Peale selle rändas Zinzendorf ise kõik Euroopa riigid läbi ja käis ka kahele korrale Wenemaal. Palju raskusi oli Zinzendorfil wennaeste koguduses ära kannatada wäljaspidiste pealetungijate wasta wõideldes ja seestpidiseid lõhesid eemal hoides. Rohket wilja nägi agar mees, kes kõik oma waranduse ja oma terwise Isjandale ohwriks kandis. Zinzendorf suri Herrnhutis (a. 1760). Järgmine piiskop Spangenberg, mõistlik wapper koguduse isa, kinnitas seda, mis Zinzendorf peale hakanud.

4. Wennaeste elu. Herrnhuti koguduse suurem hiilgus langes just ewangeli iriku pimedama aja peale, kus kantslites ja õpetoolides umbuss ja inimeste mõistus (ratsionalismus) woli widašiwad. Smelik on Wennaeste koguduses loosi tarwitamine. Kõik tähtsamad asjad ja ettewõtmised, nagu misjonitöö, ametisse seadmisel, abielusse astumine jne. saawad loosi wõtmisega oienatud. Wennaeste kogudus Herrnhutis õitseb tänapäewani õige kaunis korras. Wallalised inimesed, poisid, noored mehed ja lesk-mehed elawad isepäinis koos, niisamati jälle tütarlapsed, tüdrukud ja lapsed. Iga päew tulewad kõik hommiku kokku palwele ja Jumala sõna kuulmisele. Nõnda kõiki tööd ja tegemisi koos palwes peale hakates ja lõpetades ei ole neil üks ka miskest puudu. Elukord on hea ja kofkuleppimine ja armastus paistab silma.

Peale Herrnhuti on wennaeste kogudusi ka muudu Saksamaal, niisamati Daanis, Inglis-, Hollandi- ja Wenemaal ja Põhja-Amerikas. Misjonitöö eest peab wennaeste kogudus ühtelugu hoolt, enam kui 300 misjonari on tööl.

§ 73. Luteruse usu kogudus Gesti- ja Liwimaal Wene walitsuse all kuni rahwa priikslastmiseni.

1. Põhja sõja järeldused. Suur Põhja sõda rikkus Gesti- ja Liwimaa hirmsasti ära. Sõja kannul käis kaff ja nalg. Rüütlid saiwad endise woli oma talupoegade üle. Waesus, puudus ja piin oli ära rääkimata. Kirikliku oleku kohta tunnistati Riia maapäewal (a. 1714), et 5 wõi 6 kihelkonna peale waewalt üks õpetaja tuleb ja rüütlike seast polnud niisugusid mehi leida, kes kirikueestseisja ameti oma peale oleks wõinud kihelkonnas wõtta. Mitte ühte ainust kooli ei olnud faual ajal ei rüütlike ei talupoegade laste tarwis. Nastad kuluwad ära, enne kui rüütlike poegadele jälle üks kool Riias asutati.

Usutundmine rahwa seas langes kõige madalamale järjele. Suurem hull ei suutnud edespäidi wahet teha pagana- ja ristiusu wahel. Ebauss läks nii suureks, et rahwas hiljemalt, kus kirikud jälle kohendati ja korraline kirikuteenistus käima pandi, kirikus rohkem sunni waral Jumalat teenis. Päril usuteenistus aga peeti metsawaikuses hiite all. Õpetajad tundšiwad seda häda wäga hästi,

kõige elavamalt noored õpetajad, kes Halle linnast waga Franke koolist Liwi- ja Gestimaale tuliwad. Mis nad iial usuäratuseks ja usutundmise kaswatamiseks teha suutsiwad, see sai hoolega ära tehtud. Puudus oli siiski liiga suur.

2. Wennaste koguduste asutamised. Suure rõõmu ja lootusega mõeti seepärast wennaste koguduse saadikud wastu, kes aastal 1729 isearaliku kutsumise peale Liwimaale usuäratajaks tuliwad. Krahw Zinzendorf tundis kuulu järele meie maa puudusi ja saatis oma paremad töölised siia. Nende eesotsjas käis kuulus puusepp ja usuärataja Kristjan David, sõnakaas, hakkaja mees. Kohe Riias mõeti nad suure lahtusega wastu ja lühike aja kogus hull perekonde nende meeste ümber. Siit läksiwad wennaste koguduse saadikud Koiva jõe kallastele, sinna kus enne wanasti munk Dietrich Jssanda ristis pagonate selka armastuse meelil ülesse seadis, ja hakkasiwad seal tööle. Wastuwõtmine oli kahesugune: Ühelt poolt lahke ja rõõmuline, teiselt poolt tagasihoidlik ja kartlik. Kõige pealt oli sel puhul Liwimaal hoopis kuulmata ja mõõras asi, et käsitöö inimesed lugemas ja jutlust pidamas käiwad. Wennaste koguduse saadikud aga pidasiwad endid õige kaunisti ülesse. Nende elaw usufõna ja õpetus leidis maad lossides ja saunades. Krahw Zinzendorf tuli ka ise alustatud tööd waatama ja kinnitama. Teda teretati enamasti igal pool lahkuse ja rõõmuga ja lubati talle kantslid jutluse pidamiseks. Isearalise auuga ja kallistamisega mõtsiwad Tallinna õpetajad ja Gestimaa rüütlid ta wastu. Tallinnas pidas Zinzendorf toompea ja Olewisti kirikus mitu jutlust. Krahwi käimise tagajärg oli see, et hulgald „wennad“ Herrhutist maale kutsuti. Need korraldasiwad Läti ja Gesti kogudused wennaste koguduse kaju järele. Just Läti ja Gesti kogudustes leidsiwad wennaste koguduse lihtsad usumehed oma rahwaliku tasase ja lahke wiisiga äraarmamata rõõmust wastutulemist. Rahwas sai korraga nagu ümber muudetud. Tegew osawõtmine ilmus seal, kus seni ainult tuimust ja külmust nähti. See tuli küll jaolt sellest, et wennaste koguduse käskjalad rahwale maad andsivad eneste kõrwal ametis tegewad olla. Wennaste koguduse lord nõudis hulka ametnikka: lugijaid, wanemaid, ülewaatajaid ja kooride eestseisjaid. See meeldis inimestele. Ametnikud saiwad auu ja ka pisut mõimust omaste keskel. Siin oli üks põld ja paik, kus need, kes muidu alati ja igal pool orjasiwad, lord ka mõisiwad walitseda. Herrhutide lugemistele ei sundinud teokubja piits, waid iseene se waba tahtmine. Glaw tegewus ja liikumine ilmus kogudustes. Lugemisetoad (palwemajad) ehitati ruttu ülesse; kõrtsid jäiwad tühjaks; inimesed woolasiwad palwemajadesse. Wanad ebausju kombes ja paganawõlised laulud heideti kõrwale, jäati unustusesse. Kristlik kombeline elu mõttis maad. Nende headuste kõrwal ilmusiwad pea suured wead ja kahjud. Wennaste koguduse liikmeks saamine sai ruttu ilmlikuks auuasjaks. Selle tõltu tungis palju niisugusid inimesi herrhutlaste selka, kellele süda sugugi usutroosti ega Jumala sõna tõde ei igatsenud, waid

aga wälislt auu, läikimist ja lugupidamist. Herrnhut sai moodi-
asjaks. Sellega käsi käes käis waimulik uhkus, jalalif olemine,
wastupanemise waini ja Luteruse kirikust lahkumine. Herrnhut
hakkas ka Gesti- ja Liwimaal ennast kirikufeseks kiriku kestel muut-
ma, ennast pühaks pidama, teistest paremaks, ja teiste südame-
tunnistust rõhuma. Ühtlasi keelas, laitisi ja laimasi patuks wen-
naste kogudus mõnda eluliikumist ja eluamaldust, mis iseenesest
mitte patt ei ole. Kristliku wabaduse asemele seati jälle inimestest
walmistatud käsunõbrid seal, kus neid waja ei olnud. Wennaste
kogudus tahtis kõike pühadust ja wabadust omale üürida ja sõi-
mas neid inimesi ilmalapsiks, kes endid mitte tema kilda ei annud.

3. Wennaste kogudus keelatud. Sähärdune olemine
ja püüdmine pani mitmed wennaste koguduse sõbrad mõtlema,
manitses neid etteawaatamisele ja selle eest hoolitsemisele, et wen-
naste koguduse poolt Luteruse kirikule mitte kahju ei tuleks. Õigel
ajal tõsteti hoiatamise häält ja keelati seega ära, et wennaste
kogudus mitte liiga wõimust ei wõtnud ja Luteruse kirikut lõhku-
misega ei rikkunud. Aastal 1743 keelati riigiwalitsuse poolt wen-
naste kogudus Wenemaal hoopis ära. Keiserinna Katarina II.
andis talle küll jälle asumise luba (1765), aga Gesti- ja Liwi-
maal jäi ta õnneks Luteruse koguduse külge ja aitas nüüd tafa-
semal wiisil Issanda tööd inimeste hingede kallal edasi ajada.

4. Gesti piibel. Waheajal lõpetati Gesti piibli tõlkimise
tööd (1736) ja aastal 1739 ilmus Gesti piibel. Jüri kiriku õpetaja
Thor Helle, Rootsi soost mees, lühas Uue Testamendile, mis
unustamata waewakandja Gesti kirjakeele harimisel, Karula õpe-
taja Joh. Hornung tõlkinud, Wana Testamendi juurde. Trüki-
fulud laenas krahwi Zinzendorfi soowituse peale kindral Bohn ja
nõnda ilmus raamat Gesti rahwale jäädawaks rikkaks usu hallikaks.

5. Priius. Need märgid läkšiwad ka aegamööda sageda-
maks, mis tähendasiwad, et orjapõlwe rahwale priiuseaeg läheneb.
Aastal 1763 lasi landrat Schulz von Usheraden oma wallarahwa
wabaks ja manitses teisi Liwimaa rüütliid sedasama tegema. Ter-
we haritud Europa ees nõudis kirjanik Garlieb Merkel oma raa-
matus: „Lätlased,“ lätlastele ja eestlastele inimesediguksi ja waba-
dust. Õpetajad hakkasiwad nobedusega rahwale haridust nõudma.
Tartu linna asutati keisri Aleksandri I. käsu peale suurkool ja nii-
pea kui suured Napoleoni sõjad mööda saiwad, lasi seefama õnnis
keiser kõigis kolmes Läänemere kubermangus (Kuramaa sai a. 1795
Wene walitsuse alla) pärisorjadele priiuse kuulutada (1816—1819).

§. 74. Metodistid.

1. John ja Charles Wesley. Pea ühel ajal wennaste
koguduse asutamiseega Saksamaal algas Inglis metodismuse liiku-
mine. Metodismuse alustajad ja asutajad on kaks wenda John
ja Charles Wesley, ühe Inglis kirikuõpetaja pojad. Wanem

wend John Wesley on metodistide ülemapostel ja seaduseandja, teine noorem wend Charles on nende tubli laululuuletaja

Ena Susanna Wesley kaswatas oma pojad wagasti ja jumalafartlikult. John Wesley läks warakult Oksfordi ülikooli, õppis ufinasti ja hea mõistusega, oli auustatud professorite ja üliõplaste meelest. Õppimise lõpul sai ta Kreeka keele lektoriks ja magistriks nimetatud. Wend Charles tuli hiljemalt sijnasamasse ülikooli. Kõrs nõudsiwad wennad waga jumalafartlikku elu ja toetasiwad teine teist patu wastu sõdides. Nende ümber kogus aegamööda wäikene selts üliõplasi piiblit lugema ja hingeõnnistust taga nõudma. Teiste poolt hakati neid „metodistideks“ kutsuma, sest et nad ülikooli poolt ette kirjutatud õppimise wiisi (metode) sõna sõnalt täitsiwad ja ka hingeõnnistust kindla õppimise wiisi järele taga nõudsiwad. Wennad ei leidnud oma südamele siin mitte õiget rahu. Nad wõtsiwad nõuaks Jumalale suurt ohwrit pakkuda ja sõitsiwad Amerikasse indianlaste sekka misjonariks. Tee peal sinna puutusiwad nad wennaste koguduse misjonaridega kokku ja elasiwad Amerikas nendega sõbruses. Smetades waatasiwad nad wennaste koguduse misjonaride usurõõmu ja õndsuse kindlat lootust. See puudus neil ja seda ei leidnud nad ka Amerikas mitte. Mõne aja pärast tuliwad nad jälle kodumaale tagasi. Londonis leidsiwad nad wennaste koguduse piiskopi hoolekandmisel rohkem rahu ja saiwad ka enam õndsuse tundmist oma südamesesse. Weel suurema jõuga ja usinusega kui seni, püüdsiwad nad nüüd hingeid Kristuse juurde juhutada ja temale mõita. Oma waranduse, rammu ja elu landsiwad nad waimustusega Issandale ohwriks.

2. Georg Whitefield. Oksfordi ülikoolis läbi ta juba nende seltsi (1735). Whitefield, sündimise proolest kõrtsimiku poeg, elas oma noore ea aastad aina prassimises patu elu. Siis tuli pööripäew ja Whitefield hakkas uut elujärge paastumisega, palumisega, ihukaristamisega ja walwamisega. Selle lõpp oli raske haigus. Tõmewoodil kinkis Issand talle rahu usu läbi. Suure wägewusega kuulutas Whitefield pärast seda õigust, mis usu läbi inimesele osaks saab.

3. Kõik maailm Wesley kihelkond. John Wesley läis selsamal aastal, kus ta suuremale selgusele jõudis, Hollandija Saksamaal (1738), sai tuttavaks Zinzendorfiga ja edendust Kristjan Davidi jutlustest Herrnhutis. Saksamaalt tagasi tulles tegi John Wesley õpetaja ametis Londonis tööd. Tema jutlused oliwad wägewad ja rahwas läis suurel hulgal teda kuulamas. Warsti tõusiwad aga segadused ja Londoni kirikutes keelati tal jutlustetegemine ära. Nüüd ütles Wesley: „Kõik maailm on minu kihelkond,“ ja hakkas oma wennaga ja Whitefieldiga maal wäljadel laia taewa all jutlusi pidama. Tuhandete ja sadatuhandete ees kõnelesiwad need mehed enamisti. Jutlused ei jäänud mõjuta. Mitmes paigas saiwad inimesed hoopis ümber muudetud, nimelt wabrikufihtades ja söekaewandustes, kus muidu juur tuimus ja

kurjus maad oli mõtnud. Sajatamised ja wandumised, rõõwimised ja tapmised kadusiwad mõnikord ühe hoobiga. See oli Inglise maal just usu poolest kurb aeg. Mitmed looduseuurijad, mõttetargad ja ajalookirjutajad kuulutatiwad awalikult oma jõledat umbusku ja leidsiwad lahtiseid kõrwu oma kodumaal ja kaugemal Euroopas. Riisuguste enesepetjate küüfist peastiwad need kolm meest hulga hingeid.

4. Metodistid Amerikas. Georg Whitefield tegi oma wiimastel eluaastatel Amerikas usuäratamise tööd (1770). Tema ja John Wesley wahel tõusis enne weel lõhestus. Sest Whitefield õpetas, et üks osa inimesi Jumalast enne maailma loomist on õnnistuseks ära walitud, ja et inimene ainult Jumala armu läbi peastetud saab. Wesley salgas seda ärawalimist ja arwas inimese enese tegemist päästmises ka waja olema. Amerikas kaswis metodistide kogudus väga suureks ja on tänapäewani seal tähtsam kogudus teiste usufeltside seas. Nende rändajad õpetajad käiwad laialt ümber, oma kogudustele liikmeid korjamas. Rahjatseda on nende jagedasti mõistmata ägedus ja tormiline olek, mis küll wahest suurt tuld süütab, kellel aga täil põhja ja kindlust all ei ole. Väga moodus on metodistide killas mitmenimelised „miitingid“ (koosolekud), nõnda nende „kampmiiting“ ehk laagrikoosolek, mis iga aasta kusagil metsas suurte rahwahulkadega ära peetakse, mitu päewa kestab ja rohkem kõra kui kasu saadab. Jutluse pidajad püüawad inimesi ruttu ja järsku sügawale patu tundmisele ajada, mis ka wäljaepidi märifemisel, krambisarnolisel awaldusel, nutmisel ja noolsumisel ilmsiks peab saama. Riisama ruttu peawad kuuljad armutundmisele „läbi murdma.“ Seal on siis kaebamist ja hõiekamist, naeru ja nuttu, palumist ja kiitmist läbi sega mini kuulda.

5. Metodistid Inglise maal. Inglise maal lahkusiwad metodistide kogudused alles pärast John Wesley surma Inglise kirikust ja asutatiwad oma käe peal päris metodisti kiriku (koguduse). Liikmeteks wõetakse kõik inimesed wastu, kellel himu ja tahtmine on päästetud saada. Need hinged seatakse jagudesse ehk klassidesse; igaš jaos on 10—12 hinge. Nad seisawad jaojuhatajate hoole ja ülewaatamise all ja peawad nüüd kindlat korda mööda, enamisti käsutegudega algades, oma päästmist otsima. Suur hulk neist saawad tõesti tõetundmisele, aga fiiski on metodismuse sees palju wõõriti olemist.

John Wesley suri rahus, õnneliku südamega, ligi 88 aastat wana, väga tööriika elu järele (a. 1791). Tema armastus waeste wastu ei tunnud mingi piiri, neile kinkis ta kõik, mis tal aga kinkida oli. Tööl oli ta wäsimata ja ifka, kell 4 üles tõustes kuni õhtu hiljani.

§ 75. Seletajad ja ratsionalismuse.

1. Seletus. Waewalt hakkas puhkas ewangeliumi tõde inimeste südamid ebausku paelust peastma, seal ilmus maailma tar-

fuse turul tont, kes kõik pimedama umbusu kotti ähwardas wifata. Tema lipukiri kõlas väga upsakalt „seletus“ ja ta kuulutas suure kõraga, et kõik, mis seni maailmas on usutud, õpetatud ja kindlaks arvatud, selge eksitus ja wale on. Ta seletas siis oma tarkust mööda kõik ära ja nõudis, et nüüd kõik inimesed seda seletust peawad uskuma.

2 Seletus Inglise maal ja mujal. Wabalt Inglise maalt hakkas see seletuse tuhin peale ja käis siis laial piiril läbi Europa ja Amerika, kõite, mis seni ajani usus ja teaduses, loodusetundmises ja riikide walitsuse asjus õigeks ja kindlaks oli arvatud, maha murdes. Usuasjus wõtsiwad seletajad kõigepealt piibli käsile ja küsijawad nagu omal ajal madu: „Ons Jumal tõesti kõnelelud?“ Wäga lühikese uurimise järele oli nende otsus: Jumal ei ole mitte kõnelelud, s. o. piibel pole mitte Jumala sõna. Nõnda õpetas ja seletas Gibbon, Locke, Hobbes, Shaftesbury, Bolingbroke, Collins ja Hume. Jumala sõna oli siis ära salatud ja ära põlatud. Teine küsimine astus ette. „Kas Jumalat ülepea on?“ Selle küsimise ärawastamises läksiwad seletajad lahku. Ühed armasiwad, et Jumal on, neid kutsutakse ajaloo deistideks (deus = Jumal), teised hiljemad astusiwad julge sammude edasi ja tunnistasiwad, et Jumalat ei ole. Neid kutsutakse ateistideks (ateos = Jumalata). Esimesed polnud aga wiimastest põrmugi paremad, sest nad tunnistasiwad Jumalat, kes ei kõnele, midagi ei tee ja miskest ei hooli. Niisugune seletus oli hulladel inimestel hästi meele pärast. Nimelt tulise werega ja libeda, nobeda keelega prantslased wõtsiwad Inglise meeste õpetuse ja seletuse heal meelel wastu, andsiwad talle suurepäralise kaju ja muretseiwad tema laialilootamise eest. Kuulsam neist Jumala sõna ja Kristuse wastastest Prantsusemaal on laulik ja rahwakirjanik Voltaire, kes ühewahel ka Saksamaal Preisi kuningas kojast elas ja seal oma lihwti küllwas. Teine tema kõrwas on kirjanik Rousseau (Rusõ). See mees nõudis, et kõik loomuliseks peaks tehtud saama, loomuline usk, loomuline õigus, loomuline riik jne. Oma nõudmise täitmises sai ta ise loomuliseks narriks. Saksamaale kandis Hamburi professor Reimarus ja tema kõrwal usuteade kandidat Edelmann Inglise umbusu seemet.

3. R a t s i o n a l i s m u s. Kibe töö algas nüüd igal pool seletuse laialilõndmises. Teda pakuti wõrstidele ja rahwastele, wana-tele ja noortele, koolile ja kirikule. Pakujad oliwad nobedad, wastu wõtjad niisamati. Londonis asutasiwad seletajad, kes ennast heal meelel ka „wabadeks mõtlejateks“ kutsusiwad ja kõik wabalt oma mõistust ja tarkust mööda tahtsiwad ülesse müürida, „waba müürisepaordu“ (1727). Mujal maades tegiwad teised sedasama. See seletuse mõju ulatas mõnes paigas kantslitessegi. Sealt hakkasiwad mõned umbusklikud ainult seda kuulutama, millest inimese mõistus jagu saab. Inimese mõistus (ratio) pandi lohtumõistjaks ja otsusetegijaks Jumala salaja asjade üle (rationalismus). Smelists wilja sai nüüd näha. Jõulu ajal peeti jutlusi loomade laudas-

öötmisest, Lihawõtte pühil hommikuse wacülestõusmise kasust ja sarnaselt. Jumaliku tööga kadus jumalafartus. Rõlwatu ja lorratu elu wõttis ruttu maad. Seletuse jäledam mõju oli suur Prantsuse mässamine (1789).

5. Seletus kaob. Kadunud ka sel ajal, mis wiiskümmend kuni saada aastat kestis, ei olnud Jumala sõna tõde mitte. Mitmed kirikuõpetajad pidaswad kindlasti, kõigest naerust ja pilkamisest hoolimata, usust ja Jumala sõnast finni. Sulgas perekondades walitses waga waim. Wennaste kogudus ja metodismus jäiwad ka puutumata. Nende juures leidsiwad mitmed hinged toetust ja kinnitust. 18. aastasaja lõpul hakkas jumalik elu jälle maad wõtma ja andis mitmes kristlikus seltsiasutuses enesest nähtawat märku; asutati piibli- ja misjoniseltsid. 19-ma aastasaja algul kaotas ratsionalismus kantslites oma wõimu, Jumala sõna hele walgus wõitis jällegi oma wäega kõik takistused ära, Jumal tegi uuesti wahet walguse ja pimeduse wahel.

III. Uuemad usuliikumised.

§ 76. Baptistid, independendid ja kwäkerid.

1. Baptistid. Juba õige wanast ajast on mälestusi, et mõned vähemad usufeltsid lapseristimist põlgasivad ja ainult usklikka ristisivad. Usupuhastamise ajal tekkis Saksamaal ümber-ristijate selts elusse, kellele aga Münstri linnas kole ots tehti. Pärast oli Hollandimaal nende pärast pahandusi. Menno Simons korjas nad seal korraliseks koguduseks kokku. Inglismaal ilmusivad mõningad, kes ristimist põlgasivad, sel puhul, kus puritanlased Inglis kirikust lahku löiwad. Tähtsam nende Inglis baptistide seas on laulik John Milton ja tuttav John Bunian. Wiimane jättis oma katelsepa ameti maha, läks baptistlaste hulka, ja läis siis õpetades mööda maad ümber, kuni ta kinni wõeti ja torni heideti. Raksteiškümmend castat istus ta tornis ja kirjutas seal oma kuulsa raamatu: „Ristiinimese teekond taewa linna poole.“ Roger Williams istutas baptisti õpetuse Amerikas ja asutas seal otse wäikese baptistide riigi. Amerikas on tänapäewani kaunifene kogu baptistid elamas, umbes miljon Amerikast toodi baptistide õpetus Saksamaale. Seal ei leidnud ta aga õiget maad. Kurama lätlaste seas on rohkesti baptisti usulisi; eestlaste seas Tallinnas ja Peterburis on mõningad.

2. Independendid lahkusivad Inglis kirikust, sest et nad ennast mitte piiskoppide alla ei tahtnud anda ja ülepea ühtegi kiriklikku korda wõi ametit ei sallinud. Nende nõudmist mööda peab iga üksik kogudus täiesti wallali olema (Inglis keeli independent); pärast näaiwad ära, et ilma Jumala sõna kuulutamise ametita ükski kogudus läbi ei saa, ja walitsejivad omale ometigi sõnakuulutajad. Ühewahel oli Inglismaal independentidel suur woli. See oli sel ajal, kui nende koguduse liige Oliver Cromwell riigiwalitjuse eesotsas seisis. Rõige suurem osa independentid asub Amerikas.

3. Kwäkerite seltsi asutas Inglismaal kingsepp Georg Foks. Ta oli kangru poeg, hoidis halatuses „pühade“ seltsi independentide riigis. Siis armas ta waja olema wanade prohweteite waimu jälle ülesse aratada ja läis nüüd kõigepealt kirikust kirikusse ja palwekojast palwekotta õpetajatele ja ettelugijatele wastu rääkimas. Mitmele puhule heideti ta jumalateenistuse rikkumise pärast wangitorni ja rahwa poolt sia ta mõnda sõimu, pillkamist ja walu kannatada. Aga Foks pidas wangihooes

hoidjatele ja wäljas oma piinajatele jutlusi. Negamööda hakati teda kuulama. Mõningad löiwad tema seltsi. Nad nimetasiwad endid „sõbrade seltsiks“; aga teised kutsusiwad neid k w ä k e r i t e k s, s. o. wäri-sejateks; wist seepärast, et nende ihud öeldi wäri-sema, kui waim nende peale tuleb. Esimesed kwäkerid oliwad omas olemises koguni kentsakad, pöörased ja täiesti mõistmatade segajateilda armata. Kaks meest, Robert Barklai ja William Penn aitasiwad kwäkerid hullust tujust wälja. Esimene kirjutas nende laitsmiseks kauni raamatu, teine asutas Amerikas kwäkeritele kauni Pennsylvania riigi Filadelfia (wenna ärma-stus) linnaga. Nimetatud mehed, Georg Foks, Robert Barklai ja William Penn käisiwad ka Hollandis ja Saksamaal sõbru korjamas, aga mõjuta. Minult Inglise-maa ja Amerikas on kwäkerid olemas ja seal suurel hulgal. Enne oli nende selts wäga naeretud ja põlatud; praegu on nad õige auustatud inimesed, usinad ja hoolakad. Hariduse eest kannawad kwäkerid wäga hoolt, waeste wastu on nad wäg: helded ja ka muidu on neil hea otstarbe peale ikka lahtised käed.

Kwäkerite kirikuteenistus on koguni liht. Muusikat ja laulu ei tarwitata; ristmist ja püha õhtusöömaiega ei pühitse nad mitte nähtawalt, kõik tehtakse w a i m u s. Preestri- wõi õpetajaametit nad ei tunne. Iga koguduselige, olgu mees wõi naine, wõib palwekojas kõnelda, kui waim teda ajab. Kui waim jumalateenistuse ajal kedagi ei aja, siis istub kogudus tummalt ja wai-felt ja seda kutsutakse siis wai-feks jumalateenistuseks. Nende usu ülem õpetus on „seestpidine walgus“. See walgus olla loomisest saadit inimese sees, patu läbi tumestatud, Kristuse läbi jälle elawaks tehtud. See walgus õpetada Jumalat tundma ja saata seda suuremat õnnistust, mida heledamalt ta inimese sees põleb. Kes selle walguse osaliseks saab, see on õnnis. Püha kirja kwäkerid küll otse ei põlga, aga nad ei anna talle muud tähendust, kui et ta tähendatud seestpidist walgust aitab äratada.

Igapäises elus on kwäkerid wäga lihtsad. Kõigile ütlemad nad fina, kedagi ei tereta. Kellegi eest nad mütsi ei wõta, sõtta ei lähe, wannet ei wannu.

§ 77. Irwingid ja mormonid.

1. Irwingid. Irwinglaste seltsi asutaja on Edward Irwing, Schoti koguduse õpetaja Londonis. See wainne auuwäärt mees hakkas mõne kuuldud jutu järele uskuma, et meie päiwil ka mõnele wagale inimesele apostliaegsed imeteod ja waimuanded, nagu: haigete terwek-stegemine, ettekuulutamine ja wööraste keelte kõnelemine Jumalast jagatakse. Wäikeses seltsis hakkas Irwing palwetundides neid andeid Jumala käest paluma. Mõni tuu läks mööda, ilma et midagi iseäralikku oleks sündinud. Korraga juhtus ühel palwetunnil kole lugu. Kes palwe ajal hakkas üks inime-ne krambisarnaliste tufsumiste all inetuma wööra healega lisen-

dama; esmalt ei saadud ta sõnadest sugugi aru, aga lõpuks ütles krambitseja kaunis selge sõnaga: „Tema (Irwing) on hea mees ja tubli karjane,“ ja manitses kogudust Irwingi sõna kuulma. Irwing armas toleda krambi ja poolmõistmata kõne iseäraliku waimuilmutuse olemisega ja kiitis ning tänas Jumalat, et ta tema palwet on kuulda wõtnud.

Põlastawad karjatused, ümismised ja krambid saiwad nüüd ses seltsis moodiasjaks; igaüks püüdis kõige wäega sarnast krambitsemist oma külge saada.

Schoti koguduse wanemad Londonis waatastiwad mõne aja oma õpetaja kahtlast tegawust pealt ja lasiwad ta siis ametist lahti (1822). Sellesama asja pärast, ja et Irwing ka Jeesuse kohta armamisi awaldas, mis otse püha kirja wastu käiswad, lüklati ta ülepea Schoti kirikkonnast wälja (1833). Waene ektinud mees näis pärast ise oma ettemõtmise ja õpetuse pärast kahtlema, jäi nukraks, kuimas ära ja suri wiimati murtud südamega (1834). Seega ei lõppenud imelik kogudus.

Mõningad rikkad sõbrad oliwad juba enne Irwingi surma endid uue koguduse asja seganud. Need muretsestiwad ja kohendasiwad teda ja warsti oli kogudusel terwe kirikuseadus ja lord läes. Suur rida ametid seati jalale: apostlid, karjatsed, inglid, armukuulutajad, koolitajad, preestrid ja diakonid.

Ülem ja tähtsam seadmine irwingite juures on apostliamet. Apostlid saiwad prohwetitest walitud, prohwetid aga pidi waim aratama. Esiotsja oli see raske. Si tahtnud kõlblikka prohwetisid saada. Alles kui need koguduse keskel ilmusiwad, siis jai ka pea 12 apostlit. Apostlid nimetasiwad omalt poolt armukuulutajad, kes maid mööda käiswad kogudusele liikmeid korjamas. Iga koguduse eesotsjas on praeguse korra järele 13 meest: 1 karjane wõingel, 6 wanemat ja 6 diakoni. Irwingid armawad ennast pühaks, ära walitud rahwaks, tarkadeks neitsiteks, kes walmis on Kristusega pulmale minema, kui ta tuleb. Pärast saawad nad Kristusega 1000 aastat maa peal walitsema. Esmalt kuulutati, et ükski neist ei sure, enne kui Kristus tuleb. Aga üks liige suri teise järele, ja kui ka apostlid suriwad, üteldi, et need juba sündinud on, kes uue aja algamist peawad nägema.

Balju wõõriti ja põhjata armamisi on küll irwingi usus, mis püha kirjaga sugugi lollu ei käi. Aga teiselt poolt peab tunnistama, et irwingid oma elamises wiisafad, mõislikud, jumalakarlikud inimesed on, kes kurja wihlawad ja head armastawad. Tähendada võib veel, et nad, kus see wõimalik, jumalateenistusi suure toredusega peawad. Nende preestriided on wäga uhked. Iga koguduseliige maksab kümnest.

Inglismaal küll algas see usuliikumine, aga praegu on ta sealt hoopis kadunud. Amerikas ei kosunud irwingite selts mitte. Saksamaal aga asutasiwad irwingid umbes 80 kogudust 5000 liikmega. Kuramaal on nad mõned lätlased oma kilda saanud. Ges-

timaal näib neid Tallinnas baptistide kõrval liikumas olema ja Peterburis on neil oma kogudus.

2. **Mormoni d.** Irwingitega ligidalt sugulased on mormonid Amerikamaal. Selle usufelti asutas (a. 1825) suur petis Joe Smith. Mormonlastel on ka oma apostlid ja prohvetid; nad ütlevad imetegusid teha võivat; maksavad kümnest ja ootavad niisamati Kristuse tulemist nagu irwingid. Nende iseäralik tunde-märk oli seni ajani palju-naiste-pidamine, mis aga nüüd on ära feelatud. Seltsi asutamise lugu on päris muinasjutt. Joe Smith, hooletu rentnik, kes oma aja rahahaugu otsimisega ära viitis, fiitis, nägemiste ja ilmutuste waral kaes kuld tahwlit wõõra keele kirjaga leidnud olemat. Prohweti priil, mis tahwlite kõrwal seisnud, annud talle tarkust wõõrast keelt lugeda, mõista ja tõlkida. Tõlke andis ta trükki pealkirjaga: Mormonid raamat. Selle raamatu tõttu rändanud Iisraeli rahwa 10 suguharu (a. 722 e. Kr.) pealiku Lehi juhatusel Kaananist Amerikasse ja saanud seal suures sõjas ära häwitatud. Nende prohwet Mormon jäänud üle ja kirjutanud oma ilmutused tähendatud tahwlite peale ülesse, tunnistuseks ja tarwituseks pühadele, kes wiimsil päiwil elawad.

Küll tõendas hiljemalt üks kirikuõpetaja lest, et Mormonid raamat muud midagi ei ole, kui tema kadunud mehe kirjutatud jutt, mis Smith kurjasti solkinud ja loata trükki annud. Aga Smith leidis uskujaid ja asutas omastega linna ning ehitas uhke templi. Mormonid saiwad usinuse ja hoole waral pea õige jõu-kaes ja wägewaks koguks. Teiste naabrite kadetus ja wiha ei sallinud seda. Need tapsiwad Smithi ära ja häwitasiwad ka linna ja templi.

Nüüd rändasiwad mormonid „kõrbest“ läbi üle kaljumäges-tiku Kalifornia naabrusesse Utah maakonda soola järwe äärde. Siin asutasiwad nad uue linna nimega uus Jeruusaleem, mis peagi õige perekaks ja rikkaks sai. Smithi järeltulija ülema prohweti ametis oli Brigham Young. Selle juhatusel all tegiwad mormonid jäledaid tegusid ja tapsiwad wahest termed rändajate salgad salaja ära, kui need nende lähedale tahtsiwad elama asuda. Brigham Young suri enne kui kohtukäsi teda karistusele suutis wõtta (1877).

Pärast Youngi surma enam uut üleemat prohwetit ei walitud. Walitus anti kaheteistkümne apostli hooleks. Mormonlaste mis-sionarid käisiwad aastast 1850 kõigil pool maailmas ümber oma kogudusele liikmeid otsimas. See kole ja ropp selts kutsus ennast „wiimsel päewa pühadeks“.

Peterburi kubermangus asus aastast 1843 saadid hüppajate selts (ihulilased). Nende armamist mööda annab Püha Waim ennast inimese sees iseäralise elama liikumise läbi tunda, mis inimese hüppama, laulma, paluma, hõiskama ja käsi plaksutama paneb. Sgaüks püüab nüüd palumise ja lugemise waral niikaugele saada, et wõiks hüpata jne. See iseäralik seestpidine liigutus ja waimumõju nõuab ka iseäralikku püha elu. Seepärast põlgawad

hüppajad kangeid jooksiid, tubakat, mõningad ka liha. Soomlaste kaudu on see selts ka eestlaste seas maad leidnud ja näeb Läänemaal tal rohkesti sõbru olewat (priiusulised).

§ 78. Wene kiriku käekäit kuni a. 1613.

1. Mongolite walitsus Wenemaal (1230—1480) pani kõige eluliikumise kängu, rõhus rahwast ja segas usku. Noor haridus ei suutnud edeneda, ta kildunes ja lõdunes ja kadus. Wäikene kirjan- dus jäi selle pulga peale, kus mõdra keele tõlked alles täiesti ees- otjas seisiwad. Raamatute ärakirjutaminegi sündis nii puudulikult, et hiljemalt suurt puhastamist ja parandamist waja oli. Ülem hariduse koht ja kirikliku elu peapaik, Kiemi linn, sai tatarlastest inetumalt ära rikutud. Metropolitil polnud seega enam õiget asu- paika. Metropolitan Kirill II. rändas 30 aastat mööda maad üm- ber ja nägi igal pool rahwa põhjatumat wiletsust, häda ja puu- dust, iseäranis kiriklikuis asjus, ilma et mõjumat abi oleks wõi- nud anda. Tema järgmine metropolit asus Wladimiri linna elama (a. 1299). Wladimirist kutsus suurwürlst Joann Kalita metro- politi Moskwasse (a. 1325). Moskwa linn jäi nüüd metropoliti põliseks asemeks. Seega kaswis wäikese Moskwa tähtsus jõudvasti. Metropolitanid toetasiwad Moskwa suurwürlstisid nõuuga ja teoga.

Lääne- ja lõunapoolsed Slaawi würlstid hakkasiwad omale nüüd uut metropoliti nõudma. Leedu würlst Olgerd, sagedasti tülis Moskwa suurwürlstiga Dmitri Donskoiga, ei leppinud enne, kui Konstantinopoli patriarhi poolt Kiemisise uus metropolit sai õnnistatud. Riisamati lasti Poola kuningas Kasimir Galitsia maa- konna tarbeks Galitschi linna metropoliti seada. Seega oliwad nüüd Slaawi maades kolm metropoliti.

2. Ühenduse katsed. Waheajal sündis juur pahandus. Türklased wõtsiwad Kreeka keisri käest ühe tüki maad teise järele ära. Keiser Johannes Paläologus otsis wiimati abi paawsti poolt, et wä- hemasti pijutki maad päästa ja kaitsta. Paawst töötas abi, kui Hommikumaa kirik enese Rooma külge annab. Keiser tegi kõik, mis tial wõis, et ühendus mõimalikuks saaks. Ta lasti Moskwasse oma meele- lise mehe Isidor metropolitiks nimetada, sai Konstantinopoli pat- riarhi oma nõuusse, nõnda ka Nifea ülempiiskopi Bessarioni ja mõned muud piiskopid. Florentini linna kutsus siis paawst Eugenius IV. riigisnotti kokku (1439), kus ühendus walmis tehti. Isidor käis sellest sinotist ka osa wõtmas. Tagasi tulles kuulutas Isidor Wenemaal, et nüüd katoliiklased ja Kreeka usulised, wahet tegemata, niihästi katoliiku kui Kreeka kirikutesse wõida minna ja armulaual läia. Sest mõlemad olla ühed. Moskwas pidas Isidor piduliku kirikuteenistuse, mäletas kirikupalwes paawsti ja luges pärast ühenduskirja kogudusele ette, kus seletati, et Püha Waim wälja läheb Isast ja Pojast (Kreeka usu õpetust mööda Isast Poja läbi) ja armulaual niihästi hapnenud kui hapnemata leib wõib tarwitatud saada.

Sellega kõigea polnud aga Moskwa suurwürst ega rahwas Jugugi rahul. Jsidor pandi kloostriisse kinni ja waliti nüüd Moskwa linna uus metropolit Jona (a. 1448). See oli esimene kord, kus Wenemaal ilma patriarhi kinnitamiseta metropolit waliti. Seft ajast jäi see seaduseks, mille wastu Konstantinopoli patriarhidel midagi polnud rääkida. Seft Konstantinopoli linn langes (a. 1453) türklaste alla ja seega kadus patriarhi wabadus wõõra riikidega tallitamises. Kreeklased tuliwad nüüd sagedasti Wenemaale oma häda kaebama ja Moskwa metropoliti auu tõusis nähtawalt.

3. Moskwa tsaar ja patriarh. Mongolide ikke ärarheitmisega (1480) suurwürsti Joann III. (1462—1505) ajal kaswis ka Moskwa suurwürstide mägi. Nowgorod, Twer ja teised würstikonnad liideti Moskwa külge. Moskwa suurwürstid tõusiwad isewalitsejateks tsaarideks, kes niihästi ilmlikus kui waimulikus asjus ülema wõimuse oma kätte wõtjwad. Enne kus Wenemaa mitme isewürsti wõimu all seisis, oli metropolit ainus würstiwaldade ühendaja. Nüüd astus tema kõrwa palju mõjuwama ja nähtawama woliga Moskwa tsaar.

Tsaari Iwani Hirmsa aegu (1533—1584) hakati ka jälle rahwa hariduse eest hoolt kandma ja neid haawu ja armistid parandama, mis mongoli ite rahwa ja kiriku ihu külge jätnud. Tsaari hooletandmisel korjati isaisadest päritud kiriklikud seadused ja õpetused ühte raamatusse kokku (Stoglaw = 100 peatükki), asutati mõningad koolid ja ka üks trükikoda Moskwasse (1553).

Iwani Hirmsa poja, tsaari Feodori Joannowitschi walitsuse ajal tehti Wene kirik täiesti Konstantinopoli patriarhi walitsuse alt wabaks ja isekirikuks. Konstantinopoli patriarh Jeremias II. käis Moskwas ja kinnitas ning pühitjes Moskwa metropoliti Hiobi Wene kirikonna patriarhiks (a. 1589).

4. Läänepoolsed rõhumised. Seda ühtlasti korda ja walitust tarwitas Wene kirik hädasti, seft paawsti ei taotanud teda jilmast ja otsis ühte lugu seda puhku, kus Wene kirikut katoliku kirikuga wõiks ühendada. Lõuna- ja õhtupoolded riigiosad, mis jaolt Poola kuningate, jaolt Leedu würstide walitsuse all seisiwad, oliwad järgesti ühendust püüdmiste katsepaigad. Galitsia maakond kadus hoopis katoliklaste kätte. Leedu würstid Gedimin ja Olgerd wõtjwad waenukäigul terme lõuna-õhtupoole osa Wenemaast (Kiewi, Wolöinia-Podolia jne.) oma alla, aga ei surnud mitte oma Kreeka usku alamaid. Jagello ja Witowt heitsiwad ise katoliku usku ja tegiwad seega oma rajad paawsti püüdmistele lahti. Järgmised Leedu würstid (Kasimir I., Aleksander, Sigmunt I. ja Sigmunt II. August) oliwad ühtlasti Poola kuningad ja Kreeka usuliste rõhujad. Poola kuningas Sigmunt II. August andis protestandi usulise kantsleri Nikolai Radziwili õlul oma riigile hakatufes usuwabaduse. Katoliklastel oli sel puhul Poolamaal usupuhaastamise ja protestantlaste wastu küllalt wõidelda, seft katoliku kirikud ja kloostrid jäiwad tühjaks. Kreeka usulised jääti pisut ajaks rahule. Aga pärast Radziwili

surma wõttis katoliku erakond koguni wõimust. Jesuitlased tuliwad suurel hulgal talle appi. Nüüd polnud ka Kreeka usulistel Leedumaal enam hõlpu. Poolakad wõtjwad kõit ametid kohutuz ja walitjusepaitades oma kätte, Kreeka usulised rõhuti laial rinnal alla. Kuninga Sigmundi III. aegu ühendati Kreeka kirik katoliku kirikuga (1595) ja kiusati neid raskesti, kes ennast ühendada ei annud. Waledmitride aegu püüdsiwad poolakad ka Moskwa riiki oma woli alla saada ja seega ühtlasi selle riigi rahwast katoliku usku heita. Aga Moskwa patriarhid paniwad kindlasti niisugustele püüdmistele wastu. Nimelt patriarh Germogen kaitjes Wene usku ja Wene rahwast. Moskwa linna põletasiwad poolakad küll ära, aga Troitski kloostri ei saanud nad wõitu ja aegapidi tuliwad Nishni-Nowgorodist Minin ja Posharski waeawatud linnale wäesalkadega appi.

Mihail Feodorowitsch Romanow waliti tsaariks (1613) ja patriarh Filaret, tsaari isa, aitas riigiwalitjuse jälle korrale seada. Romanowi soost tsaaride all kaswis Moskwa riigi wõim järgesti, nii et wõimalik oli Wenemaad jälle Poola walitjuse alt päästa.

§ 79. Wene kiriku kääkäit Niikonijajast.

1. Niikon i aeg ja mõju. Alalised sõjad ja rahutumad ajad pidasiwad nüüd juba liiga kaua kirjanduse ja hariduse, koolide ja käsitööde edenemise Wenemaal ja Wene kirikus finni. Kiriklikud raamatud oliwad ajajooksul hoopis wiletsa järje sisse sattunud. Et siin hädasti parandamist waja, seda tundsiwad kõit ärksamad waimulikud mehed. Mõned üksikud mehed ja ka koosolekud wõtjwad küll ajuti parandamised käsile, kuid uued takistused paniwad töö jälle seisma. Tsaari Aleksei Mihailowitschi (1645—1676) ajal ilmus tugewa tahtmisega mees, kes siin abi saatis, see oli patriarh Niikon.

Niikon oli esmalt Nowgorodis metropolitiks ja näitas seal oma osawust niihästi waimulikluse kui ilmitikluse asjade tallituses. Terwe suure linna sundis ta oma wägewa tahtmise alla. Ta päästis wangid, sõõtis näljasid, waigistas mässajad; korraldas ka kirikuteenistuse ja parandas kirikulaulmise.

Patriarhi auusse tõustes jai Niikon Moskwa tsaari Aleksei paremaks kääks. Kuna tsaar poolakate ja rootslaste wastu sõdimas käis, walitjes Niikon kogu linna ja riiki. Ühtlasi ajas ta wäsimata jõuga kiriklikluse raamatute parandamisetööd edasi ja sundis piiskopid ja preestrid parandatud raamatuid tarwitama.

Wanameelsed polnud parandustega sugugi rahul. Tsaari kojutulemisel kanti igal poolt kaebusi Niikoni peale tsaari ette. Tsaar Aleksei polnud ise ka enam Niikoniga õige rahul, sest Niikoni nõuu peale ette wõetud Rootsi sõda lõppes õnnetumalt ja patriarh toimetas kõit väga isemeelselt. Niikon märkas tsaari paha meelt. Aga kõwa olemisega mees ei otsinud lepitust. Waenlased õhutasiwad wihatuld mõlemil pool. Wiimati (1598) kuulutas

patriarh suurel jumalateenistusel Uspenski kirikus rahvale, et ta patriarhiameti maha paneb ja kloostriisse läheb. Nii ka sündis. Sel kombel katsus Niikon tsaariga seletust nõuda. Kloostriis nägi ta peagi, et oma armamise oli eskinud, teda ei kutsutud ametisse tagasi. Ka kiriklik koosolek, mis hiljemalt kokku astus ja millest Jeruusalemma ning Antiokia patriarhid Moskvasse tulivad osa võtma, ei muutnud asja seisukorda. Niikon jäi liht mungaks. Uga seesama sinot (1667) kiitis kõik Niikoni kiriklitud ja raamatute parandamised heaks ja pani paranduste põlgajad kirikliku wande alla.

Kolm aastat hiljemalt (1670) ilmus esimene Wene katekismus ja tsaari Feodor Aleksejewitschi ajal (1679—1682) asutati Moskvasse suur waimulik akademia (1676), kuhu Kreekamaalt koolitajad kutsuti.

Kõigest oli Wenemaal 10 patriarhi järgimööda. Wiimane oli Hadrian (1690—1700). Keiser Peter I. jättis pärast Hadriani surma patriarhi koha tühjaks ja nimetas asemetäitjaks Stefan Jamorski, kes 20 aastat seda ametit pidas ja Wene kirikust niisasti protestantismuse kui ka katoliku kiriku mõju ja wiimase ühenduspüüdmised eemal hoidis.

2. Peetri Suure aeg. Keiser Peter Suur andis kõigidele usutunnistustele oma riigis rohke wabaduse, muud kui keelatud oli Wene usust kedagi ära meelitada. Kewade 14. webruaril 1721 awati Peterburis keisri käsu peale Wene usu kiriku walitsejaks waimulik kollegium, mis pärastpoole „Pühaks Walitsejaks Sinotiks“ (СВЯТЫЙШИЙ ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СИНОДЪ) ümber nimetati. Stefan Jamorski finnitati esimeseks presidendiks, tema abilisteks Feodosi Janowski ja Feosan Prokopowitsch. Wiimane seadis uue Wene katekismuse kokku. Keiser ise jäi sest ajast ülemaks otsusetegijaks ja walitsejaks kõigis waimulikus asjus. Pühaks Walitsejas Sinotis seati keisri asemikuks ilmlik ametnik, oberprokuror, selle kohus on, selle üle walwata, et kõik otsused korra järele, seadust ja keisri tahtmist mööda saamad tehtud.

Keisri Peetri käsu peale pidiwad ka igas piiskopkonnas koolid asutatud saama ja hakati Slawonia keeli piiblit keele poolest parandama; parandatud piibel trükiti aastal 1751.

3. Uuem aeg. Ühekateistkümnenda aastasaja hakatusel asutati Wenemaal neli waimulikku akademia, mitmed seminarid, kreis- ja kihelkonnakoolid. — Tähtsam waimuliku hariduse nõudja hiljemast ajast on Moskwa metropolit Platon. Keiserinna Katarina II. ajal oli ta keisrikoja preester ja ühtlasi troonipärija Pauli kaswataja. Keisri Aleksandri I. kroonimisel pidas ta kuulsa kõne; tuttaw on ka tema usuõpetuse raamat, mis ta troonipärijale Paulile walmistas († 1812).

Keiser Aleksandri I. nõudmist mööda hakkas riigivalitsus suure nobedusega rahwahariduse ja nimelt ka waimulikkude meeste ettemalmistamise eest hoolt kandma. See hool kestab edasi ja kannab head wilja.

§ 80. Raskoll.

1. Strigolnikud. Esimene usufegadus ja kiriklik lõhe (raskoll) Wene kirikus ilmus mongolite aegu wabas Nowgorodi linnas. Üks juukselõikaja, nimega Karp, algas esmalt Pihkwas (a. 1371) ja hiljemalt Nowgorodis preefritega tüli. Ta ütles, et nad mitte ametisse ei lölbada, sest et nad oma ametisse õnnistamise eest piiskopile maksu maksta. Karpi kõrwa astus diakon Nikita ja nüüd ajaswad nad rahwa kihama. Ülempiiskop heitis mõlemad kogudusest wälja ja wihane rahwas uputask nad Wolhowi jõlle ära. Esiotsa käiswad mõningad küll weel Karpi rada, neid hüüti strigolnikuteks, aga piiskopi manitsused mõjusiwad ja segajad kadusiwad.

2. Juutlased. Teine usufegadus Nowgorodi linnas, mis juut Saharias tõstis, wõttis rohkem maad. Juutlased jalgasiwad Jumala kolmainust olemist, Jeesuse Kristuse Jumalust, lihasse tulemist, ülestõusmist ja taewaminemist, seega terwet kristlikku õpetust. Nad laotasiwad oma õpetust salaja laiali ja ulatasiwad otsaga juba Moskwasse. Nowgorodi ülempiiskop Gennadi hakkas neid tagasi tõrjuma. Aga ühe diakoni kaitsmisel läksiwad juutlased nii julgeks, et awalikult ristiusku laimasiwad ja rahwast Moosese käsu alla meelitasiwad. Järgmine ülempiiskop Joosep Sjanin hakkas karedamalt neile wastu. Kutsuti sinot Nowgorodisse kolku (1504) See kuulas asja üle ja mõistis eestwõtjad tuleriidale, teised kloostritesse wangi. Segadus lõppes.

3. Wanausulised. Suur kiriklik lõhe tekkis patriarhi Niikoni ajal Wene kirikusse. Niikoni raamatute parandamiste tõttu löi palju mõistmata inimesi kirikust lahku. Nad pidasiwad oma rumalusjes raamatute parandamist raamatute rikkumiseks ja sõimasiwad Niikonit Kristuse wastaseks. Lahkunud hulka kutsutakse wanausulisteks (старовѣры). Nende ülemad nõudmised on: 1) Jumalateenistus saagu wanade raamatute järgi peetud, mis enne Niikoni aega on kirjutatud wõi trükitud; 2) halleluja saagu 2 korda kirikuteenistusel lauletud, aga mitte 3 korda; 3) kiriklik rong (крестный ходъ) käigu möödapäewa, aga mitte wastupäewa; 4) ristimärk tehtagu kahe, aga mitte kolme sõrmega; 5) ainult kahelkaaruline rist on auustamise wäärt; 6) Jeesuse nimi kirjutatagu „Ісусъ“; 7) wanu pilta ainult sünnib kummardada. — Peale selle põlgawad wanausulised ülepea uuendust ja wõõraid asju; nad ei salli habemeajamist, kannawad isemoodi riideid, põlgawad mõnda toitu ja ka teistest tarwitatud toiduriistu. Kõik wanausulised ei tee seda ühetasa, neil on enda keskul weel suured wahed.

4. Wanausuliste rõhumised. Sinot (1667) pani kõik raskolnikud wande alla ja riigivalitsuse poolt anti waljud seadused nende wastu. Waljus ärritas wastuhakkamist. Solowezki kloostris sõdisiwad raskolnikud 7 aastat walitsuse wäesalkade wastu (1669—1676). Keisri Peetri Suure noorel eal tõstiswad

raškoelnituid ka Moskwas strelitlaste abil awalikku mäsšamist, aga suruti alla. Seetwõtjad tabati finni ja hukati ära, teised põgene-
fiwad metsadesse ja salkades ka Siberisse, Poolamaale, Krimmi pool-
saarele ja Kaukajuse mägestikku; mõned astufiwad wabatahtlikult
tuleriidale.

5. Lõhe manausulistest keskel. Umbes aastal 1700 tek-
tis lõhestajate keskel uus lõhe. Gull preestrid, kes hakatuses rah-
waga koos Kreeka kirikust lahkujwad, pöörafiwad pärast tagasi.
Kahwas jäi preestriteta, seadis omale enda keskest wanemad, kes
ristifiwad, lauale wõtfiwad ja muid kiriklikka tallitusi tallitafiwad.
Selle preestriteta salga kõrwal asus preestritega salk edasi.

6. Preestriteta salgad (безпоповщины) asufiwad
Olenetfi kubermangu ja mere äärde, ehitafiwad kloostrid ja saiwad
jõukaks. Teine osa neist asus Nowgorodi, Pihkwa ja Poola raja-
desse. Hiljemalt (a. 1771) sai Moskwa Preobraszenski furnuaed
nende suureks kogupaigaks. Suure katku ajal aastal 1771 kaswis
nende arm kawala kaupmehe Rowõilini hoolekandmisel ohtrasti.
Rowõilin asutas suure kloostri linna wärawasse, kus ta katku
pärast linnast põgenejad finni pidas, rawitses, toitis ja suretas.
Surijate wara jäi kloostri kasuks. Iga päew oiwad Rowõilini
100 hoost töös, päritud wara kofku wedamas. — Preestriteta salga
jefka loetakse ka need osad manausulisi, kes iseennast ära põletawad
ehk ära näljastawad.

7. Preestritega salgad asufiwad hakatuses rohkem
Lõuna-Wenemaal, kuni katku ajal (1771) neilegi Moskwas kindlam
ajupaik sai. Nad leppifiwad kaua aega jookfikute preestritega, kes
Wene kirikust nende juurde tuliwad. Wiimati tüdinesiwad nad
neist ära ja otjifiwad omale piiskopi, kes neile preestrid õnnistaks.
Nad palufiwad seda ka püha sinoti käest, aga ei saanud. Selle
asemel saiwad nad luba (1783) kohaSte piiskoppide poolt omale
preestrid paluda ja muidu oma wanade kombete juurde jääda.
Sulgad leppifiwad sellega ja ehitati nüüd mitmed kirikud „üks-
usulistele“ (единовѣрцы, Unitarier), nagu neid hüüti. Teised jäi-
wad endisesse olekusse. Austria keiser täitis wiimati nende soowi
ja nimetas Bukowina maafonnas asujaiile preestritega salkadele piis-
kopi Ambrosiuse (1846). Seft ajast kaaluwad nad rohkem jinna poole.

8. Ühenduskatsed. Mitmed ühenduskatsed on Wene
kiriku ja riigivalitsuse poolt ära katsutud ja ka suur hull raama-
tuid raškoelnitute ekfituste seletuseks kirjutatud, aga wäheSe mõjuga.

Runa algusel riigivalitus neid waljusega, piitsa ja surma
hirmuga ühendusele püüdis ajada, fergitas keiser Peter Suur
pärast Boltawa lahingut nende põlwe. Nad wõifiwad wabalt
linnades ja külades elada, kuid pidiwad kahelfordist riigimaksu
maksma ja habemefandmise eest weel iseäralikult. Keiserinna
Katarina II. ja keiser Aleksander I. andfiwad neile juured õigused.
Keiser Nikolai I. pani nad jälle kindla ülewaatamise alla. Keiser

Aleksander II. ajast saadit püütakse raskolnituid ainult heaga ja kannatussega lepitada.

9. Wähemad usufeltsid. Suure raskolli kõrwal on weel mitmed vähemad usufeltsid Wene kiriku rüpest lahkunud. — Üks kwäter, nimega Kulmann, kandis oma õpetused keisri Peetri ajal Moskwasse, jai küll ise ära põletatud, aga tema meeleliki jäi hull järele. Need asusiwad Wäikesele Wenemaale ja Jekaterinoslawi kubermangu elama. Wenemaal tutsutakse neid duhobortslasteks (духоборцы). — Molokanid ja skoptjid öeldakse duhobortsidest jiginenud olema. Molokanid ei pea mitte paastu. Skoptjid on üks kardetaw usufelts, selle tundemärk ihurikumine on. Talupoeg Seliwanow Drel'i kubermangust on selle hirmsa feltsi asutaja. Skoptjid tutsuwad teda oma lunastajaks, Jumalapojaks, Kristuseks ja ka keisriks Peetriks III.

Seletajate mõjust ei jäänud ka Wene kirik ja feltskond mitte hoopis puutumata. Keiserinna Katarina II. ajal töiwad prantslased selle waimu Wenemaale. Aga Prantsuse mässamine pani talle piiri.

§ 81. Armastuse teod ewangeli fogudustes.

1. Piibliseltid. Piibliseltide asutamine wõeti kõige esmalt Inglismaal käsile. Mõningad mehed Londonis astusiwad kokku arupidamisele, kuidas kõige sündsamalt Walesi maakonda Inglismaal piiblid muretseda; seal oli neist suur puudus. Peeti kõige mõnujamaks üht piibliselti selle maakonna tarbeks asutada. Koosolekul tuletas keegi kõneleja meelde, et piiblites ka mujal Inglismaal ja terwes ilmas suur puudus olla ja andis nõuu, kohe parem piibliselti terwe Inglismaa ehk koguni terwe maailma tarbeks jalale seada. See nõuuandmine leidis lahet wastuwõtmist ja nõnda asutati aastal 1804 Londonis suur Inglis- ja wäljamaa piibliselts, kuhu kõigist usutunnistustest liikmeid ja osalisi wastu wõeti. Piibel ühendas, mis muidu lahus. Praegu laotab see selts üle maailma niisugusid piiblid laiali, kus midagi seletuigi tähendusi salmidele ja peatükkidele pole juure lisatud ja kus ka apokriwa raamatud puuduwad. Saja aasta jooksul on see selts 185 miljonit piiblit 430 teeles wälja laotanud.

Siljemalt asutati Berlinis Saksa (a. 1814) ja New-Jorkis Amerika piibliselts (1817). Warsti ajutati jarnased feltjid ka Wene-, Hollandi-, Rootsi- ja mujal maadel.

2. Misjonitöö paganate keskel. Misjonitööle awati just usupuhastamiseaja läwel uued määratumad paigad ja maad. 12. oktobril 1492 astus Kolumbus Amerika kaldal maale; umbes selsamal ajal sõitis Portugalia meremees Vasco di Gamu ümber Afrika lõunatipu ja wõttis mereteel Ida-Indiasse lahti. Katoliku kirik ei wiwitanud misjonaride saatmisega neisse maadesse. Ewangeliufulistele oli see maade ja teede ülesleidmine usu-

puhastamiseaja lävel ka otse tähtsaks sõrmenäitmisjeks, mis küll ejiotfa tähelepanemist ei wõinud leida, aga hiljemalt wäga hästi.

Esimesed ewangeliumi misjonarid oliwad need õpetajad, kes wäljarändajatega koos Inglise maalt (umbes a. 1650) Amerikas ja Hollandist ning Daanimaaalt Ida-Indiasse läksiwad. Niipea kui nad paganarahwaste keeled oma naabruses kätte oliwad õppinud, hakkasiwad nad ka neile rahwastele ewangeliumi kuulutama. Luteruse kogudusest on esimene misjonar, keda nimepidi wõime nimetada, Ziegenbalg. Tema astus Halle koolist Daani teenistusse ja läks Ida-Indiasse Trankebari maakonda kirikuõpetajaks ja misjonariks (a. 1705). Misjonitöösse jäi Ziegenbalg oma surmani († 1719). Uut hoogu andis misjonitööle Wennaste kogudus (a. 1732).

Europa maisemaa misjoniagarus sai ratsionalismuse läbi mõneks ajaks maha surutud. Prantsuse mässamine (1789) ja suured Napoleoni sõjad oma koledustega manitsesiwad inimesi jälle usule ja ka misjonitööle. Hollandi-, Schweiži-, Saksa-, Prantsuse-, Norra-, Daani-, Rootsi- ja Soomemaal ärkas uus misjonitöö nobedus. Asutati seltsid ja saadeti töölistes paganate sekka, kus Wennaste kogudus waheajal wäga jõudsasti oli edasi sammunud. Europa maisemaa misjoni seltside tööpõllud on suuremal osal Aasia ja Afrikamaades. Wennaste kogudusel on ka Amerika neegrite seas umbes 40 misjonitöö paika. Nõuupidamisel käiwad Europa maisemaa misjonitöö juhatajad ajuti Bremeni linnas koos. Esimene sõhär-dune üleüldne misjoni koosolek peeti seal aastal 1866.

Suuremaa mõjuga ja rohkeima elawusega ja nobedusega on Inglise-Amerika misjoni seltsid seni ewangeliumi paganate sekka kannud. Mõlemad maad on töös ja kauplemises Europast laugel ees. Nii on ka nende misjoni seltsidel suured rahasummad ja palju töölisti käepärast. Ka katoliiklased ei saa nende wastu. Inglise maal on ülepea kõige wanem misjoni selts. Ta asutati aastal 1701 ja sai kuninglikult poolt suured õigused. Selle wana seltsi (Propagation Society) tõrwa asus aastal 1792 baptistlaste misjoni selts (Baptist Mission). Independentlaste keskelt kaswis aastal 1795 „Londoni misjoni selts“ rohke jõuuga. Kõige wägewam misjoni selts, mis praegu tegew on, asutati aastal 1799, tema nimi on „Church Mission.“

Amerika inglased tõttasiwad, niipea kui Inglise maa küllest wabaks saiwad, juure nobedusega oma wennasrahwale misjoni töös järele. Sarnasel põhjusemõttel nagu „Londoni misjoni“ astus Põhja-Amerikas misjoni selts „American Board“ Bostoni linnas (1810) koku. Ta käib praegu aga Londoni misjoni seltsist oma tööjõuu poolest laugelt üle.

Metodistid oliwad hakatusest jaadid agarad misjoni töölistes. Wesley ja Whitefield käisiwad ise paarile korrale indianlaste seas ewangeliumi kuulutamaks. Nende seltsid kannawad ühisi nime „Wesleyan Mission“ (asutatud a. 1814). — Peale nimetatud suurte misjoni seltside on weel hulk wähemaid Inglise maal ja Amerikas.

Inglis-Amerika misjoniseltjide saadikud käivad ka ajuti koosolekutel aru pidamas, nõnda Liverpooli linnas (a. 1860), Londonis a. 1878 ja 1888. Viimasel koosolekul (1888) oli ligi 1500 saadikut kokku tulnud.

Tähtsamad misjonitööpaigad on Aasias, Aafrikas ja Waikse-mere saartel.

Indias (Kes-Indias) teevad ewangeliusulised Ziegenbalgi päimist jaadik (1705) korralist misjonitööd. See väga perekas ja kuulus inemaa oma wanade mälestustega, kõrge hariduse järistega ja 250 miljoni inimestega, nõuab misjioni täit jõudu. Ta on paganate kindlam kants, kelle häwitamise kallal aga kristlastel wägem wastane muhametlane on. Umbes 800 misjonari, 300 naismisjonari ja 350 sealsete rahwaste soost õpetajat kuulutawad India-maal ewangeliumi. 37 misjoniseltji toetawad ja juhivad seda tööd. Ka Luteruse misjoniseltjil Leipzigis, kelle kätte enamasti Benemaalt misjonianded saadetakse, on Tamuli rahwa seas tööpaigad 25 misjonariga. Aastal 1885 oli Kes-Indias ewangeliusuliste arw 450,000 inimest juur.

Aafrikas on wõitlemine muhametlaste ja kristlaste wahel jaolt juba alanud, ägedamat waenu aga on muhametlaste poolt weel oodata. Kannaäärjed maad on juba Euroopa riikide woli all ja seega misjonitööle lahti. Euroopa ja Amerika misjoniseltjid teevad Aafrikas wõidu tööd. Süda-Afrika on ikka weel suurel osal tundmata maa. Aga ka sinna on südikad uurijad uuemal ajal teesid awanud. Tähtsamad neist on Schotimaa misjonar, David Livingstone († 1873) ja endine ajalehe teataja Henri Stanlei, kes a. 1871 Livingstonei läks ülesse otsima, sest et taist mõnda aega enam sõnumid polnud saadud, ja pärast a. 1875 ja 1889 uuesti uurimise teekondadel Süda-Aafrikas käis.

Misjonitööpauku loetakse Aafrikas umbes 550, 400,000 ewangeliusku hingega. Tähtsamad tööpaigad on Kappmaal wesleianlaste hoolet.

Waikse mere saared on enamisti ristiusku ja rahwaste eneste seast juba õpetajad ja misjonarid ametis. Nii ka Austraalias. — Jaapani maa awati väga hilja ristiusule. 11. webruaril 1889 andis keiser (mikado) oma riigile uue riigiseaduse ja usuwabaduse. Wene, katoliku ja ewangeli misjoniseltjid on pea ühetasa seal tööl. Müüd on ka piibel Jaapani keelde ümber pandud ja uus Testament juba koolis lugemise raamatuks. Rogudused seatakse kohe oma jalale.

Hiinamaal kuulutati aastal 1877 usuwabadus. Rahwuseuhkus teeb seal ristiusule palju takistusi. Hiinlased suurstawad oma wana põlise haridusega, mis wanem on kui Euroopa rahwaste haridus, ja peawad ennaft targemaks kui kedagi muud rahwast. Ewangeliusuliji loetakse Hiinas umbes 150,000, katoliklasi 500,000.

3. Sijemine misjonitöö. Sijemine misjonitöö püüab töikjugu häda ja wiletsust ristikoguduste keskel waigistada. Ta

katsub noortsugu jumalakartuses ja auusais elufombetes linnitada (noortemeestefeltsid, tütarlastefeltsid); ta otsib armastuses langenud ning usust taaganenud inimesi taga. Ka waeste eest hoolekandmine, haigete ravitsemine (waestefeltsid, halastajad mennad, halastajad õed, diakonissimajad) ja lastkuse edendamine (lastkusefeltsid) on siemise missioonitöö osad.

Saksamaal oli Joh. Hinrich Bihern töökam mees siemise missioonitöö põllul. Ta sündis aastal 1731 Hamburis. Ta tähtsam asutus on lastekasvatuse maja nimega „Rauhes Haus“ Hamburi lähedal. Bihern suri 7. aprillil 1881.

Meie näeme, Kristuse kirik on maa peal alles täies wõitlemises, seestpidi ja wäljaspidi. See Issand, kes ta on asutanud, wõitleb Ise tema sees ja tema ees. Temale jääb wõidu auu. Riidetud olgu Issand!

Sisu.

Wana kirikulugu.

	Lehetülq.
I. Apostlite aeg	
§ 1. Kristifoguduse asutamine	3
§ 2. Apostlid	3
§ 3. Apostel Paulus ja esimesed armukuulutajad	5
§ 4. Neero	6
§ 5. Jeruusalemma ärarahvitamine	7
II. Tagasiuunamiste aeg	9
§ 6. Domitianus ja Trajanus	9
§ 7. Ignatius	10
§ 8. Markus Aurelius ja Septimius Severus	11
§ 9. Detius	13
§ 10. Riprianus	14
§ 11. Diokletianus	15
§ 12. Kirikumuutatus	17
III. Kristifogudus riigi källes	19
§ 13. Keiser Konstantinus Suur	19
§ 14. Donatuse ja Ariuse ususegadused	21
§ 15. Nifea riigisinoi	22
§ 16. Teodosius Suur	23
§ 17. Lääne-Rooma riigi ots	25
§ 18. Room ja Konstantinopol	26
§ 19. Rooma wõimuse põhjendajad	27
§ 20. Üksiklased	28
§ 21. Kloostrid	29
§ 22. Augustinus	30

Kelkaeg.

I. Kristifogudus missioonitöö	33
§ 23. Frankide riik	33
§ 24. Kristiusi Britannias, Iiri- ja Schotimaal	34
§ 25. Rooma ja Soona missionarid Inglismaal	36
§ 26. Inglismaa heidab katoliku usku	38
§ 27. Kristiusu väljalaotamine Saksamaal ja naabruses	39
§ 28. Pipin ja Karl Suur	41
§ 29. Bilditülid	42

30.	Ristiust Daanis, Rootsi- ja Norramaal	43
31.	Slaavlaste apostlid Kirillus ja Metodius	45
32.	Wenelaste ristiustu wastuwõtmine	47
33.	Ristiust Soomemaal	48
34.	Kolm efimest Liwimaa piiskoppi	49
35.	Mungad	51
II. Paawstide wõim		54
36.	Paawst	54
37.	Paawst Gregorius VII	55
38.	Ristiustõidud	57
39.	Waldeslased ehk Lioni waesed	60
40.	Teised katoliku kiriku wastased <i>Sarvanarobe</i>	61
41.	Usumaratsejate karistus	62
III. Uue aja ettevalmistus		65
42.	Willif	65
43.	Hus	66
44.	Uue aja woolud	69
45.	Wiimased ettevalmistajad	71

Uus aeg.

I. Usupuhastamine		73
46.	Luterus kuni 1517	73
47.	Luterus Slooftris	74
48.	Luterus Wittenberis ja Roomas	76
49.	Luteruse sõda päästu wastu	78
50.	Luterus ja paawst	79
51.	Luterus ja keiser	81
52.	Usupuhastamine Saksjamaal	83
53.	Rahjulifud liikumised	85
54.	Luteruse koguduse eluõigus. Luteruse surm	85
55.	Helwetia usupuhastuse eel	86
56.	Ulrich Zwingli	87
57.	Evangelium Zürichis ja Saksja Helwetias	89
58.	Usupuhastamine Prantsuse Helwetias	91
59.	Luteruse ja Kalwini usulised	93
60.	Usupuhastus Läänemeremaadel	94
61.	Kodumaa Rootsi all	97
62.	Usupuhastamine Rootsis, Daanis, Norras ja Poolamaal	99
63.	Jesuitlaste ordo	100
64.	Trienti kirikulugu. 1545—1563	102
65.	Evangeliumi kogudused Prantsusemaal	103
66.	Usupuhastamine Hispanias, Hollandis ja Belgias	106
67.	Usupuhastamine Inglismaal Henri VIII. ajani	107

§	68.	Kiigikirik ja puritanlased	109
§	69.	Schotimaa suur usuärataja John Knox	112
II.		Bagadlaste ja seletajate aeg	114
§	70.	Luteruse koguduste usuõpetus ja usuelu	114
§	71.	Bagadlased. Spener ja Franke	115
§	72.	Wenaste kogudus (Herrahut).	117
§	73.	Luteruse usu kogudus Gesti- ja Liivimaaal Wene walitsuse all kuni rahwa priikslasskmisseni	119
§	74.	Metodistid	121
§	75.	Seletajad ja ratsionalismuus	123
III.		Uuemad usuliikumised	126
§	76.	Baptistid, independendid ja kwäkerid	126
§	77.	Swingid ja mormonid	127
§	78.	Wene kiriku läekäik kuni a. 1613	130
§	79.	Wene kiriku läekäik Niikoni ajast	132
§	80.	Raskoll	134
§	81.	Armastuse teod ewangeli kogudustes	136

H. W. Hoffmann
Ühine ja minu pere, meie lühike ja
peadot teinud
J. W. Hoffmann

August Busch'i

raamatukaupluse kirjastusel Tallinnas

on peale muu weel ilmunud ja ilmumas:

I.

cand. hist. J. Sitska,

Üleüldine ajalugu.

Wana, kesk-, uus ja kõige uuem aeg.

Neli jagu à 80 kop.

II.

cand. hist. J. Sitska,

Ajaloo algõpetus.

Wana, kesk- ja uus aeg.

Hind 80 kop.

III.

Dr. Jakob Hurt,

Elu walgus.

Jutluseraamat kõikide pühapäewade ja suurte pühade tar-
beks wabalt wäljawalitud kirjatunnistuste üle.

Hind: riideköites 2 rbl. 50 kop., nahkköites 3 rbl. ja kuldköites 4 rbl.

IV.

H. W. Hoffmann,

Mina ja minu pere, meie tahame Jehoovat teenida.

Jgapäewase koduse Jumalateenistuse raamat.

Hind: lihtkõites 1 rbl. 25 kop., ilukõites $\frac{1}{2}$ [1 rbl. 85 kop.]

V.

O. Grossschmidt,

Ristiinimese palwekoda.

Rõõmu- [kui] ka kurwastuste aegade palwetunnid, sündi-
[misest] surmani.

II. jagu.

Kohane waimulikkude talituste raamat [kõsfritele, kooliõpetajatele ja igale
kriistlikule perewanemale.]

Hind 80 kop.

August Busch'i raamatukaupluse kulul Ta

ilmustatud muu teas:

A 9562

122174

Billow, H.,	Rehkenduse ülesannete kogu keelkoolidele. Kolm jagu		
Busch, H.,	Kuke-aabits. (Piltidega)		
Ederberg, F.,	Lühikene Piibli-teadus. Juhatuks pühakirja tunnustamiseks koolile ja kodule kirja pandud.		
Großschmidt, O.,	Ristiinimete palmeetoda. II. jagu		
Hoffmann, H. W.,	Mina ja minu pere, meie tahame Jehow teenida. Igapäevasele koduse jumalateenistuse raamat.	125 ja 185	
Hurt, Dr. J.,	Ein wolgus. luthereraamat.	250, 300 ja 400	
Johanson-Pärna, J.,	Wene-Eesti sõnaraamat. (Ule 16 tuhat Wene keele sõna.)		40
Jürgens, J. C., ja Tafak, K.,	Geografia käsiraamat. Piltidega ja kaartidega		50
—,	Geografia õperaamat. Piltidega ja kaartidega. Kolm jagu.		70
Kampmann, M.,	Kooli lugemiseramaat. I. ja II. jagu.		60
Kuzik, T.,	География для начальныхъ школъ Прибалтійскаго края		20
—,	Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ первому выпуску „Русской рѣчи“ М. Вольпера		10
—,	Русско-Эстонскій словарь ко второй части „Русской рѣчи“ М. Вольпера		18
—,	Словарь къ третьему выпуску „Русской рѣчи“ М. Вольпера		20
—,	Словарикъ (Sõnaraamatukene) къ букварю „Русского слова“ Л. Григорьева		10
—,	Словотолкователь для востоль ко второму выпуску учебника Л. Григорьева и В. Оленина „Русское слово“		19
—,	Словарь къ третьему выпуску книги для класснаго чтения „Русское слово“ Л. Григорьева и В. Оленина		20
—,	Русско-Эстонскій словарь къ первой части учебника „Родной миръ“ И. Дависа		10
—,	Русско-Эстонскій словарь ко второй части учебника „Родной миръ“ И. Дависа		18
—,	Русско-Эстонскій словарь къ третьей части учебника „Родной миръ“ И. Дависа		20
—,	Школьный вѣстникъ для эстонскихъ народныхъ училищъ. Kooli-taulik Eesti rahwakoolidele		20
—,	Wene-Eesti ja Eesti-Wene sõnaraamat	250 ja 300	
Opp, M.,	Koolilaste Piiblitlugu ehk Wana ja Uue Seaduse piibli jutustused (almidega).		40
—,	Piltidega piiblitlugu.		30
—,	Piiblitlugu seletustega. Esimene raamat: Wana Seaduse lugu.		30
—,	Piiblitlugu seletustega. Teine raamat: Uue Seaduse lugu.		60
—,	Koolilaste kirikulugu ja Lühike kodumaa kiriku lugu.		50
—,	Lühikene kodumaa kiriku lugu		17
—,	Kirikulugu		50
Mohrfeldt, A.,	Kirikulugu		50
Prawdin ja Mühlihaan,	Rehkendamise ülesannete kogu rahwa alguskoolidele. I. jagu		25
Sitske, J.,	Hjaloo algõpetus. Wana, keik- ja uus aeg		80
—,	Üleüldine jalugu. Wana, keik-, uus ja kõige uuem aeg. Neli jagu.		30
Umblic, J.,	Wähikene uluõpetuse raamat		20
Trukis on:			
Sarw, J.,	Vähika õpetus		